

OSMANLI VE TÜRKİYE’DE VATANDAŞLIK KAVRAMI,
AZINLIKLAR ÜZERİNDE ETKİSİ VE UYGULAMALARI

Mehmet Cem Ulugöl

107611021

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜLTÜREL İNCELEMELER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

RİDVAN AKAR

2009

THE CONCEPT OF CITIZENSHIP IN OTTOMAN EMPIRE AND
TURKEY, ITS EFFECTS AND CONSOLIDATION ON MINORITIES

Mehmet Cem Ulugöl

107611021

ISTANBUL BILGI UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
CULTURAL STUDIES

M.A

RIDVAN AKAR

2009

OSMANLI VE TÜRKİYE’DE VATANDAŞLIK KAVRAMI,
AZINLIKLAR ÜZERİNDE ETKİSİ VE UYGULAMALARI

THE CONCEPT OF CITIZENSHIP IN OTTOMAN EMPIRE AND
TURKEY, ITS EFFECTS AND CONSOLIDATION ON MINORITIES

Mehmet Cem Ulugöl
107611021

Rıdvan Akar :
Bülent Somay :
Ayhan Kaya :

Tezin Onaylandığı Tarih :

Toplam Sayfa Sayısı: 142

Anahtar Kelimeler

- 1) Vatandaşlık
- 2) Azınlıklar
- 3) Ulus Devlet
- 4) Milliyetçilik
- 5) Türkiye

Key Words

- 1) Citizenship
- 2) Minorities
- 3) Nation State
- 4) Nationalism
- 5) Turkey

ÖZET

Bu çalışma 1839 Tanzimat reformlarıyla başlayan, 1876 Kanun-i Esasi ile devam eden ilk anayasal Osmanlı vatandaşlığı tanımından günümüz Türkiye Cumhuriyetindeki Türk vatandaşlığına kadar uzanan süreç içerisindeki vatandaşlık algısını ve etkilerini yansıtmaya amaçındadır. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasının ardından, modern Türkiye'nin kurulmasıyla tek kültürlü homojen bir ulus yaratma çabalarının başta Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Kürtler olmak üzere farklı grupları içinde barındıran bir toplumda azınlık karşıtı uygulamalara gidilmesine neden olduğu görülmektedir. Artık günümüzde bu tarzda uygulamaların azınlık sorunları açısından bir çözüm getirmediği tarihsel deneyimlerle anlaşılmıştır. Osmanlı'dan kalma toplumsal miras farklılıklarıyla eskisi gibi zengin olmasa da, halen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan kendine has kültürel, etnik ve dini gruplar bu topraklarda yaşamaktadırlar. Günümüzde, bütün bu farklı gruplara mensup bireylere eşit yaklaşan, herkesin temel hak ve özgürlüklerini koruyabilen ve güçlü bir vatandaşlık tanımı aracılığı ile toplumla bütünleştirebilen çoğulcu bir toplum anlayışının gelişmesi devletin rahat işleyişi ve devamlılığı için kaçınılmaz bir zorunluluk halini almıştır.

ABSTRACT

This study aimed to show perception and effects of the concept of citizenship which is started to develop with Tanzimat Reforms in 1839, and continued with first constitutional citizenship in 1876 Kanun-i Esasi to today's Turkish Citizenship in Republic of Turkey. After the collapse of multi ethnic Ottoman Empire, modern Turkey emerged based on principles of nation state with homogeneous culture, and this situation caused enforcements against minorities mainly Greek, Armenian, Jewish, and Kurdish ethnic groups. However, from now on it is understood that these kinds of enforcements do not help to solve minority problems after historical experiences. Even if today's community is not as diverse as in Ottoman society, a considerable amount of Turkish citizens having different ethnic, religious and cultural background is still living in Turkey. For this reason, the development of an understanding of multicultural society, guaranteeing the protection of human rights and fundamental freedom of every citizen is crucial to unify the feeling to be a part of Turkey's community for the prosperity and stability of Turkey.

Rıdvan Akar'a teşekkürlerimle...

İçindekiler

Kısaltmalar.....	9
Giriş.....	10-15
I. VATANDAŞLIK VE AZINLIK KAVRAMLARI	
a) Vatandaşlık Kavramı ve Oluşumu.....	15-24
b) Azınlık Kavramının Oluşumu.....	24-27
c) Azınlıkların Korunması.....	27-31
II. VATANDAŞLIK ÖNCESİ OSMANLI KLASİK DÖNEMİ	
a) Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi.....	31-35
b) Millet Sisteminin Çözülmesi ve Azınlıkların Doğuşu.....	35-38
III. OSMANLIDA MODERNLEŞME ÇABALARI	
a) İlk Anayasa Kanun-i Esasi'ye doğru.....	39-45
b) Reformların Ardından.....	45-52
c) Osmanlı'nın Son Döneminde Yaşanan Gelişmeler	
i. Rumların Göçü	54-56
ii. Ermeniler Tehciri.....	56-61
iii. Yahudiler.....	61-63
iv. Kürtler.....	63
IV. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI VE CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE VATANDAŞLIK TANIMI VE AZINLIKLAR	
a) Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Lozan Antlaşmasına.....	64-69
b) 1924 Anayasa'sında Vatandaşlık.....	70-71
c) Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi 1923-1924.....	71-73
d) Türk Milli Kimliğine Karşı Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu.....	73-81

V. CUMHURİYET DÖNEMİ AZINLIK KARŞITI GELİŞMELER

a) Trakya Olayları.....	81-85
b) Türkçe Konuşulmasının Önemi.....	85-87
c) İktisadi Türkleştirme Hareketleri.....	87-95
d) 20 Kura Askerlik	95-98
e) Varlık Vergisi.....	98-108
f) 6-7 Eylül Olayları.....	108-114

VI. 1961 ve 1982 ANAYASALARI DÖNEMİ

a)1961 Anayasası Dönemi

i. 61 Anayasasında Vatandaşlık.....	115-116
ii. 1964 olayları Rumların Sınırdışı edilişi.....	116-120

b) 1982 Anayasası Dönemi

i. 82 Anayasasında Vatandaşlık.....	120-122
ii. Kürt Milliyetçiliğinin Marjinalleşmesi.....	122-124
iii. AB Süreci.....	124-133
iv. Türkiye'de Çok Kültürlü Bir Toplum Anlayışı Mümkün müdür?....	133-135

Sonuç.....	135-138
------------	---------

Kaynakça.....	139-142
---------------	---------

Kısaltmalar:

AB	: Avrupa Birliği
A.g.e	: Adı geçen eser
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İktisadi Teşkilatı
AK	: Avrupa Komisyonu
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırka sı
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
DTP	: Demokratik Toplum Partisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşkilatı
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TRT	: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Melcesi
OHAL	: Olağan st Hal
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
s.	: Sayfa

Giriş

Türkiye'de Osmanlı döneminden beri devletin dönemin koşullarına ayak uydurması ve düzenli bir şekilde işleyişini sağlamak için gerek dış baskılar gerekse iç baskılarla sürekli şekillendirilen ve yeniden tanımlanan bir vatandaşlık kavramı inşasına girişilmiştir. 1839 Tanzimat reformlarıyla başlayan süreç, 1876 Kanun-i Esasi ile birlikte gelen ilk anayasal vatandaşlık tanımı Osmanlılık eşit vatandaşlık düşüncesini hayata geçirmiş ancak ilerleyen süreçte Osmanlı vatandaşlığı projesi beklenen şekilde başarılı olamamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarından bu yana ise her ne kadar vurgulanmasa da, tek kültürlü homojen bir ulus yaratma çabasına girilmiştir. Bu durum farklı etnik, dini ve kültürel toplulukların yaşadığı Anadolu coğrafyasında ister istemez otoriter, baskıcı ve azınlık karşıtı uygulamaların yürütüldüğü bir devlet mekanizmasını ortaya çıkartmıştır. Genel itibari ile İttihat ve Terakki döneminden beri Türkleştirme politikaları ekseninde gelişen uygulamalar belirli ölçüde gerçekleştirilmiş ve Türkleşmeyenlere yönelik baskıcı bir şekil almıştır. Günümüzde farklılıkları asimile etmeye çalışan veya görmezden gelen uygulamaların bir çözüm getirmediği tarihsel deneyimlerle anlaşılmıştır. Osmanlı'dan miras kalan toplumsal yapı farklılıklarıyla eskisi gibi zengin olmasa da, halen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan kendine has kültürel, dini ve etnik gruplara mensup bireyleri koruyabilen ve bütün bu farklılıkları güçlü bir vatandaşlık tanımı ile toplumla bütünleştirmek, devletin rahat işleyişini ve devamlılığı için kaçınılmaz bir zorunluluk halini almıştır.

Genel olarak, merkezi ulus devlet yapısının şekillenmesinde, uluslaşma, ulusal egemenlik, ulusçuluk, ulusal kimlik ve self determinasyon kavramları devlet ideolojisinin altında yatan felsefenin temelini oluşturmaktadır. Devletin oluşumunda ülke sınırlarının şekillenmesi, güçlü olan tarafın sınırları dikkate almaması oluşan farklı kimliklerin ulusal sınırlara dâhil olmasına, aynı zamanda bu ulus devlet yapısı itibari ile bütün farklılıklara rağmen toplumda türdeşlik oluşturmaya çalışmaktadır.¹ Modern ulus devlet modeli, kendi içinde barındırdığı her türlü farklı kimliklere rağmen sıkı bir ünitarizme ve tek bir ulusun talepleri doğrultusundaki bir ulusal meşruiyete dayandığı için, egemen olduğu alan içinde farklı etnik toplulukların kendi kimliklerini kullanarak kamusal alanı

1 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 13

yeniden düzenleme çalışmalarını kendi uluslarını kurmayı amaçlayan hareketler olarak algılaması siyasal bütünlüğe karşı tehdit olarak görülmüş; ve böylece farklı kültürel, dilsel ve dini taleplerin özel alana hapsedilmesi, görmezden gelinmesi ve ya ortaya çıkması izin verilmemesi gibi durumlar ortaya çıkmıştır.²

Kültürel ve etnik grupların, mezheplerin ve dünya görüşlerinin çeşitliliğinin farkındalığı gittikçe artması, bir zamanların hâkim düşüncesini homojen ulus devlet modelini artan sorunlar karşısında cevap veremez duruma getirmiştir. Homojen bir ulus yaratma arzusunun geldiği en uç nokta etnik temizlik uygulamaları ile trajik sonuçlar doğurarak artık günümüzde bu tarzda bir yaklaşım normatif olarak kesinlikle kabul edilememesinden dolayı demokratik bir ortamda kendilerini farklı hisseden kişilerin topluma bütünleşmesinin sağlanması yönünde bir eğilim bulunmaktadır. Liberal özgürlük ve siyasal katılımın sağlanması ile birlikte farklı sosyal ve kültürel hakların ve yaşam biçimlerinin toplum içindeki vatandaşlarca karşılıklı olarak tanınması çok kültürlü toplumlarda bütünlüğü korunmasında yardımcı düşünülmektedir.³

Bu doğrultuda, egemen çoğunluk değerlerinden farklı olarak, azınlıklara mensup bireyler diğer her vatandaş gibi evrensel hukukun getirdiği ve her vatandaşın sahip olduğu yasal haklar ve güvenceler altında ayırım gözetilmeksizin eşit sayılması gerekmektedir. Ancak, azınlıkların yasal olarak vatandaş olmaları onların çoğunluğun elde ettiği haklara sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Günümüzde azınlık hakları dediğimizde yasal vatandaşlık elde etmelerinin yanında kendilerine özgü etno-kültürel haklar yönünden de serbestlikler beklenmekte ve bunun sağlanması için insan hakları çizgisinde her vatandaş gibi azınlık grupları korumasının benimsenmesiyle gerçekleşebilir.⁴

Her şeyden önce vatandaşlık kavramının içinde şekillendiği ulus kavramının üzerinde durmanın daha önemli olduğunu düşünmekteyim. Çünkü ulus kavramının analizi, nasıl oluştuğu ve süreç içerisinde ne gibi toplumsal süreçlerden geçildiğini anlamak vatandaşlık ve azınlık haklarının gelişimini anlamak bakımından önemli bir noktadır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar Ulus tanımının sorgulamaya açılması

2 Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 26

3 Jürgen Habermas, "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), s. 27

4 Ahmet İçduygu, B. Ali Soner, Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality, (Middle Eastern Studies, 2006 Vol.42, No.3), s. 447-468

kuramsal yapaylığı ortaya çıkartmaktadır. B. Anderson'un “Imagined Communties” kavramı çerçevesinde ele alındığında, Toplum içinde bireylerin teker teker birbirleri ile iletişim içinde olmamalarına ve tanımamalarına rağmen kafalarında kendilerini birbirlerine benzediklerini ve ortak özellikleri barındıran homojen bir bütün olduklarını hayal etmekte ve bu hayal toplumsal dayanışma duygusunun temelini oluşturarak kendilerini birbirlerine bağlı hissetmektedirler.⁵ Toplum aslında ortak ırk, dil, kültür, semboller, kahramanlar, mitler ve tarihi geçmişi ile birlikte her zaman var olmuş, tarihin her evresinde devletler kurmuş ve gelecekte de var olacağına inanılan bir şekilde kendini kurgulamaktadır.⁶ Aynı zamanda, ulusun tarih yazımı, geçmişi şanlı ve geleceği, şöhretli, dönemin iktidar tarafından faydalı ve olumlu görülen değerlerin ön plana çıkarılmasıyla oluşurken; bununla birlikte kötü deneyimler, yenilgiler, dönemin iktidarının işine gelmeyecek birçok tarihi gelişmenin unutulması temelinde ulus şekillenmektedir.

Anderson, milliyetçilik ve toplumu irdelerken değindiği hayali toplumlar, modern ulusun oluşması sırasında “sahte gemeinschaft”⁷ toplumu egemen iktidarın belirli çıkarlarına göre kurgulayarak gerek söylemleri gerekse baskı ve denetim mekanizmalarıyla birleştirmektedir. Alman Sosyolog Ferdinand Tönnies'in bir cemaat tarzı gruplaşma kavramı olan “Gemeinshcahft”, bireyleri arasında karşılıklı ve kuvvetli sosyal bağlar bulunmakta ve rasyonel olmasa bile ortak hedef dahilinde bir birliktelik ve yardımlaşma duygusunu barındırmaktadır.⁸ Kuvvetli sosyal bağlar doğal, anlık duygular ve hislerin oluşturduğu grup aidiyeti birlikte hareket etmeyi beraberinde getirmekte; ancak, bu ortak duygu ve hislerin tarihinin nasıl kurgulandığının şifrelerinin çözülmesi gerekmektedir. Böylece, Toplum içindeki farklı gruplara karşı ön yargıların içindeki yapaylığının da farkına varılabilir.

Foucault'un “biyo-siyaset” ve “bio-iktidar” olarak tanımladığı gibi dönemin iktidarı sahip olduğu kurumlar aracılığıyla ürettiği bilgiler, yaymış olduğu söylem ve

5 Benedict Anderson, *Immagined Communities, Reflection on the Origin and Spredof Nationalism* (London and New York: Verso), s. 22-26

6 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 33-34

7 A.g.e., s. 27

8 Jose Harris, *Tönnies: Communitiy and Civil Spciety, The Sociological Basis of Natural Law* (Cambridge University Press, 2005), s. 186-187, ve Jan Jin, Christopher Mele, *Community and Society, The Urban Sociology Reader*, (Routledge, 2005), s. 16-18

pratiklerle hayatın bütün yönlerini kontrol altına almaya, ortak duyguları ve düşünceleri harekete geçirmeye çalışmaktadır. Bu bilgiler ışığında şekillenen ve egemen ideolojiyi içselleştiren bireylerin kendi kendilerinin denetlemesini yaparlarken aynı anda toplum içindeki toplumsal kontrol mekanizması da diğer kişilerin de denetleme işlevini görmektedir. Bu denetleme sürecinde, ortak değerlerden farklı kimlikleri barındıran gruplar ve bireyler arasında sosyal ayrışma ve bu ayrışmayla diğerini kontrol altına alan hiyerarşik bir düzen oluşmaktadır.⁹ Bu bağlamda egemen değerlerin dışında kalan farklı grupların olumsuz olarak sıfatlandırılmasıyla ötekileşmesinin önü açılmaktadır. Böylece, aynı temel prensiplerle beslenen ancak kendilerini farklı ırksal, dilsel, dinsel ve kültürel özellikleri referans alan gruplar birbirleri ile süreç içerisinde mücadele ettikleri görülmektedir.

Bu mücadele sırasında belirli bir toprak parçası içerisinde siyasi yapılar doğarken içlerinde egemen kimlik dışında farklı gruplarda siyasi sınırların içinde kalmış ve devlet yapısı içerisinde de farklılıklar değişik boyutlarda direniş göstermiştir. Farklılıklardan doğabilecek çatışmaları en aza indirmek için herkese eşit haklar verilmesi öngörülen ulusal vatandaşlık kavramı uygulanmış ancak pratikte eşitsizliklerin önüne geçilememiştir. Bunun nedeni, egemen olan ulusal kültür, kimlik, din anlayışından farklı olan grupların egemen olandan farklılaştırılması ötekine karşı tahammülsüzlüğü beraberinde getirmiş; ötekinin sürekli denetlenmesini ve değiştirme amacıyla da özgürlükleri kısıtlayıcı, asimilasyoncu ve tekleştirici bir yaklaşım içine girilmiştir.

Merkezi otoriteyi ve gücü elinde bulunduran modern devlet, geliştirdiği söylemi, yasal mekanizmaları, ve ürettiği bilimsel bilgiler ile birlikte belirlenmiş bir düzeni tahsis etmeye çalışarak en temel yaşam alanı olan gündelik hayattan daha büyük ölçekli genel bir toplum yapısına kadar etki edebilecek “stateji”ler geliştirmekte; bu stratejiler karşısında kendi stratejisini geliştirme gücünden yoksun bireyler karşı direnişle çeşitli ve birbirinden farklı “taktik”ler geliştirmektedirler.¹⁰ Bu taktikler bütünü bir grup aidiyeti olarak şekillenmesi ve alternatif stratejilerin ortaya çıkması ise merkezi devlet

9 Michel Foucault, The History Of Sexuality Volume:1 an Introduction (New York: Pantheon Books, 1978), s. 139-143

10 Michel de Certeau, General Introduction, The Practice of Everyday Life (Univ. of California Press, 1984), s. xi-xxiv

tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu durum, farklılıkların her ne kadar kamusal alandaki yansımasına tehdit olarak algılansa da, esasında özel alanda ve gündelik hayatta bu farklılıklar bir savaşım içindedirler.

Bireylerin iktidara karşı yeni taktikler yaratmasının önüne geçilemese bile bir bütün olarak baskı sonucunda bir grup stratejisine dönüştürmenin önüne geçilmesi, birbirinden farklı kimliklerinin performe edilebileceği ve geliştirilebileceği alanların yaratılmasıyla, ve ayrıca temel hak ve özgürlüklerin ve insan haklarının bütün farklılıkları oluşturan bireylere eşitlik, adalet ve politik sisteme aidiyet sağlayan bir şekilde eşit vatandaşlık aracılığıyla gerçekleştirilebileceği kanısındayım. Böylece, belirli bir ulus kimliğine sahip kişilerin asimilasyonun, etnik ve ya ideolojik bir temizliğin mümkün olamayacağı bir dönemde, devletin demokratikleşme ve temel hak ve özgürlüklerin istisnasız her birey adına sağlanmasına taraf olması ve zemin hazırlaması farklı kimlikleri barındıran toplumlarda çatışma ortamının azaltılmasının önünü açabilir. Bu doğrultuda, ortak bir üst kimlik sınırları çizilirken farklılıkları görmezden gelen bir gelenek yerine ortaklıklarla birlikte farklılıkları koruyan, kabul eden ve hiç bir şekilde ayırım göstermeyerek vatandaşlarını kendi rızası ile topluma ve politik sisteme entegrasyonu sağlayan bir siyasal sürece geçilmesi gerekmektedir.

Osmanlı imparatorluğunun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti, tarihsel süreç içerisinde ulus devlet stratejisi içinde dini olarak bir bakıma homojenleşmiş ancak etnik, dilsel ve kültürel olarak farklılıkları barındırmaya devam etmiştir. Osmanlının çöküşü ve savaşlar nedeniyle yaşanan travma ve azınlıkları birer casus ve işbirlikçi olarak görme refleksiyle oluşan azınlık karşıtı politikaları görmemezlikten gelme hatayı hata ile kapatmaktan başka bir şey değildir. Geçmişte yürütülen farklılıklara saygı göstermeyen tekçi anlayışın baskıcı stratejileri tarihte bireysel taktiklerin birlikteliğinden alternatif stratejiler çıkararak Osmanlı imparatorluğunda parçalanmayı hızlandırdığı ve Türkiye'de de azınlıklar ile ilgili sorunları çözmediği anlaşılmalıdır.

Bu çalışmada, Osmanlı ve daha sonra Türkiye coğrafyasında yaşamakta olan birbirinden farklı etnik, dini ve kültürel kimliklere sahip insanların karşılaştıkları uygulamalara ve bu uygulamaların etkileri üzerinde duracağım. Modernleşen Türkiye'de, ulus devlet modelinin oluşumu ve kuruluşuna doğru geçen süreçte, Balkanlardaki ulusallaşma hareketlerinden, 1839 Tanzimat süreci ve sonrası

gelişmelere; daha sonrası Cumhuriyetin kurulmasıyla hızlanan Türkleştirme politikaları ve azınlık karşıtı uygulamalarla günümüz Türkiye'sine kadar uzanan süreci incelemeye çalışacağım. Buradaki amacım Türkiye'deki modern vatandaşlığın gelişimi içinde yaşanan çatışmaları ve ötekileştirmeler tarihini mümkün olduğu kadar yansıtmak olacaktır. Çünkü günümüz Türkiye'sindeki vatandaşlık sorununu ancak Osmanlı döneminden itibaren yaşananların tekrardan değerlendirilmesi ile anlaşılabilceğine inanmaktayım.

Bu doğrultuda, Vatandaşlık uygulamasının tarihsel olarak önemli gördüğüm belirli azınlık gruplar Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve günümüzdeki en büyük azınlık grup olan Kürtler üzerindeki etkilerine değineceğim. Asıl önemli olan, geçmişe ve tartışmalara ışık tutarak uygulanan politikaların şu ana kadar ortaya çıkan toplumsal çatışmaları engellemediğini göstermektir. Bu günün hâlihazırda en önemli toplumsal sorunu olan Kürt sorunu, ve ileride çıkabilecek diğer azınlık ve vatandaşlık ile ilgili sorunların daha barışçıl bir yolla çözülmesi ve daha eşitlikçi bir siyasal mekanizmanın oluşturulması için, tarihte yaşanmış olayların üstünü kapamayarak Türkiye tarihini Osmanlı modernleşmesinden günümüze kadar geçen süreci bir bütün içinde anlamak ve tartışmak gerektiği kanısındayım.

Günümüzde aynı tarz uygulamaların devam etmemesi ve tekrarlanmaması için yapılması gereken tarihsel uygulamaların dönemsel koşullarını ve toplumsal ruh halinin bütün nedenleriyle ortaya serilmesi gerekmektedir. Bunu yaparken de aslı amaç devleti suçlamak ve kötülemek değil, tam tersine demokratikleşme, ve temel hak ve özgürlükler sayesinde vatandaşların gönüllülük esasına göre devlete bağlanmasının ve devletin daha iyi işleyişinin sağlanması için adımlar atmaktır.

I- VATANDAŞLIK VE AZINLIK KAVRAMLARI

a) Modern Vatandaşlık Kavramı ve Oluşumu

Vatandaşlık kavramı toplumla bütünleşme ve sosyal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir yer tutmaktadır. Fransız devrimi temelleriyle şekillenen vatandaşlığın doğuşu, Avrupa'da burjuva sınıfının güçlenmesiyle birlikte feodal düzenin dağılması, yerine ulus devlet düzeni içinde egemen dil, kültür ve ulusal değerler etrafında birleşen bireylerin oluşturduğu yeni bir düzen ile gerçekleşmiştir. Bireyler

Feodal düzendeki kulluk statüsünden çıkıp devlet ile hukuksal düzeyde tanımlanan bireyler olarak kabul edilmişlerdir. Bu yeni düzen, vatandaşlık tanımı özellikleri bakımından ideal tek tip ve özgür bireylerin varsayımı düşüncesiyle tasarlanmış, belirli haklar ve ödevlerle donatılmıştır

Vatandaşlık kavramı bölgeden bölgeye farklılıklar gösterirken, köklerini Roma ve Yunan medeniyetine bağlayan, kendi içerisinde oluşturduğu baskıcı karanlık dönemleri unutan ve günümüzün egemen “batı” merkezli vatandaşlık tanımı günümüzde egemen olmuştur. Aynı zamanda bu egemen anlayış içinde de farklılıklar bulunmaktadır ve genel olarak üç gruba ayrılmıştır. Birincisi, İngiliz anlayışı olan refah ve vatandaşlar arası ilişkinin sosyal sınıflar açısından değerlendirilen bir vatandaşlık; ikincisi, Kuzey Amerikan anlayışı olan etnik ilişkiler, milliyetçilik ve devlet bakış açılı vatandaşlık; ve üçüncüsü de Avrupa anlayışı olan devlet ve vatandaş, kamusal ve özel alanları ve de sivil toplum ve birey arası ilişkilere odaklı bir vatandaşlık anlayışından bahsedilebilir.¹¹ Bu vatandaşlık farklı anlayışlarının oluşumunda önemli olan tepeden tabana inen bir anlayışla mı yoksa tabandan yukarı doğru gelişen bir doğrultuda mı geliştiğinin incelenmesi ve de gene bu oluşumda kamusal alanın mı yoksa özel alanda mı oluştuğuna bakmak gerekmektedir.¹²

Vatandaşlık anlayışı her dönemin ve mekanın toplumsal yapısına göre değişmektedir ve bu nedenle her yere uygun tek bir model söylemek zor olmakla birlikte, sabit değişmeyen bir vatandaşlık anlayışının olmadığını tarihsel incelemeler göstermektedir.

Genel anlamda vatandaşlık kavramının incelenmesinde günümüz modern toplumlarında demokrasinin, sosyal hakların, devletin yapısının ve aynı zamanda meşruiyetiyle ilgili kavramların iç içe geçtiği görülmektedir. Her ne kadar vatandaşlık kavramı ve tarihsel oluşumu bir toplumdan diğer bir topluma farklılıklar gösterse de, genel olarak, vatandaşlık olgusu toplumundaki sosyal grupların ve ya bireylerin ortak yararını sağlanması adına belirli haklar ve görevlerden oluşan, onları bir araya getiren, ve sınırlı sayıdaki kaynakların kapılarını toplumun bireyelerine açan sosyopolitik bir

11 Bryan Turner, Peter Hamilton, “General Introduction” Citizenship: Critical Concept, Vol. 1 (Routledge: 1998)

12 Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük” T.H. Marshall – Tom Bottomore, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 102

üyelik olarak değerlendirilebilir.¹³

Modern Batılı anlamda vatandaşlık kavramının temeli, Rousseau'nun “toplumsal sözleşme”si dahilinde karşılıklı sosyal dayanışma mekanizmaları sağlanmasıyla özgür bireylerin toplumu oluşturması varsayımına dayanmaktadır. İdeal özgür bireylerin oluşması Rousseau’ya göre kişinin topluluktaki diğer bireylerle yapmış olduğu yazılı olmayan “toplum sözleşmesi”den geçmektedir. Yapılan bu sözleşme aracılığıyla insanlar doğal yaşam halindeyken sınırsız haklarını gönüllü bir şekilde karşılıklı olarak sınırlandırması, ve kendilerinin sahip olduklarını karşılıklı yardımlaşma sayesinde korunması kamusal yarar ve “politik bütünü” şekillendirerek devleti ortaya çıkartmaktadır. Devlet dahilinde ortak çıkarlarla birleşen insanlar da halkı oluşturmaktadırlar. Halk içindeki insanlar hem kendilerini hem de toplumdaki diğer bireyleri kontrol altına alarak toplumsal düzenin devamı sağlanmakta; ve bununla birlikte de bir takım yükümlülükleri yerine getiren “vatandaş” olarak özgürleşmeleri anlamına gelmektedir.¹⁴ John Lock ise insanın doğası gereği özgür, eşit ve bağımsız olduğunu, insanın kendi rızası olmadan hiç bir gücün boyunduruğu altına girmeyeceğini, insanların toplum içinde anlaşarak sosyal bağlar oluşturmalarıyla sivil toplumu meydana getirdiklerini ve sivil toplum ile de insanların çoğunluğun iradesiyle kendilerini yönetebilecekleri bir siyasal mekanizma oluşturabileceklerine inanmaktadır.¹⁵

Bu ideallerle şekillenen modern vatandaşlık kavramının doğuşu, tarihsel olarak kökleri feodal topluma ve krala karşı elde edilen, dönem içinde özgürleşme anlamına gelen Fransız Devrimine ve ayrıca Endüstri Devrimine dayanmaktadır. Bu gelişmeler sosyal ve politik alanlarda büyük değişimlere neden olarak kapitalist sanayi toplumunu ve modern ulus devletlerin oluşumunu beraberinde getirmiştir. Böylece, vatandaşlık kavramının önceki feodal yapıya ait geleneksel toplumlara karşı kendini konumlandıran, şehirleşme, sekülerleşme, sanayileşme ve modernleşme çizgisinde bir toplumsal kültür olarak geliştiği söylenebilir. Ancak süreç içerisinde, Batı

13 Bryan Turner, Peter Hamilton, “General Introduction” Citizenship: Critical Concept (Routledge: 1998)

14 Jean-Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), s. 9-19

15 John Locke, “Of the Beginning of Political Societies” Citizenship: Critical Concept ,Vol. 1(Routledge: 1998), s. 266-277

toplumlarındaki kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan ekonomik, ırksal ve diğer eşitsizlikleri bulunan dezavantajlı grupların, yasalarla korunmasına yönelik ihtiyaçları doğmuş ve bu sorunun çözümü olarak toplumsal sözleşmecî anlayış ile karşılıklı haklar ve sorumluluklardan oluşan modern vatandaşlık anlayışı gelişmiştir.¹⁶¹⁷

Weber'e göre “Batı” toplumlarındaki vatandaşlık kavramı kapitalizm ve şehirleşmenin beraberinde getirdiği “toplumsal eşitsizliklere karşı bir denge unsuru” olarak normatif bir ideal oluşturmuş; Kapitalizm doğuşunun temelindeki yardımlaşma, koruma ve kardeşlikle yapılan sözleşme dahilinde siyasal güç oluşmuş böylece bu dayanışma duygusuyla herkes basit bir vatandaş olarak kamusal alanda bütün aile ve soy temelli ilişkiden yoksun olarak eşit sayılmışlardır.¹⁸ Ancak kapitalizmin beraberinde getirdiği eşitsizlik sorunlarından ötürü bu tanımlama her ne kadar hukuksal anlamda herkese eşit hak ve yükümlükler kardeşlik çerçevesinde sağlanmasının toplumsal sorunların bitmediği ve de vatandaşlık sorunlarının doğmasının önüne geçilemediği görülmüştür.

Vatandaşlık kavramını medeni, siyasal ve sosyal olarak üç ayrı şekilde incelenebilir.¹⁹ Vatandaşlığın sivil bölümünde kişilerin özgürlüğü, konuşma, ifade, inanç, mülk edinme gibi sivil haklar ve adalet anlayışını barındırırken; politik çerçevede vatandaşların politik gücü elinde bulundurabileceği politik sisteme katılımı, seçme ve seçilme hakkı ile parlamentoya ve yerel yönetimlere katılımı ve seçme ve seçilme hakları bulunmaktadır. Sosyal olarak da vatandaşlık, toplumdaki bireylere toplumun sahip olduğu kaynaklardan yararlanarak refah ve güvenliklerinin sağlanmasında aracılık etme özelliğini barındırmaktadır.²⁰

Vatandaşlığın medeni, siyasal ve sosyal özelliklerinin bir anda elde edildiğini ve tam olarak gerçekleştiğini söylemek zor olmakla birlikte, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde eşitlik ve politik hakların vatandaşlarca elde edilemediği; vatandaşlığın sadece milliyetçilik temelinde bir ulusa ait olma ve üyelik özelliğiyle kitleleri bir arada

16 Bryan Turner, Peter Hamilton, “General Introduction” Citizenship: Critical Concept, Vol. 1 (Routledge: 1998)

17 A.g.e.

18 Engin F. Işın “Şarkiyat Sonrası Osmanlı Vatandaşlığı” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2009)

19 T. H. Marshall, Class, Citizenship, and Social Development, (Greenwood Pres: 1973), s. 71

20 A.g.e., s. 71-83

tutmanın aracı olmuş, ve sosyal eşitsizlik ve politik katılımı arttırmada çok büyük bir etkisi olamadığı görülmüştür.²¹

T.H. Marshall'a göre vatandaşlık, “eşitsizlik sistemi” olarak görülen kapitalizme paralel olarak yükselen bir kurum olmakla birlikte, giderek sistem içindeki eşitsizliklerin devamını sağlayan ve meşrulaştıran bir özelliğe sahip olduğunu da savunmaktadır. “Medeni, siyasal ve sosyal haklarının gelişimi tarihsel ve sosyal gelişmesini İngiltere örneği üzerinden inceleyen Marshall, demokratikleşme ve kapitalizmin birlikte işleminin “refah devleti” ve sosyal vatandaşlık aracılığı ile uygulanabileceğini ve vatandaşların bir takım haklardan yararlanarak topluma katılımının sağlanabileceğini savunmaktadır.²² Buna karşın, Michael Mann Marksist bir bakış açısı ile sanayi toplumunda refah sisteminin getirilmesiyle modern kapitalist devlette işçi sınıfına en az düzeyde sosyal ve politik haklar verildiğini vurgulamış; bu durumun yönetenler sınıfının bir stratejisi olduğunu belirterek gerçek anlamda eşit katılımın sağlanamadığını belirtmiştir. Ancak Mann, modern vatandaşlığın sosyal düzeni sağlayıcı özelliği üzerinde durmamış ve vatandaşlığa etnik ve milliyetçi çizgiden bakmamıştır.²³

İlerleyen dönemlerde Refah devleti ve sosyal yurttaşlık kavramın zayıflaması, küreselleşmenin getirdiği etki ve üretimin globalleşmesini de beraberinde getirmesiyle toplumdaki alt katmanların sistem dışında kaldıkları görülmüştür. Bu durum, Amerika'da “sınıf altı” olarak nitelendirilen gruplara karşı sınıfsal ayrımcılığın doğmasına, ve Avrupa'da da göçle oluşan azınlık nüfusa karşı farklı etnik ve dinsel temelli ayrımcık çatışmalara neden olmuş; ve genel olarak da toplumdaki bireylerin, modern vatandaşlığın getirdiği medeni, siyasal, sosyal ve kültürel haklardan mahrum durumda kaldıkları görülmüştür.²⁴ Bu nedenle, yasalara uymak, aynı yasal statüye sahip olmak ve refah devletinin koruması altında olmak, her yerde her vatandaşa eşit haklar getirmemiş aksine farklı hak ve talepleri olan toplumdaki birey ve gruplar, Rousseau’cu

²¹ T. H. Marshall, *Class, Citizenship, and Social Development*, (Greenwood Press: 1973), s. 93

²² Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük” T.H. Marshall – Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 100-101

²³ Bryan Turner, “Outline of a Theory of Citizenship”, *Citizenship: Critical Concept*, Vol.1 (Routledge: 1998), s. 205-206

²⁴ Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük” T.H. Marshall – Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 108

anlamda yapılan sözleşmenin bir şekilde dışında kalmışlardır. Bu durum her türlü farklılığı kenara bırakarak toplumsal sözleşmeyle toplumsal dayanışmanın geçerliliğine karşı eleştirilerin doğmasına neden olmuştur.

Günümüzde modern anlamda evrensel vatandaşlık kavramı, ulus devlet içinde sadece yasal ödevler ve zorunluluklarla donatılmış erdemli bir siyasi üyelik anlamından çıkarak, farklı grupların kimlik haklarının da tanınması ve genişletilmesi için mücadele verdikleri bir alana dönüşmüştür. Bu durum mevcut olan vatandaşlık uygulamasını ve aynı zamanda ulus devlet modelini sarsarak, yeni vatandaşlık kavramının demokratikleşme pratikleri içinde toplumdaki farklılıkların tanınmasını beraberinde getirmiştir. Böylece, vatandaşlık bir yanda kültürel, sembolik ve ekonomik deneyimlerin yaşandığı, diğer yandan da mücadelelerle bir takım sosyal, politik ve sivil hakların tanındığı ilişkiler bütünü olarak bir kimlik yaratmasıyla, kişilerin toplumdaki statülerini belirlemektedir.²⁵

Vatandaşlık tanımı aracılığıyla bireylerin toplum içerisinde yeri ve konumunu belirlenirken, egemen ideolojinin şekillendirdiği vatandaşlık tanımına uyan ve bunu benimseyen kişiler güvenilir unsurlar olarak tanımlanmışlardır. toplum içinde egemen olmayan dil ve kültürlerle sahip unsurlar ise vatandaşlık açısından şüpheyle bakılarak ötekileştirilmişlerdir. Bu doğrultuda tekçi anlayıştaki cumhuriyetçi vatandaşlık, farklılıklarını kendisine bir tehdit olarak algıladığından, bu farklılıkların mümkün olduğu kadar ön plana çıkmasına izin verilmemiş ve bunun sonucunda, toplumdaki farklı dil ve kültürlerin bastırılmasına ve egemen kimliğin dayatılmasına gidilerek, entegre ve ya asimile olmaları açısından “kültürel vatandaşlık” ve ya buna karşı direnenler açısından “ikinci sınıf vatandaşlık” konumu gelişmiştir.²⁶

Son dönemlerde Küreselleşmenin getirdiği etkiyle, vatandaşlara görevler ve yükümlülükler veren devlet için vatandaşlık kavramı yerine, demokrasi ve insan haklarının gelişmesine de paralel olarak, demokratik toplum içerisinde bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin sağlanması, kültürel, dinsel, ırksal veya cinsel her türlü kimliklerinin korunması ve geliştirilmesi yönündeki anlayış egemen olmaya başlamıştır. Böylece, insan haklarının temel alındığı kimlik ve kültür haklarını kapsayan vatandaşlık

25 Engin F. Işın, Patricia K. Wood, Citizenship and Identity, (Sage Publication, 1999), s. 19-20

26 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 39-42

hakları demokratik rejimlerin her vatandaşa sağlanması gerektiği düşüncesi hakim olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelerden ötürü, ırkçı anlayışlı rejimlerin ne kadar trajik sonuçlar oluşturabileceğini göstermesinden sonra, etnik temele dayalı ulus anlayışından “anayasal vatandaşlık” ve “anayasal yurtseverlik” anlayışının geliştirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.²⁷

Artık, tek bir milliyetten oluşmayan çok kültürlü çağdaş günümüz toplumlarında, bireysel özgürlükler, ekonomik ve toplumsal olanaklardan özgürce yararlanma, devlete katılım, kültürel çoğulculuk gibi kavramlar modern vatandaşlığın sadece bir kulübe üye olma anlamının çok ötesine geçmiş; ve bunların uygulanabilmesi için de devlet gerekli koşulları vatandaşlarına sağlarken, buna karşılık vatandaşlar da içinde bulundukları toplumlarda vatan savunması, vatana bağlılık, toplum kurallarına saygılı davranma, oy kullanma, kamu yararına katkıda bulunma gibi ortak ahlaki değerleri benimsemeleri beklenmektedir.²⁸

Habermas ise, farklı hayat tarzlarının barışçıl bir aradalığının sağlanmasının “post-milliyetçi anayasal vatanseverlik”le olabileceğini, farklılıkların bir arada yaşamasına imkan sağlayacak çoğulcu toplumsal yapının ön plana çıkarılmasıyla aklın ve hukukun üstünlüğünün egemen olduğu, ulus devletin korunduğu ulus ötesi liberal cumhuriyet anlayışının yerleştiği bir düzeni, siyasal kültürü savunmaktadır.²⁹ Habermas, “çok kültürlü ülkelerde anayasal ilkelere kaynak oluşturan siyasal kültür, hiçbir biçimde tüm yurttaşların dil, kültür ya da etnik köken ortaklığını zorunlu kılmamalıdır. Aksine siyasal kültür, çok kültürlü bir toplumda var olan yaşam biçimlerinin çeşitlilik ve bütünlüğüne ilişkin biçimlerinin eş zamanlı olarak güçlendirilen bir anayasal vatanseverlik için ortak payda işlevini görmelidir.” şeklinde belirtmiştir.³⁰ Böylece kuvvetli bir üst kimliğin ortak payda olarak devletin devamlılığını sağlayabilir.

Ancak unutulmamalıdır ki, tarih boyunca insanlar, sınıflar ve yönetenler

27 Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi* (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 42-45

28 Ag.e., s. 38-39

29 Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük” T.H. Marshall – Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 112

30 Habermas, “Vatandaşlık ve Ulusal Kimlik: Avrupa'nın Geleceği Üzerine Bazı Düşünceler” (1992), Aktaran Ekinci A.g.e., s. 45

arasındaki mücadelede özgürlükten bahsedilirken, özgürlük hükümdarın baskısından kendini koruma anlamına gelmiştir. Böylece, insanlar kendi çıkarlarına yaramayan bir yönetim yerine ideal olarak bağımsız bir yönetim anlayışı olması gerektiğini düşünmeye başlamışlar ve zaman içerisinde devletin yapabileceklerinin sınırlandırılması yoluna gitmişlerdir. Monarşik düzen ve aristokrasinin despotizmine karşı yapılan başkaldırılarla halkın kendisini yönettiği demokratik toplumların oluşturulması ve halkın çıkarlarının yansıtıldığı bir sistem kurulması amaçlandıysa da, politik sisteme dahil olan yeni yönetenler halkın çıkarları yerine kendi çıkarlarını önde tutarak kendi kültürlerini üst sınıf özellikler olarak görmüşler ve alt sınıfları sorunsallaştırıp, aşağı kültürler olarak tanımlamışlardır ve bu durum çoğunluğun çıkarlarının yönetime yansıtılması sorununu doğurmuştur.³¹ Bu nedenle, sürekli ötekileştirmelerin yaşandığı bir toplum yapısı içinde özgürlük sorunlardan oluşan tarihsel arka plan Habermas'cı anlamda ötekiyle uzlaşmacı ve ötekine karşı saygılı bir anlayışın oluşması zordur ve zaman gerektirebilir.

Iris Young ise toplumdaki kültürel farklılıkları bulunan insanların sahip olduğu değerlerden vazgeçirilerek homojenleştirilmesi, farklılıkların daha da marjinalleşmesi anlamına geldiğini savunurken, Liberal vatandaşlık kavramının ise farklılıkların dışlanması durumunu devam ettirdiğini ve buna karşı çoğulcu bir anlayış dahilinde toplumsal ve kültürel homojenlik yerine farklılıklara kucak açan eşit vatandaşlık haklarının tanınması gerektiğini “imtiyazlı vatandaşlık” adı altında tanımlandırmıştır. Buna karşın, Will Kymlicka ve Wayne Norman imtiyazlı vatandaşlığın farklı grupların kendi farklılıkları üzerinde daha da yoğunlaşmasına neden olarak üst kimliğinin zedelenebileceğini ve aynı zamanda da bu farklılıkların “yakınma siyaseti” ile kendilerini devlete dezavantajlı durumda olduklarına dair ispata çalışarak devletin kaynaklarını mümkün olduğu kadar kullanmaya çalışabileceklerini vurgulamaktadırlar.³²

Aynı zamanda, günümüzde çok kültürlülük siyasal ideolojisi çizgisinde vatandaşlık politikaları uygulanmakta ancak bu uygulamaların da vatandaşlık sorunlarını çözmesiyle ilgili eleştirileri de bulunmaktadır. Bu eleştirilerin başında

31 John Stuart Mill, “On liberty: Chapter I, Introductory,” *Citizenship: Critical Concept*, Vol.1 (Routledge: 1998), s. 253-262

32 Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük”. H T. Marshall – Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 113-114

farklılıklara ait kültürlerin ve ya hayat tarzlarının anlamı ve içi boşaltılarak bir egzotik hava içinde ele alınmasıyla tekrardan bu farklılıkların topluma katılım sorunları doğurduğu tartışılmaktadır.³³

Genel olarak vatandaşlık uygulaması, liberal anlayışta farklılıklara yönelik kimlik ve hakların tanınması yönünde olsa da sadece egemen anlayışın kabul ettiği bir kısım farklılıklar haklar elde ederlerken, bazı gruplara da bu haklarından hiç yararlanamamışlar; yararlanan farklılıklar da tam anlamıyla topluma dahil olduklarına dair tartışmalar da devam etmektedir. Buna karşın, bazı yerlerde farklılıklara hiç bir tahammülün olmadığı tekçi bir vatandaşlık anlayışı, baskıcı rejimlerin doğmasına neden olarak temel hak ve özgürlüklerin gelişiminin karşısında bir engel oluşturmuş; farklılıkların politik sisteme eşit hak ve hukuk ile dahil olmamasına neden olarak var olan toplumsal sözleşmenin ve devletin meşrutiyeti sorununu ortaya çıkarmış; bireyler arasında dayanışmanın azalması ve toplumda huzursuzluğun artması sorununu da beraberinde getirmiştir.

Bryan Turner'ın tanımlamasına göre dört çeşit vatandaşlık mevcuttur. Bunlardan ilki olan “Devrimci vatandaşlık”, temeli toplumun altından gelen, kamusalın kimliğinin önemli olduğu, farklılıkları olanlara şüpheyle yaklaşan bir anlayıştır. İkinci olarak, “Liberal çoğulcu vatandaşlık”, toplum temelli, aşağıdan yukarıya hakların elde edilmesi için yürütülen mücadelelerin sonunda gerçekleşen ve aynı zamanda bireylerin özel hakları ve farklılıklarıyla ilgili haklar sağlanmıştır. Üçüncü olarak, “kamusal alana evirilen vatandaşlık”, aşağıdan, toplumdan yukarıya gerçekleşmeyen, pasif vatandaşlık şeklinde yukarıdan verilen, farklılıklara özel alana hapseden şekilde belirlenmiş bir kamusal kimlik içinde barındırmaktadır. Son olarak da, “özel alanda evirilen vatandaşlık” ise hakları gene pasif vatandaşlık dahilinde yukarıdan verilen, özel alana devletin müdahalesi bulunmayarak plebisitler otoriter yolla korunmuştur.³⁴

Bütün bu farklı vatandaşlık tanımlarında dahi azınlık ve azınlık hakları ile ilgili problemler meydana gelmektedir. Her vatandaşlık tanımlaması kendisini özgürleştirici olarak gösterirken, bu özgürleştirme kapsamında her zaman bazı farklılıklar daha az

33 Bknz., Ayhan Kaya, “Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük”.H T. Marshall – Tom Bottomore, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2006), s. 116-122

34 Ayşe Kadioğlu, “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 123

özgürlüklerden yararlanmışlar, bazı siyasal haklardan mahrum kalmışlar, hukuki açıdan haklar elde etseler de egemen anlayış içinde ayrımcılığa maruz kalarak politik sistemde eşit vatandaşlık haklarından yararlanamamışlardır. Bu durum da azınlıkları ve azınlıklarla ilgili sorunları beraberinde getirmiştir.

b) Azınlık Kavramı ve Oluşumu

Azınlıklar, esas olarak ulus devletlerin oluşması ile ortaya çıkmaya başlamış; günümüzde daha da önemli bir şekilde kavramsallaştırılan ve herkesçe kabul edilen toplum içindeki azınlıklara dair sorunlar bir insan hakları sorunu olarak uluslararası düzeyde ele alınması yolunda adımlar atılmıştır. Azınlık tanımı, bir ülkenin vatandaşı olup da kendisini etno-kültürel, dilsel ve dinsel bakımdan genel olarak çoğunluk kimliğinden farklı tanımlandıran, bu farklılığa sahip çıkan ve korumakta gönüllü olanlar ulus devlet içinde azınlıkları oluşturmaktadırlar.³⁵ Azınlık kavramına sosyolojik açıdan bakıldığında, sayısal olarak az olan ve çoğunluktan farklı etnik, dinsel ve ideolojik tercihleri benimseyenler, kumral ve ya esmer olanlar, eşcinseller ve ya transseksüeller bu kavram içinde yer alabilirken; hukuksal açıdan bakıldığında, uluslararası belgelerde azınlık kavramı açık ve net bir tanımı olmadığı ve sosyolojik tanımlamaların herkesçe kabul edilmediği görülmektedir.³⁶

Devlet tarafından toplumdaki bütün farklılıklara rağmen aynı soyun, dilin, dinin, kültürün ve tarihin benimsendiği türdeş bir ulus olduğuna inanılması, devletin meşru egemenliğinin ulusun kendisi tarafından verilmesiyle doğan iktidar ve yetkiler bütünüünün merkezîyetçi bir yapı içinde örgütlenmesi, ve hakim ulusal kimlik doğrultusunda ulusçuluk ideolojisini bir araç olarak kullanarak vatandaşların sadakati veya aidiyetlerini sadece ileri sürülen kimlik tanımına göre yapılması sonucunda azınlık hakları sorunu meydana gelmektedir.³⁷

Tarihsel olarak ele aldığımızda, Eski Yunan ve Roma dönemi antik çağ sosyal yapısına baktığımızda “azınlık” diye bir kavrama rastlamak pek mümkün olmamıştır. Toplum, sınıfsal yapılar bakımında bölünmüş olsa bile azınlık- çoğunluk olarak

35 Ahmet İçduygu, B. Ali Soner, Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality, (Middle Eastern Studies, 2006 Vol.42, No.3), s. 447-468

36 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 27

37 A.g.e., s. 14

bölünmemiş, sadece özgür olanlardan oluşan sayıca az olan kesim ile kölelerden meydana gelmiştir. Ancak, Orta Çağ'ın feodal yapısı içerisinde farklı grupların yarı özerklik biçiminde krala veya hükümdara bağlı olarak yaşamasıyla azınlık kavramı tam olarak şekillenmediği söylenebilir. Aynı zamanda, Orta Çağ'ın siyasal parçalanmışlığı içerisinde gelişen teknoloji, ham madde ve pazar arayışları sürecinde yaşanan savaşlarda insanlar bir bakıma ölmek ve kültürünü sürdürmek için tek sığınacak yer olarak kiliselere sığınmasıyla hiçbir bölünmeye pek izin ve imkân vermeyen kuvvetli bir dinsel bütünlük oluşmuştur.³⁸ Bu dönemde, dinsel bütünlük olarak çoğunluğu oluşturanların kendilerini olumlu yönde tanımlamaları, kendilerinden farklı dini inanca sahip olan Yahudiler gibi azınlıkta olan grupları dışlamalarına neden olmuştur³⁹. Yahudilerde fiilen dinsel azınlık olmalarına rağmen seslerini duyuracak bir güçte olmadıkları için de sadece aşağılanmışlar ve bir azınlık grup olarak görülmemişlerdir⁴⁰.

Kapitalizmin gelişmesi ile zamanla kuvvetlenen burjuvazi sınıfı ile birlikte mutlakıyetçi krallığın temel yapı taşı olan Katolik dinine alternatif bir inanış ve yaşam tarzı arayışları başlamıştır. Krallık döneminin çalışmadan sadece tüketime yönelik pratikler sergileyen Katolik aristokrat sınıfının yerine, çok çalışmayı ve az tüketmeyi temel alarak birikim ve yatırıma önem veren Protestanlığı benimseyenler kendilerini hem kraldan hem de kilisenin iktidarından ayırıştırarak kendi iktidar alanlarını yaratmışlardır. Böylece, Protestanlık mezhebi doğmuş ve ilk azınlık biçimi diyebileceğimiz dinsel azınlıklar meydana gelmiştir. Bu durum iktidar sahibi Katolikler için devletin ve milletin bütünlüğünü bozucu bir gelişme olarak görülmüş ve kesinlikle önlenmesi gereken bir durum olarak algılanmıştır. Merkeziyetçi iktidarlar Fransa'da 1572'de "Saint Berthélemy Gecesinde" olduğu gibi topluca Protestanları öldürerek, veya 1598'de gene Fransa'daki "Nantes Fermanı" gibi azınlık Protestanları koruma belgeleri hazırlayarak sorunların çözümüne gitmişler; benzeri yaptırımlar Protestan çoğunluğun hakim olduğu ülkelerde de Katolik azınlıklar içinde uygulanmıştır⁴¹.

Avrupa'da zaman içerisinde, ticaretle zenginleşen yeni bir sınıf olarak burjuvazi

38 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 17

39 Jürgen Habermas, "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), s. 19

40 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 18

41 A.g.e., s. 18-19

sınıfı doğmuştur. Bu sınıf asayişsizlik, bölünmüşlük ve çok hukukluk durumu içerisinde bir yandan güvenli ticaret yapamamaktan sıkıntı çekerken diğer yandan mevcut pazar alanlarını genişletmek istemiştir. Dönemin geniş toprak sahibi olan nüfuzlu kişilerin oluşturduğu feodalite düzeni içinde en güçlü pozisyonda olan Kral, süreç içerisinde bir takım haklar talep eden burjuvazi sınıfı ile koalisyonu sonucu mutlakıyetçi krallıklar meydana gelmiş ve talepler doğrultusunda asayişin sağlaması ve tek hukukluluğun getirebilmesi için merkezi devlet biçimine ihtiyaç duyulmuştur. Bu merkezi yapı ticaretin daha da gelişmesine olanak tanıyarak ortak ekonomik pazar, ortak dil, duyguların ve düşüncelerin gelişmesine olanak tanımıştır. Böylece, ulusal toplulukların oluşmasına doğru bir adım atılmış ancak aynı dönem içerisinde merkeziyetçi olmayan imparatorluklar ise ilk başlarda etnik, dinsel, dilsel grupları imparatora sadakat çerçevesinde politik sisteme dahil etme yöntemini sürdürmüşler ve bu grupları bütünlüklerine birer tehdit olarak henüz görmemişlerdir⁴². Bütün bu gelişmelerle dinin egemen olduğu feodal sistem yerine ulus kavramının ön plana çıktığı bir döneme doğru geçiş yaşanmış; bu süreç Feodal düzenin yıkılması ve Fransız devrimi ile sonuçlanmıştır.

Fransız Devrimi sonrası dönemin koşullarına ayak uyduramayan imparatorluklar içlerindeki farklı özelliklere sahip grupların ulusal bilinçlenmeleri ile imparatorluktan bağımsız kendi siyasal mekanizmalarını kurmayı talep etmeleri sonucu parçalanma sürecine girmişlerdir. Fransız Devrimi etkilerinin yayılması dinsel azınlıkları korumanın ötesine geçen yeni bir süreç başlatmıştır. Bu süreç içerisinde, artık ulusal azınlıkların korunması ön plana çıkarak dinsel haklarla birlikte medeni ve siyasi hakların korunmasına dikkat gösterilmiştir. Ancak, milliyetçilik akımıyla beslenen bu süreç milletin inşasını amaçlayan, milleti tanımlarken alt kimliklerin asimilasyonunu hedefleyen merkezi bir Ulus devlet modelinin ortaya çıkartmış; ve asimilasyonun en önemli dayanağı olarak ait olunan herhangi bir kimliğin kendini her zaman olumlu yönde gösteren, öteki yabancı grupların ise istenmeyen değersiz unsurlar olarak algılanması temaları olmuştur. Özellikle on sekizinci yüzyılda Avrupa'da milliyetçiliğin doğuşu temel olarak Yahudi düşmanlığı ile paralel şekillenmiş ve ilerleyen zamanlarda

42 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 18-19

da milli, etnik ve dini azınlıklara karşı dışlanmayı beraberinde getirmiştir.⁴³

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, öz bilincine sahip her etnik grup, kendisinden farklı olan gruba karşı söylemsel düzeyde hastalıklı, tehlikeli, kurtulunması gereken gruplar olduğuna dair düşüncelerle beslenerek kendisini ötekilerden daha üstün olarak tanımlayan hayali bir sınıflandırma içinde bulmuştur. Bu bakış açısı ırkçı düşünceyle birlikte, yabancı korkusu zenofobiyi doğurmuş ve topluma zararlı olduğu düşünülen ötekilerden korunulması gerektiğine inanan bireyler ile mümkün olduğu kadar homojen bir toplum yaratma yolunda bir zemin oluşmuştur. Daha önceleri aynı koruma mekanizması din temelli aidiyetle şekillenirken bu dönemde ırk temelli düşünce tarzı çatışma alanlarının doğuşunda ana nedenini teşkil etmiştir. Bu amaç uğrunda çıkan çatışmalar sonucunda da imparatorluklar dağılmış, devlet sınırları büyük değişikliklere uğramış, ve her sınır değişikliği homojen bir ulus hayali ve yeni bir vatandaşlık tanımı getirmiştir. Ancak, farklı kimlikleri olanlar her zaman politik sınırların içinde veya sınırın öteki tarafında kalmışlar ve farklılıkların bulunması türdeş vatandaşlar yaratmak isteyen ulus devlet modelinde egemen dil ve kültürün baskısı sonucu ulusal azınlık sorunlarını doğurmuştur.⁴⁴

c) Azınlıkların Korunması

Azınlıkların korunması meselesi, ilk zamanlarda tek taraflı kral fermanları ile düzenlenirken, 17 yüzyıldan itibaren ikili anlaşmalar yolu ile korunmaya alınmış; 19 yüzyıldan sonra da 1815 Viyana Kongresi veya 1856 Paris Antlaşmasında Islahat Fermanı gibi diğer devletlerin onaylandığı ve büyük devletlerin şemsiyesi altında bir koruma şekli gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Birinci Dünya Savaşı sonrası, Milletler Cemiyeti aracılığı ile uluslararası azınlıkların korunması güvence altına alınmış, fakat bir devletin mağlup, veya galip olarak ayrılrsa bile azınlıkların korunması küçük ve zayıf ülkeleri bağlayacak şekilde düzenlenerek evrensellikten uzak kalmış; buna karşın çok önemli bir ölçüt olan “İrk, dil, din azınlıkları” (minorities of race, language and religion)

43 Jürgen Habermas, ”Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), s. 19

44 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 13-15

45 A.g.e., s. 45-50

tanımlaması resmi olarak uluslararası terminolojide yerini bulmuştur.⁴⁶

İkinci Dünya Savaşı azınlıkların korunması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Nazi Almanyası'nın ırkçı politikaları ve yaşanan trajedilerden sonra azınlıkların korunması kapsamı daha da genişletilerek sadece ikili antlaşmalar yoluyla koruma yerine tüm ülkeleri kapsayacak şekilde Millet Cemiyetinin çatısı altında ve insan hakları çizgisinde değerlendirmeler yapılmıştır. Daha sonraları azınlıkların korunması Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Konseyi (AK), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslar arası örgütler aracılığı ile evrensel olarak denetlenmeye başlanmıştır.⁴⁷

Ülkede azınlık bulunup bulunmadığı tartışmaları, 1930 yılında Uluslararası Sürekli Adalet Divanında bir ülkede “azınlıkların varlığı konusunu devletin takdirine bırakılmaması” fikri benimsenmiştir (Interpretation of the Convention between Greece and Bulgaria Respecting Reciprocal Emigration). 1966 “BM Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi”nin 27. Maddesine yönelik BM İnsan Hakları Komitesi'nin genel yorumunda ise, “azınlıkların varlıklarının ilgili devletlerin onları tanıyıp tanımamalarına bağlı olmadığı” vurgulanmıştır. Ayrıca, 21 Kasım 1990'daki AGİT'in Paris Yasası ve 1992'de BM'nin “Ulusal veya Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi” ile birlikte bir devlette azınlık bulunup bulunmadığı konusu artık devletlerin takdirine bırakılmaması kararlaştırılmıştır. Daha sonra, 8 Nisan 1994 tarihli BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği 23. genel bildirgesinde de, “Etnik, Dilsel veya Dinsel bakımlardan ayrımcılık yapmadıklarını ileri süren kimi taraf devletler, haksız olarak ve sırf bu gerekçeyle, kendi ülkelerinde azınlık bulunmadığını ileri sürmektedirler” şeklinde belirtilmiştir. Buna karşılık olarak devamında, “bir taraf devletteki bir etnik, dinsel veya dilsel azınlığın varlığı o taraf devletin kararına bağlı değildir; nesnel ölçütlerle saptanması gerekir.” şekilde ifade edilmiştir. 27 Ağustos 1999 tarihinde ise, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği 24. genel bildirgesinde “... kimi taraf Devletler kendi ülkelerindeki kimi ulusal ve ya etnik grupların veya yerli halkların varlığını tanımamakta, fakat bazı diğerlerini

46 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 21

47 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 53-69

tanınmaktadır. Kimi ölçütler bütün gruplara, özellikle de halk içindeki diğer gruplardan veya çoğunluktan ırk, renk, doğum veya ulusal veya etnik köken bakımından farklı olanlara tekdüze olarak uygulanmak zorundadır.” şeklinde açıkça belirtilmiştir.⁴⁸ Bu yöndeki uluslararası açıklamalardan sonra günümüzde azınlıkların varlığının kabulü ile birlikte haklarının da korunmasının kaçınılmazlığını göstermektedir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte, Orta Doğu ve Balkanlardaki sınır değişimleri sonrası istikrarın bozulduğu yeni bir döneme girilirken milliyetçiliğin de yeniden yükseldiği bir sürece girilmiş ve artık azınlıkları görmezden gelmenin veya bastırılmasının bir sonuç vermediği de kendisini göstermiştir.⁴⁹ Ayrıca, Bu kargaşa ortamında insanları soy çatışmalarından ziyade kültür çerçevesinde de birbirlerine girmeleri sonucu; örneğin, aynı Slav soyundan gelmekte olan Sırp ve Boşnaklar sırf dinsel farklılıklarından ötürü birbirleriyle savaşmaları ve “etnik temizlik” adı altında özellikle Boşnakların saldırılara maruz kalmaları, azınlıkların korunmasının kapsamını genişletmiştir. Böylece, soy kavramını ön plana çıkaran “ırk azınlıklarını” korumadan, daha çok kültürel içerikli olan “etnik azınlıklar” tanımı kullanılarak her türlü azınlık olan unsurların korunması amaçlanmıştır.⁵⁰ Buna ek olarak, azınlık taleplerine karşı en uygun cevabın kültürel, dini ve dilsel hakların ve bölgesel olarak yaşadıkları yerlerde yönetim haklarının tanınması yönünde evrensel bir eğilim hakim olmaya başlamıştır.⁵¹

AGİK-AGİT çerçevesinde ulusal azınlıklar ile ilgili 1990 tarihindeki “Kopenhag Belgesi”nde ulusal azınlığa dahil olmanın bireysel bir tercih olduğu ve bu dahil olma durumunun bir dezavantaj oluşturmayacağı vurgulanmış; azınlıklara mensup bireylerin etnik, dilsel, kültürel ya da dinsel kimliklerinin hiçbir şekilde asimilasyona uğramadan tam bir özgürlük içinde ifade etme, korunma, geliştirme, kendi dillerinde eğitim, kamu organlarıyla ilişkilerinde kendi dillerini kullanma gibi hakların tanınması gerektiği, ve buna ek olarak azınlık bireylerin etkili katılımının sağlanmasının yollarında birisi olarak

48 Baskın Oran, Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 24-25

49 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 70

50 Baskın Oran, Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 22

51 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 70

da yerel, özerk ve ya öz yönetimler kurulması olduğunun altı çizilmiştir.⁵²

1991 tarihli Cenevre Raporunda (Ulusal Azınlıklara İlişkin Uzmanlar Toplantı Raporu) ise, azınlık bireylerin haklarının insan hakları ve temel özgürlükleri çerçevesinde gözetilmesinin ve uygulanmasının yeni Avrupa'nın temelini oluşturduğu, azınlıkların içinde yaşadıkları devlet ve toplumun ayrılmaz bir parçası oldukları, ve her devletin azınlıkları toplumun zenginliği olarak algılaması gerektiği düşüncesi azınlıklara mensup bireylere verilen haklarının demokrasi ve insan hakları temelinde korunmasını ve desteklenmesini beraberinde getirmiş; aynı zamanda, yerel ve özerk yönetimler ile ulusal azınlıklar için öz yönetim hakları verilebileceği ve her tür farklılığın zorunlu olarak ulusal azınlıkların ortaya çıkmasına yol açmayacağı görüşü belirtilmiştir. Buna ek olarak, ulusal azınlıklarla ilgili sorunların sadece devletlerin iç işleri ile ilgili olmadığı ve bu durumun uluslar arası alanın bir konusu olduğu vurgulanmıştır. Bu gelişmeler, 1991 Moskova ve 1992 Helsinki belgelerinde tekrarlanmış ve 1992 Helsinki belgesiyle “Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri” adı altında azınlıklarla ilgili uygulamaları denetleme mekanizması oluşturularak azınlık-çoğunluk anlaşmazlıklarına çözümler üretme, taraflar arası arabuluculuk ve diplomatik faaliyetlerde bulunmaya başlanmış; ve azınlıkların eğitim ve dil hakları, kamusal alana katılımı, radyo ve televizyonlarda azınlık dillerinin kullanımı gibi tavsiye niteliğinde raporlar düzenlemiştir.⁵³

Avrupa Konseyi çerçevesinde yaşanan gelişmelere baktığımızda, Mart 1998'de ilk olarak yürürlüğe giren “Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şart”ı ve 1 Şubat 1998'de yürürlüğe giren “Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi” bulunmaktadır. “Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı”nda amacın kültürel olduğu belirtilerek yalnızca bölgesel ve azınlık dillerin korunması, geliştirilmesi ile devletlerin bu dilleri kültürel zenginliklerinin bir parçası olarak görmesi gerektiği savunulmuştur. Bu doğrultuda, şartı imzalayan devletlerden saygı, koruma, geliştirme ve ayrımcılığın engellenmesine yönelik adımlar atması beklenmiş ve katılımcıların her üç yılda bir Avrupa Konseyi Genel Sekreterine rapor sunması kararlaştırılmıştır.⁵⁴

52 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 85

53 A.g.e., s. 84-88

54 A.g.e., s. 74-76

“Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi” ise azınlıkların korunması açısından ilk çok taraflı ve bağlayıcı belge niteliğindedir. Ancak, çerçeve doğrudan uygulanabilir bir özelliği bulunmamaktadır. Sözleşmeyi imzalayan devletler sadece kendi iç yasal düzenlemeler ve hükümet politikaları ile uygulanabilirliği sağlanabilmektedir. Bu sözleşme ile hem azınlıkların dil, din gelenek ve kültürlerinin korunması hem de mümkün olduğunca geliştirilmesi ve teşvikinde devletlerin gerekli tedbirleri alması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, azınlıklara mensup bireylere tanınmış hakları verili olarak kabul edilirken buna ek olarak sınırlı birtakım siyasal haklar da tanınarak azınlıkların korunması amaçlanmıştır. Bununla birlikte, azınlıklara verilen bir takım hakların devletlerin ülke bütünlüğü ve siyasal bağımsızlıklarına aykırı şekilde kullanmamaları yükümlülüğü de getirilmiştir.⁵⁵

Tüm yapılan sözleşmelerde, çağdaş demokrasilerin belirleyici koşulu olarak azınlıkların kimlik, dil ve kültür haklarının uygulanması moral ve ahlaki bir zorunluluk olarak değerlendirildiği görülmektedir.⁵⁶ Ulusal Azınlıkların Korunması Hakkındaki Çerçeve Sözleşme'nin giriş bölümünde de belirtildiği gibi, çoğulcu demokratik bir toplum için ulusal azınlığa mensup kişilerin etnik, kültürel, dinsel kimliklerine saygı, bunların özgürce açıklanması, korunması ve geliştirilmesi için gerekli koşulların sağlanmasıyla⁵⁷ demokrasiye ve insan haklarına saygılı çok kültürlü bir toplum anlayışı sorunların çözümünü sağlayabilir.

II. VATANDAŞLIK ÖNCESİ OSMANLI KLASİK DÖNEMİ

a) Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi

Osmanlı İmparatorluğunda farklı dini ve etnik grupları uzun süre bir arada tutan ve işlevi açısından imparatorluğun devamlılığını sağlayan Millet Sistemi, 1453'te İstanbul'un fethinden sonra genişleyen imparatorluk sınırlarıyla farklı etnik, dini ve dilsel gurupları bir arada tutabilmek için tüm grupları kapsayacak ve onları hoşnut edecek bir sistem oluşumuna gidilmiştir. O dönemin millet kavramı günümüz modern etnisite, kültür ve dil olarak modern milliyetçiliğin anlamının dışında olarak, sadece belli bir

55 Erol Kurubaş, Asimilasyondan Tanımaya Uluslararası Azınlık Soruları ve Avrupa Yaklaşımı (Ankara: Asil Yayın, 2006), s. 78-83

56 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 119

57 Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi, 1 Şubat 1995, Strasbourg

inanç sistemine bağlı kişilerden oluşan millet sistemi dahilinde, dini kimlik ve cemaat örgütlenmesi her millete özerklikler ve bir takım serbestlikler getirilmiştir.⁵⁸

Osmanlı millet sistemi İslam tarihindeki “Medine Vesikası” olarak bilinen bir anlaşmaya dayanan Zimmilik prensibine göre şekillendirilmiştir. Medine Vesikası, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye yargılanmamak için geçmesinden sonra buradaki yandaşlarıyla siyasal cemaat kurarak bir İslam cemaat kurma çabasına girişmiş ve daha sonra Müslüman olmayan cemaatlerle kendi cemaati arasında bir sözleşme “Medine Vesikası”nı imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Müslüman olmayan cemaatler kendi içlerinde yasal bir örgütlenme ile kendi inançlarına göre yaşama hakkı tanınmış ve Müslüman olan ve olmayan cemaatler aralarında birbirlerinin özerkliğini tanımışlardır.⁵⁹ Bazı İslam aydınları bu anlaşmayı çoğulluk ve hoşgörüye dayanan bir toplum projesi olarak yorumlamaktadırlar.

Bu anlaşma temeline dayanan İslam hukukunda, insanları genel olarak Müslüman ve Gayrimüslim olarak iki sınıfa ayırırken, gayrimüslimleri de kendi aralarında “Müşrikler” ve “Ehl-i Kitaplar”, yani Allah tarafından kendilerine peygamber ve Kutsal kitap gönderildiğine inanılanlar, olarak iki bölüme ayrılmıştır. Ehl-i Kitaplar kendi içinde “Ehl-i Harp” Müslümanlarla savaş içinde olanlar ve “Ehl-i Ahd” Müslümanlarla anlaşma yapmış olanlar olarak değerlendirilmişlerdir. Yönetim ile anlaşma yapmış gruplar “Zimmiler” İslam devletinin koruması altında yaşamayı kabul etmişler; “Muhadler”in kendilerine geçici süre ile devlet sınırları içinde bulunmalarına izin verilmiş; ve “Müsteminler”e de ticari faaliyet göstermelerine izin verilmiş gayrimüslimlerden oluşmaktadırlar. Ayrıca, zimmiler “haraç” vergisi ve eli silah tutan her gayrimüslim erkekten alınan “cizye” vergisi vermeleri karşılığında imparatorluk dahilinde her gayrimüslimin can ve mal güvenlikleri sağlanmış, en yüksek dereceli bazı siyasi görevler gibi birtakım siyasetle ilgili uygulamalar ve siyasi haklar haricinde, genel olarak sosyal ve siyasi haklar açısından Müslümanlarla eşit statüde sayılmışlar, bakan olarak atanmışlar, idari görevlerde bulunmuşlar, ve Müslüman memurlarla eşit maaş almışlardır.⁶⁰

58 Feyzi Baban, “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik” Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye’de Vatandaşlık. (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 72-73

59 A.g.e., s. 75

60 Önder Kaya, Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 13-19

Müslüman olmadıklarından dolayı şer'i, hükümlerden muaf olmuşlar ve sosyal ve dini hayatlarını kendilerine göre düzenlemelerine hoşgörü ile yaklaşmıştır.⁶¹ Bu sayede, Osmanlı Millet sistemi içinde her millet iç yönetimleri bakımından, millet başı ve dini liderlere bırakılmış ve kendi içlerinde gerçekleşen evlilik, boşanma, vasiyetname, miras gibi konularda milletler kendi dini mahkemelerinde kararlaştırmışlardır. Sadece, ceza hukuku bakımından, Müslüman ceza hukukuna tabi olmuşlar; yapılan bütün düzenlemeler İslam hukukundaki Zimmi sözleşmesi çerçevesinde uygulanmıştır.⁶²

Milletlerin başları, hükümet yetkililerinin ve padişahın arasında bir aracı rol oynayarak gayrimüslim halk ile olası sürtüşmeleri azaltan bir rol oynadığı görülmektedir. Milletler merkezi ve yerel liderleri veya piskoposları bağlı bulunduğu seçmen kitlesi tarafından üst rütbeli din adamları arasından seçilen kişiler padişah tarafından onaylanması yolu ile seçilmişlerdir. Genellikle subaşı, çorbacı, kocabaş, knez, voyvoda olarak adlandırılan bu kişiler kendi yönetimi altındaki köyleri ve şehirleri temsil etmişler, bulundukları bölgelerde hükümet tarafından belirlenen görevleri yerine getirmişler, yönetimleri altında bulunan insanlardan vergileri ve cezaları tahsil ederlerken tahsil ettikleri paraların onda birini kendilerine alma hakkı tanınmış, ve de millet liderleri şehirlerin başında bulunan hükümet yetkilerine karşı sorumlu olmuşlardır.⁶³

Aynı diğer üç millete de verilen haklar Müslümanlar için de millet sistemi çerçevesinde tanınmıştır. Karpat'ın da değindiği gibi Müslümanların da aynı şartlarda değerlendirilmesinin en iyi örneği Şeyhülislam makamının varlığı olmuştur. Şeyhülislam, halkla doğrudan ilişkisi bulunmamasına rağmen, aynen Hristiyan Patrikler gibi devletin hizmetindeki dini sınıfın başı olarak kabul edilerek yönetim ile Müslüman Milleti arası iletişimi sağlamakla görevlendirilmiştir. Aynı zamanda, Müslüman milletin gene Yahudi, Ermeni ve Ortodoks Rum milletlerinde olduğu gibi kendisine bağlı olan insanlar arası kişisel ve ailevi ilişkileri dinle uyumlu bir şekilde düzenleyen şeriat kanunları ile sorunları kendi içlerinde çözmüşlerdir.⁶⁴

61 Önder Kaya, Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 15

62 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 118

63 A.g.e., s. 112-118

64 A.g.e., s. 120

Devletin halkın iyiliği için çalıştığı yönündeki düşüncesini, yönetimin halkın gözündeki meşruluğu ve adaleti sağlama duygusunu bozmamak için her hangi bir grubun güçlenerek ön plana çıkması da engellenmiş; devlette dolaylı olarak bazı etnik ve dini grupların bekasını koruma garantisi altına alırken siyasal düzeyde tebaa da devlete bağlılıklarını göstermişlerdir.⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğunda, farklı dini ve etnik yapıların korunması ve belli ölçüde teşvik edilmesi yolu ile modern ulus devlet modelinin tek tip bireylerin oluşturduğu homojen toplumun tam tersi toplumsal örgütlenme benimsenerek farklılıklar esas alınmıştır.⁶⁶ Osmanlı sisteminin en önemli özelliklerinden biri ekonomik, siyasi makamın ve yüksek sosyal mevkiinin bir ve aynı etnik-dil grubundan olanlara ait olmadığı yönündeki yazılı olmayan kuralı çerçevesinde farklılıkların birlikteliği meydana gelmiştir. Bu özellik sayesinde, insanlar uzun yıllar imparatorluğun tarafsızlığı ve dolayısıyla sistemin işleminin önü açılmış; böylece, Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Müslüman dinine mensup olanlar “millet”leri oluşturarak sadakat altında toplanmışlar ve aynı zamanda kendi içlerinde de farklı bir kaç gruptan oluşarak toplum içerisinde kendilerine özgü hayatlarına devam etmişlerdir.⁶⁷

Osmanlı Devlet'inde “Zimmilik”, devlete bağlanmanın bir yolu olarak kabul edilmekle beraber, İslam egemenliğini kabul edenlere tahammül esasına dayalı olarak verecekleri vergiler karşılığında mal ve can güvenliğinin karşılanması öngörülmesine rağmen zimmi olma hiç bir zaman bir Müslüman'la eşit olma anlamına gelmemiştir.⁶⁸ Çünkü bütün çoğulcu yapıya rağmen Osmanlı Millet sisteminde hiyerarşik yapı mevcuttur. Bu yapıya göre, “Millet-i Hakime” olarak egemen ulus Müslüman cemaat yer almakta, “Millet-i Mahkume” olarak tabi uluslar da Müslüman olmayanlar bulunmakta ve böylece Osmanlı millet sistemi dahilinde Medine Vesikasında olduğu gibi Müslüman olmayan zimmiler açısından eşitlik geçerli olmamıştır.⁶⁹

Bu durum, toplum içerisinde bakıldığında Zimmiler açısından bir takım

65 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 84

66 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s.57

67 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 85

68 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 61

69 Feyzi Baban, “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık. (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 75

kısıtlayıcı durumlara neden olmuş ve bu eşitsizliği yansıtan bir çok örnek bulunmaktadır. Örneğin, Müslüman kadınla evlenememe, Zimmiyi öldüren Müslüman'a ölüm cezası verilmemesi, Gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayırt edilebilmesini sağlayan belli renk ve işaret taşıyan elbiseler giymek zorunda olmaları, evlerinin Müslüman evlerinde yüksek olmaması, Müslümanlar açısından kutsal sayılan Mekke, Medine, Eyüp Sultan türbesi yakınları gibi yerlere yerleşememeleri, ata binememe ve silah taşıyamamaları, eğer ata bineceklerse eğersiz binmeleri, kiliselerin inşaat ve tamir işlemleri için devletten özel izin alma zorunluluğu, çan çalma ve yüksek sesle ibadet etmeme, haç ve domuz gösterememe, genel yerlerde şarap içememe, ölüleri merasimsiz gömme, saçlarını Müslümanlar gibi kestirmeme, Ramazan'da Müslümanların önünde yeyip içememe, meclislerde baş köşeye oturamama, grup halinde ve yüksek sesle konuşamama, bir Müslüman'dan önce selam verememe şeklindedir.⁷⁰ Böylece, her millet kendi içlerinde kültürel ve sosyal hayatlarını devam ettirseler bile Zimmilik çerçevesinde olan gayrimüslimler siyasi, sosyal ve hukuki açıdan Müslümanlarla eşit olduklarını söylemek zordur.

b) Osmanlı'da Millet Sisteminin Çözülmesi ve Azınlıkların Doğuşu

On altıncı yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı ekonomisinde önemli bir gelir kaynağı olan ve geniş köylü sınıfı kontrol altında tutan tımar sisteminin zamanla, gelişen teknolojiyle ateşli silahların kullanımı sipahilere gereken önemin verilmemesi ve ikinci plana itilmesini beraberinde getirerek işlevini yitirmesi çeşitli sosyal ekonomik dengelerin bozulmasına ve imparatorluluğun gerilemesine neden olmuştur.⁷¹

Tımar sistemin kaldırılmasıyla birlikte ekonomik, sosyal ve politik kargaşalar yaşanmış, vergi toplamada aracı kişiler kullanarak “mültezim sistemi” getirilmiş; ancak, bu kişilerin daha çok gelir etme amacıyla vergilendirmede keyfilikleri hoşnutsuzluğu arttırmıştır. Ayrıca, devletin toprak mülkiyeti hakkından vazgeçmesi, bu kişiler topraklarını genişletme yoluna gitmişler ve merkezi yönetim köylüler üzerindeki kontrolü azalmıştır. On sekizinci yüzyıla doğru ise vergi toplama bütünüyle aracılara bırakılmış, devletin otoritesi zayıflamış ve sistem ayanlara kendi bölgelerinde

70 Önder Kaya, Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s.16

71 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 223-228

zenginleşmelerine ve kontrolü ellerinde bulundurmalarına yaramıştır.⁷²

Genel olarak Osmanlı Devleti ekonomik olarak zayıflama sürecinde olmasına rağmen, Balkanlarda On Beşinci ile On Sekizinci yüzyıllar arası Müslüman ve Türk kişiler Gayrimüslimlerle birlikte ekonomik ve mali açıdan önemli rol oynamışlar ve çeşitli yatırımlar yapmışlardır. Bakıldığında şehirli nüfusun büyük bölümü Müslüman Türklerden oluşmuş; fakat padişahın bazı emirleri sonucu Türklerin ve Müslümanların balkanlardaki önemli ticaret yerlerinde yatırım yapılması izin verilemeyerek gelişmekte olan Müslüman kapitalist sınıfın doğuşuna uygun ortam yaratılamamıştır; buna karşın, Müslüman olmayan unsurlara bir takım serbestlikler tanınarak ekonomi ve ticari alanda gelişmelerinin önü açılmıştır.⁷³

Esas olarak, 1453 yılından itibaren başlamak üzere devletlerarası antlaşmalarla sadece antlaşmaya taraf bulunan dost ülke vatandaşlarına bazı haklar tanınmış; 1553 yılında Fransa ile Kapitülasyonlardan elde edilen ticari ve hukuki kolaylıklar ve imtiyazlar karşılıklı iki ülke arasında düzenlenmiş; ancak, ilerleyen dönemlerde Osmanlı'nın zayıflamasıyla 1740 yılında Kapitülasyonlar genişletilerek bütün Katoliklere, 1774 yılı itibariyle de Rusya ile yapılan antlaşma doğrultusunda Ortodoks tebaaya çeşitli haklar verilmiş; ve daha sonra sırayla Avusturya'yla ve İngiltere'yle yapılan antlaşmalarla imtiyazların sınırları genişletilmiştir. Anlaşmalara taraf olan büyük devletler ait oldukları mezhebin savunuculuğuna girişmişler ve Osmanlı tebaası olan gayrimüslimleri kullanarak Osmanlı iç işlerine müdahalelerde bulunmuşlardır.⁷⁴ Böylece, süreç içerisinde Osmanlı yönetimin zayıflaması, dış baskılar ve gayrimüslimlere tanınan imtiyazlarla Gayrimüslim tebaanın ekonomik alanda faaliyetlerini arttırmasına ve Müslümanlara oranla üstün konuma gelmesine neden olmuştur.

Gayrimüslimlerin ekonomik pozisyonu ileride güçlendirecek uygulamalardan bir tanesi ise 1711'de yapılan Eflak'taki yerel yöneticileri Fener semtindeki bazı Rum aileleri ile değişimidir. Karpat'a göre, bu uygulama sosyal ve politik tarihte bir dönüm noktası olmuştur. Rum aileleri Müslüman olmayan zengin ve eğitimli ailelerin yaşadığı

72 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 230-233

73 A.g.e., s.130-131

74 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 65-66

bölgeye yerleşmiş, kendi akrabalarını idari görevlere getirerek kendi milletinden olanlara özel muamele yapılmasını sağlayan antlaşmalar yaparak da Türkerlerin bölgeye yerleşmelerini ve yatırımlar yapmalarını engelleyen fermanların çıkarılmasını sağlamışlardır.⁷⁵

On sekizinci yüzyıl sonrasında Osmanlı devleti taşrada gücünü iyice kaybederken Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında sosyal ve ekonomik dengelerin değiştiği bir sürece girilmiş, siyasi bağlılık ve etnik dini kimlik arısında sık sık çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Sosyal ve ekonomik değişim ile yeni bir Müslüman olmayan elit sınıfının oluşması devletle tebaa arasında devlete bağlılığın aracı olan klasik elitlerin işlevini yitirmesine yol açmış ve bu yeni elitler milletler dini ve etnik kimlikler düzeyinde bağlı oldukları gruplar ve liderler etrafında toplanmışlardır. Zaten önceleri de dini ve etnik çekim merkezi olan yerel liderler ve din adamları ile yerel halk, milli kimliklerini ön plana çıkartarak bir takım haklar talep etmeye başlamışlar ve ulusal mücadeleleri için bir savaşım içine girmişlerdir.⁷⁶

Millet sisteminin eski sosyal ve ekonomik destek mekanizmalarından yoksun kalması ve özellikle Rusya'nın Ortodokslara karşı korumacı müdahalesi sonucunda, ekonomik ve politik gücü elinde bulunduran, piyasa ekonomisini destekleyen, dini, dilsel ve etnik kimliklerle aidiyetleri şekillenmiş bir birinden farklı ve gayrimüslimlerden oluşan yeni bir sosyal yapı oluşmuştur. İlk başlarda sadece Yunan Ortodoks Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi ve Yahudi Cemaatleri, ilerleyen dönemlerde Osmanlı yönetiminin taşrada gücünü kaybetmesiyle ulusal kimliklerini ön planı çıkartmışlar, her biri kendi içinde sosyal ve ekonomik gücünü artırarak kendilerine özgü güç odakları oluşturmuşlar ve yetki alanlarını genişletmişlerdir.⁷⁷

Böylece, Gayrimüslim unsurlar Osmanlı İmparatorluğunun dış politikada gücünü kaybetmesiyle Batılı devletler açısından Orta Doğu'da önemli araçlardan bir tanesi haline gelmişlerdir. Durum öyle bir hal almıştır ki, Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler devletin baskısından ve Zimmilikten kurtularak yabancılara tanınan ayrıcalıklardan yararlanabilmek için yabancı ülke uyruğuna geçmeye dahi

75 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 144-162

76 A.g.e, s. 84

77 A.g.e., s. 118-119

başlamışlardır.⁷⁸ Daha çok, ayrıcalıklardan yararlanan gayrimüslimler ticari faaliyetlerini geliştirerek Müslüman tebaadan daha güçlü bir pozisyona gelmişlerdir. Böylece Gayrimüslimler ekonomik güçlerini artırırken çağdaş fikirlerle de beslenerek ulusal bilinçlerini arttırmışlar ve bu fikirler ışığında kendi milletlerinden olan alt sınıflara korumacı yaklaşımlarıyla hızla artan bir milliyetçilik dalgası boy göstermeye başlamıştır.⁷⁹

On dokuzuncu yüzyıl itibariyle Osmanlı toplumunda büyük oranda sosyal ve ekonomik değişim süreci yaşanmıştır. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında sosyal tabaklaşmalar oluşmuş, Müslüman elitin yanına Rum Ortodoks ve Ermeni milletlerinden üst sınıflar da eklenmiş ve Hristiyanlar arası gelişmekte olan orta sınıfla birlikte büyük ticari ve aydın kesimi yetiştirmiş; buna karşın, Müslüman orta sınıfı şehirlerde yaşamalarına rağmen gelişme gösterememişlerdir.⁸⁰ Gayrimüslim nüfus elde ettikleri serbest ticaret ve kapitülasyon gibi imtiyazlarla ticari alanda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlar ve nüfus olarak Balkanlarda Müslümanlara oranla daha üstün olmaya başlamışlardır.⁸¹ Buna karşın Müslüman tebaa daha çok tarım faaliyetleri ile uğraşmaya başlamış ve Hristiyan tebaaya oranla Balkanlarda sayıca her zaman daha az duruma düşmeye başlamışlardır.⁸²

Bu durum karşısında imparatorluğun eski gücüne kavuşması için modernist metotlar aracılığıyla öncelikle askeri reform yoluna başvurularak çıkan ayaklanmaları kontrol altına alınması denenmiş, ancak her ayaklanma sonrası dış güçlerin müdahalesi sonucu gayrimüslimlere daha geniş ayrıcalıklar tanınmaya başlanmıştır. En sonunda sorunların önüne geçilemeyeceği anlaşıncaya politik sistem dahilinde herkese eşit hakların tanınmasına ve ortak aidiyet duygusunu güçlendirmeye yönelik bir dizi sosyal ve politik reform projeleri hayata geçirilmiştir.

78 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 66

79 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 151

80 A.g.e., s. 148-150

81 Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayınlar, 2007), s. 39

82 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 151

III. OSMANLI'DA MODERNLEŞME ÇABALARI

a) İlk Anayasa Kanun-i Esasi'ye Doğru

İlk zamanlarda ilerici bir sistem sayılmasına rağmen, Millet sisteminin İslam dininden olmayanları eşit olarak görmemesinden, Fransız Devriminin getirdiği milliyetçilik ve eşit vatandaşlık kavramlarıyla birlikte değişen koşullara cevap verememesinden ve yeni oluşmakta olan toplumsal örgütlenme anlayışına Osmanlı devletinin ayak uyduramamasından dolayı millet sistemi gerici bir karakter almıştır. Bu koşullar altında ise gayrimüslimler hak ve özgürlükler elde etmek için mücadele etmişler, ayaklanmalar çıkarmışlar ve bu durumu iyi değerlendiren Avrupalı devletler ise hümanist gerekçeler göstererek Osmanlı iç işlerine müdahalelerde bulunmuşlardır. Çıkan sorunlar karşısında, dağılma tehlikesinin farkında olan Osmanlı yöneticileri de, imparatorluğun bütünlüğünü koruma amaçlı bir dizi modernleşme stratejisi geliştirmişler ve bu yolda atılması gereken adımın Yurtseverlik ve Osmanlıcılıkla birlikte Müslüman – Hristiyan eşitliğin sağlanmasından geçtiğini düşünmüşlerdir.⁸³ Bu yönde atılan en önemli adım 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı olmuştur. Tanzimat Fermanı ile tebaanın hayat, namus ve mülkiyet haklarının güvencesi, vergi eşitliği ilkesi, düzenli ve kuralına göre orduya asker alınması, kişilerin dini inançlarına bakılmaksızın herkesin yasalar önünde eşit sayılması ve adil yargılanması gibi ilkeler açıklanmıştır.⁸⁴

Tanzimat dönemi ile birlikte merkezi bürokrasiden, taşra yönetimine, hukuk alanından vergi sistemine, askeri alandan eğitim alanına kadar bir dizi önemli reform ve düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan reformlar sadece dış baskıların sonuncunda yapılmamış aynı zamanda ülke içinde ve dışında merkezi hükümetin gücünü arttırmak, dış müdahaleyi engellemek ve devletin devamlılığını sağlamak adına yapılmıştır.⁸⁵ Bununla birlikte, Osmanlı tebaasını kanunlar önünde eşitliğini garantileyen modern hukuk çerçevesinde bir takım reformlar gerçekleştirilmiştir.⁸⁶ Ancak, genel olarak eşitlik kavramı hakkında farklı beklentiler ve yorumlamalar bulunduğu için büyük devletlerin himayesi altında bulunan gayrimüslimleri ve Osmanlı yönetimini tam anlamıyla hoşnut

83 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 68-69

84 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 149-150

85 Erik Jan Zürcher, Modern Türkiye'nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 59

86 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 153

edebilecek adımlar atılamadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Ruslar tüm milletlere en azından özerklik kazandırmayı eşitlik olarak kabul ederken, İngilizler Osmanlı yurttaşlığında birleştirmeden tüm topluluklar arasında eşitliği savunmuşlar, Osmanlı yöneticileri için ise eşitlik yorumlaması ise, tüm Osmanlı tebaasının eşit olmasıyla birlikte millet kavramı cemaate indirgenerek verilecek ayrıcalıkların sadece din konularında verilmesi olmuştur.⁸⁷

Ortadaki bütün kavramsal farklılıklara rağmen, belirli ölçüde herkese eşit vatandaşlık hakları tanınmış, merkezileştirme çizgisinde yapılan reformlar Osmanlı Millet sisteminin dini cemaatlere getirdiği bir takım ayrıcalıkları azaltılmış ve ilerleyen dönemlerde laikleşme sürecinin başlangıcını teşkil etmiştir.⁸⁸ İlber Ortaylı'ya göre, 1840'tan itibaren reformlarla Kamu hukukunda şer'i hukuk ve örgütlenme biçiminden modern olana doğru bir geçiş yaşanmıştır. İlk olarak Mayıs 1840'ta çıkarılan “Ceza Kanunnamesi” yeniden düzenlenerek “Kanun-u Cedid” ile sınıf, mezhep ve din gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanması gerekliliği 1851 Temmuz'unda uygulamaya konulmuştur. Ancak Müslüman veya Gayrimüslimlerin istedikleri takdirde davaları kendi cemaat mahkemelerine görülmesi talebinin kabulü devam ederek Tanzimat'ın ikili yapısı devam ettirilmiştir.⁸⁹ Bu durum devlet yapısındaki geçiş sürecinin din temelli millet yönetimlerinden merkezi tekçi bir yapılanmaya doğru geçişi göstermekle birlikte bir anda hızlı bir değişim görülmemektedir.

1856 Yılındaki Islahat Fermanı, Paris Antlaşmasının bir ön koşulu olarak batılı devletlerin baskısı sonucu hazırlanmış ve Tanzimat Fermanında verilen sözler bu sefer daha detaylı bir şekilde temel hukuk prensibi çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir.⁹⁰ Böylece, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan herkes mahkemeler önünde, vergilendirmede, askerlik hizmetinde, sivil ve askeri okullara alınmada, devlet memuriyetine getirilmede eşit olacakları bildirilmiştir. Aynı zamanda, dini grupların örgütlenme özgürlükleri korunmaya devam edeceği de belirtilmiştir.⁹¹

Bu dönemde, hem modern merkezi devlet mekanizmasının işleyişinde herkese

87 Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayınlar, 2007), s. 43

88 A.g.e., s. 40

89 İlber Ortaylı, “Laik Hukuk ve Eğitimin Gelişmesi”, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 162

90 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 162

91 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 71

eşit hakların tanınması ve ait olduğu devlete karşı bir takım sorumluluklar yükleyen vatandaşlık kavramı uygulanmış, hem de dini cemaatlerin ayrı yasal düzenleme ve örgütlenmesine yönelik izin verilmiştir. Merkezi devlet sistemi içinde önemli yer tutan vergi toplama, yargı kurumları hala aracı konumundaki cemaatler ve yerel liderler tarafından yürütülmüş ve Tanzimat'ın ikili yapısı, farklı hukuki ve idari güç odakları bu süre içinde bir arada bulunmuşlardır.⁹²

1862 ve 1863 yıllarında dini gruplarının örgütlenme biçimini yeniden düzenlenerek her milletin kendi içinde dini olmayan temsilcilerinin meclis çatısı altında yönetime dahil olmalarına izin verilmiş ve bu durum dini cemaatlerdeki mevcut katı yerelliğin kalkmasıyla aynı dil-din grubundan olan sosyal sınıfların iletişimine ve bütünleşmesine fırsat doğurmuştur.⁹³ Aynı zamanda, Hristiyan orta sınıf reformlardan yararlanarak kendi tarihlerini, dillerini ve edebiyatlarını geliştirebilecekleri, kısaca ulusal özelliklerini şekilleneceği bir ortam bulmuşlar ve buna ek olarak laikleşme, eğitim ve sosyal örgütlenme biçimleri bakımından bir gelişim içerisine girmişlerdir. Örneğin, 1863 yılında Ermeni toplumu kendine özel anayasa ve ulusal meclislerini kurarak demokratik deneyimlerin sahibi olmuşlardır.⁹⁴ Yapılan bu değişiklikler Osmanlı tebaası farklı etnik ve dini gruplarda kendilerinden olanlarla ortak aidiyetlerinin ve grup kimliklerinin kuvvetlenmesine neden olmuştur.

Bir yandan gayrimüslimlerin ulus olma hayalleri şekillenirken, diğer yandan Osmanlı yönetimi ve aydın kesimi toplumun ortak bir Osmanlı Vatandaşlığı altında birleştirmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda, vatandaşlığa ilişkin 19 Ocak 1869'da çıkarılan yasanın ilk maddesi ile Osmanlı anne ve babadan doğan veya yalnızca Osmanlı babadan doğan herkes Osmanlı vatandaşı olarak tanımlanmıştır. Millet mensubu olmaya hak kazanan herkes bazı haklar ve yükümlülükler çerçevesinde yeni bir hukuki kategori aracılığıyla topluma eklemlendirilmiş; millet sisteminin getirdiği eski yasal özellikler bir kenara bırakılarak bütün eğitim, kültür ve yasalar ile ilgili düzenlemeler devlet tarafından üstlenilmiş, ve böylece milletler sadece cemaatler olarak dini konuların kararlaştırıldığı ve yürütüldüğü bir örgütlenme biçimine

92 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 132

93 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 186

94 Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 44

dönüştürülmüştür.⁹⁵

23 Aralık 1876 tarihine gelindiğinde ise yabancı müdahalesinin ve Hıristiyanlara yönelik ıslahat taleplerinin önüne geçmek amacıyla “Kanun-i Esasi” açıklanmıştır. Böylece, modern Türkiye'ye doğru geçişte ilk anayasa olarak adlandırabileceğimiz Kanun-i Esasiyle birlikte bütün Osmanlı tebaasına meşruti haklar verilmiş ve anayasal ve parlamenter süreç yürürlüğe konarak modern anlamda bir devlet yapısına doğru bir adım atılmıştır.⁹⁶

“Kanun-i Esasi”, teritoryal vatandaşlık prensibi ile imparatorluk sınırları içindeki herkesi anayasal düzen içinde Osmanlı yurttaşı olarak tanımlamıştır. Kanun-i Esasi'nin 8. maddesine göre “Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olur ise olsun istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve iza'e edilir.” şeklinde belirtilirken, 9. maddede ise “Osmanlı kaffesi hürriyet-i şahsiyetlerine malik ve aherin hukuk-ı hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.” şeklinde vurgulanmıştır. Buna karşılık 11. maddede “Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslam'dır” cümlesinin bulunması nedeniyle devletin tarafsızlığına ve her vatandaşa yönelik eşit yaklaşımında kafalarda soru işaretleri bırakmıştır. Bununla birlikte, devletin Türkçeye diğer dillerden daha çok önem verdiğini gösteren 18. maddeye göre “devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmi olan Türkçeyi bilmeleri şartı” konulmuştur.⁹⁷ Böylece, merkezi bir devlet yapısını tasvir eden bir anayasal düzen metinsel olarak hazırlanmıştır.

Bu yöndeki bir anayasa Osmanlı toplumu özelliği ve millet sisteminin iç özerk yapısı içerisinde, merkeziyetçi, müdahaleci, homojenleştirici ve standartlaştırıcı yaklaşımlarla ister istemez farklılıkların daha da belirginleşmesine ve etnikleştirilmesine neden olmuş ve millet sistemi içinde yaşayan farklı gruplar benzeşim ve özümseme yerine farklılıklarını koruyarak kendi devamlılıkları için direnmişlerdir. Bu durum, farklı grupların uluslaşmasını kolaylaştırırken merkezi yönetim açısından da farklılıkların ortadan kaldırılması gerektiği bakış açısını geliştirmiştir.⁹⁸ Bu nedenden

95 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 181

96 Erik Jan Zürcher, Modern Türkiye'nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 109-114

97 Suna Kili, Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 37-38

98 Ahmet Yıldız, “Ne Mutuu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 57-58

ötürü, millet kavramı yerine de bireyleri hedef alan Osmanlı vatandaşlığı, Osmanlı ferdi yaratma, vatana ve devlete bağlı, etnik ve dini kimliklerden bağımsız, eşitliğe dayalı ve toprak temelli bir tanımla düzenlenmesine rağmen istenilen etkiyi göstermemiştir.

Osmanlı vatandaşlığı kavramı Osmanlı Devletinin dağılmaması için bir çözüm olarak sunulmuş, fakat hem Müslümanlar için hem de gayrimüslimler için yapılan reformlar hoşnutsuzluk yaratmıştır. Birlik ve kardeşlik düşüncesi benimsenmiş ve toprak temelli vatandaşlık, eşitlik, ve ayrılıkçı anlayıştan şahsi liyakat ilkesine geçilmiş; ancak bu durum, yüzyıllardır süre gelen “milleti hakim-e” olan Müslümanların ve “milleti mahkum-e” olan gayrimüslimleri eşit statüye getirmiştir.⁹⁹

Müslümanlar için önceleri Zimmî statüsünde olan Hristiyanlarla eşit olmak toplumsal olarak onur kırıcı bir durum olduğu gibi, aynı zamanda İslam'ın köklü geleneğinde kopma anlamına gelmiş, ve üstün sınıf olarak Müslümanlar her zaman aşağılanan, ikinci sınıf olarak görülen ve sadece varlıkları hoş görülen Hristiyanlarla eşit olmak zor kabul edilebilir bir şey olmuştur.¹⁰⁰ Müslümanların “gavura” karşı üstünlük duygusu ve toplum içindeki egemen konumlarını terk etmek istememeleri nedeniyle tepkiler fazlalaşmış; özellikle de gayrimüslimlerin yabancı devletlerin müdahalesi ve gayrimüslimlerin onların himayesine sığınarak eşitlik talep etmeleri iki grup arasındaki gerilimi daha da arttırmıştır.¹⁰¹

Gayrimüslimler açısından bakılacak olunursa, eşitlik talep etmelerine rağmen, ellerinde bulundurdıkları ayrıcalıkları bırakmak istememişlerdir. Örneğin, askerlik hizmeti gibi vatanın müdafaasını amaçlayan önemli bir kuruma Müslüman olmayanların da dahil edilmesi girişimi 1855 yılında yasalaşmasına rağmen gayrimüslimler arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuş; oysa ki gayrimüslimler de orduya alınarak en yüksek mertebeye kadar çıkabilmeleri ve devlet memuriyetine alınabilmeleri için düzenlemeler yapılmış, ancak bu girişim daha sonra gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulmalarına yönelik tekrardan cizye sisteminin bir benzeri olan bedel adı ile yeni bir vergilendirme yoluna gidilmiştir.¹⁰² Modern bir devlet sistemi içinde bütün tebaa anayasal olarak

99 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 55

100 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 150

101 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 73-79

102 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 456

Osmanlı vatandaşı olarak kabul görülmesine rağmen gayrimüslimler Osmanlı vatanının müdafaasında önemli yeri olan askerlik kurumuna dahil olmaya pek sıcak bakmamışlar, ve askerlik hizmetinden muaf tutularak ticaretle uğraşmayı istedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı vatandaşlığı kavramını sarsacak nitelikte olmuştur. Ancak, yapılan reformlar sayesinde Askeriye dışında askerlik muafiyeti dışında gayrimüslimler birçok alanda yeni düzenlemeler sayesinde fırsat eşitliği sağlanmasıyla hariciye nezaretinden diğer birçok Osmanlı merkezi ve yerel devlet görevlerine yerlerini almışlardır.¹⁰³

Modern devlet mekanizmasının getirdiği merkeziyetçilik modeli, Osmanlının Millet Sisteminin sınırlarını aşarak hükümete daha önceleri sorumlu olmadığı yeni görevler getirmiş ve bu görevler bütün cemaatlerin iç işlerine karışılmasını zorunlu kılarak Osmanlı yönetiminin en önemli ilkesi olan dini ve etnik grupların millet sistemi çerçevesinde kısmi özerkliklerinin sonunu beraberinde getirmiştir.¹⁰⁴ İmparatorluğun eski gücüne kavuşması ve düzenin yeninden tashih edilmesi amacıyla yapılan birçok reform, tam tersi bir etki yaratarak Müslüman ve Hristiyanlar arası gerilimi daha da arttırmış ve süreç içerisinde her milletin birer ulus haline gelmesine engel olamamıştır.

Osmanlı tebaası gayrimüslimler üzerinde Osmanlı vatandaşlığı fikri beklenen etkiyi göstermemiştir. Özellikle gayrimüslimler kendilerini öncelikle Osmanlı olarak değil, bir Sırp, Yunanlı, Bulgar veya Ermeni olarak görmeye başlamışlar ve Türkler dahil zaman içerisinde Osmanlılık fikrinden uzaklaşarak kendi kimliklerini ön plana çıkarmaya başlamışlardır.¹⁰⁵ Balkanlardaki ulusal bilinçlenme ile birlikte ortaya çıkan silahlı ayaklanmalar ve gerçekleştirilen ulusal bağımsızlık hareketleri zaman içerisinde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında düşmanlığa ve onların arkasında gibi görünen Avrupa devletlerine karşı derin bir güvensizliğe neden olmuştur.¹⁰⁶ Balkan ayaklanmaları sonrasında, Osmanlıcılık fikrinin en önemli adımlarından biri olan bütün tebaaya “eşit yasal statü” veren Osmanlı vatandaşlığının başarısız olduğu ortaya

103 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 118-119

104 Kemal H. Karpat, Osmanlı'Da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 177-180

105 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 460

106 A.g.e

çıkılmıştır.¹⁰⁷

Bu başarısızlığın nedenleri arasında, heterojen bir toplumu Osmanlı vatandaşı çatısı altına alan merkeziyetçi, müdahaleci, homojenleştirici ve standartlaştırıcı devlet mekanizması anlayışı ile birlikte, Tanzimat döneminde millet sisteminin iç özerk yapısını kaldırmak istemesi geleneksel toplumların iç işleyişine müdahale olarak algılanarak özellikle gayrimüslim gruplar arası hoşnutsuzluk yaratması bulunmaktadır. Bu durum farklılıkların etnikleşmesine ve ulusal kimliklerinin hızla doğuşuna neden olduğu görülmüştür.¹⁰⁸

b) Reformların Ardından

Devletin gerilemesini ve çöküşünü engellemeye yönelik modernleşme çabaları sonuç vermemiş; Osmanlı devleti giderek zayıflayan yapısıyla Balkan toplumlarına ve Rusya'ya karşı güç durumda kalmış, önemli toprak kayıplarıyla birlikte büyük nüfus hareketleri yaşanmış ve Osmanlı Devletinin terk ettiği topraklar üzerinde yaşayan Müslümanlar ve Türk nüfus Anadolu'ya doğru çekilmeye başlamıştır. Bu dönemde, Rusya'nın Osmanlı'ninkine benzer fetih ve işgal metotları uygulayarak ele geçirdiği bölgelere kendileri açısından sadık unsur olan Hristiyanların iskânı ile yayılması, 1856 Kırım Savaşı sonrası Tatar Müslümanların Osmanlı topraklarına toplu göçüne neden olmuştur. Daha sonra 1877'de Ruslarla yapılan savaş sonrası yaşanan Tuna nehrinin güneyi ve güney doğusundan ve Kafkasya'da kaybedilen topraklardan gelen yoğun Türk Müslüman göçü yaşanmış ve 1 milyondan fazla insanın Anadolu'ya göç etmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece, Osmanlı devletinin demografik yapısı göç ve kaybedilen topraklarla birlikte her geçen gün daha da Müslümanlaşarak “İmparatorluğun Hristiyan-Müslüman dengesi” değişmiştir.¹⁰⁹ Yaşanan gelişmelerden sonra, Osmanlı'daki demografik yapının Müslüman ağırlıklı olması, “ortak vatandaşlığa dayanan çok uluslu devlet olma” fikrinin zayıflamasında bir etken olmuş ve Halifelik kurumu aracılığıyla Müslümanların birliğini amaçlayan Pan-İslamist politikalar II.

107 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 181

108 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 51

109 Kemal H. Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma (İmge Kitabevi, 2006), s. 55

Abdülhamit döneminde uygulanmaya konulmuştur.¹¹⁰

Bu dönemin, en büyük sorunlarından biri iskân ve göç politikaları olmuş ve adeta bir demografik savaşa girişilmiştir. Her iki tarafta kendi topraklarında yaşayan, dinsel açıdan kendileriyle bir olmayan grupları sürekli karşı devletin uzantısı olarak görmesi dinsel çatışmalara neden olarak insan gruplarının bir oraya bir buraya yer değiştirmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu süreçte, genel olarak Osmanlı'nın aldığı peş peşe mağlubiyetler, Osmanlı topraklarına sığınan Müslümanların sayısını arttırmaya devam etmiştir.¹¹¹ Toprak kayıpları ardından hem İslam hem Osmanlı söylemi etkin olarak kullanılmaya başlanmış, her türlü etnik temelin reddine girişilmiş, Osmanlı vatanına duyulan sevgi, halifelik makamı, Müslüman dayanışması ve İslami ilerleme temelinde İmparatorluk topraklarını gayrimüslimlerden koruma amacına yönelik bir politika izlenmiştir.¹¹² Reformların sonuçsuz kalmasına bir tepki olarak da 1878'de Anayasa çerçevesinde Abdülhamit tarafından Kanun-i Esasi askıya alınarak önceki dönemlerde verilen özgürlüklerin sınırlandırılmış ve aynı zamanda da İslami kimlik oluşturma çabasına girişilmiştir.

Döneme en çok damgasını vuran grup çoğunluğu Müslüman vatanseverlerden oluşan ve imparatorluğun başındaki “kifayetsiz ve ehliyetsiz bir yönetici”nin yerine daha iyi yönetebilecek bir hükümet getirmeyi amaçlayan Jön Türkler, Osmanlı devletinin nasıl ayakta kalabileceği üzerine fikirler geliştirmişlerdir. Jön Türkler, en başından beri liberaller ve milliyetçiler olarak iki gruba bölünmüş; ilerleyen süreçte kaybedilen topraklar ve ayaklanmaların artması nedeniyle milliyetçi çizgide devam eden merkezi yönetim ve Türk egemenliğini savunan bakış açısı ağırlık kazanarak İttihat ve Terakki Cemiyetin etrafında örgütlenilmiştir. Bu ortamda farklı gruplar arasında sürekli ötekileştirmelerin vurgulanmasıyla milliyetçi havanın artması nedeniyle İttihat ve Terakkiciler liberallerden çok daha ön plana çıkmışlar ve imparatorluğun kaderine yön vermeye başlamışlardır.¹¹³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1890'daki Nizamnamesinde “Mevcut hükümetin

110 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* (İmge Kitabevi, 2006), s. 56

111 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 43

112 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 58-65

113 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 288-289

adalet, eşitlik, hürriyet gibi insan haklarını ihlal eden ve bütün Osmanlıları gelişmeden alıkoyarak vatani yabancı tahakkümüne düşüren idare tarzını İslam ve Hristiyan vatandaşlarımızı uyarmak amacıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan oluşan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir” şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁴

Makedonya ve Selanik bu cemiyetin önemli iki merkezini oluşturmuş ve bu iki şehir Müslümanları sürekli Balkan milletlerinin saldırılarına uğramıştır. Bu saldırılar nedeniyle daha çok Abdülhamit yönetiminin Balkan politikasındaki ihmalkâr tavrı ve Arap merkezlere öncelik vermesi sonucu genel olarak Abdülhamit’i sorumlu tutmuşlardır. Ayrıca, Makedonya’nın ıslahı için görevlendirilen Avrupalı subayların Müslümanlara karşı kötü tutumu da bazı mektepli subayların daha çok Cemiyet’e yönelmelerinde de etkili olmuştur. Cemiyet, Abdülhamit karşıtı bildiriler, protestolar ve zaman zaman ayaklanmalar gerçekleştirerek Abdülhamit’in 1878’ de askıya aldığı anayasayı yeniden yürürlüğe konulmasını ve Makedonya’nın kaybının engellenmesini amaçlamış ve en sonunda Abdülhamit çıkan ayaklanma karşısında Kanun-i Esasiyi 24 Temmuz 1908 tarihinde yeniden yürürlüğe koymuştur.¹¹⁵

24 Temmuz’ 1908’de Anayasanın yürürlüğe konmasını Osmanlı genelinde Müslümanlar da gayrimüslimler de büyük bir sevinçle karşılamışlar ve bunun sonucu olarak da çok büyük bir iyimserlik havası doğmuştur. Yaklaşık Otuz yıl süren istibdat döneminden sonra, tüm vatandaşlara özgürlük, eşitlik ve adalet sözü verilmesinden dolayı Rumlar, Bulgarlar, Makedonlar, Ermeniler, Araplar, Kürtler, Yahudiler, Türkler ve imparatorluk topraklarında yaşayan farklı etnik gruplar tarafından sokaklarda gösterilerle kutlanmıştır. Anayasayla birlikte aynı zamanda sansür kaldırılarak basın özgürlüğü yeniden sağlanmış ve siyasi suçlular için genel af çıkarılmıştır.¹¹⁶ Önceleri dağlarda silahlı eylemlerde bulunan Rum, Ermeni, Bulgar, Türk gruplar silahlarını bırakmışlar, bu grupların şehirlere geri dönüşleri için askeri törenler düzenlenmiş ve ayrıca, Abdülhamit döneminde yaşanan kayıplar için ortak dini ayinler düzenlenerek yapılan konuşmalarda ülkelerinin iyiliği için kardeş gibi çalışılacakları yönünde olumlu

114 Aktaran Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 285

115 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği(1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 54-55

116 Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 61-62

yaklaşımlarda bulunulmuştur.¹¹⁷ Fakat, bu dönemde bir çok sosyal, politik, iç ve dış sorun beraberinde kendini göstermiş, imparatorluk dahilinde toprak kayıpları devam etmiş ve 5 Ekim 1908’de Bulgaristan tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Daha sonra sırasıyla Bosna Hersek ve Girit Osmanlı’dan kopmuştur.¹¹⁸

Anayasanın yürürlüğe konmasının yarattığı coşkuyu iyi değerlendiren İttihat ve Terakki, Abdülhamit’e karşı zaman zaman ortak cephe aldıkları Taşnak Partisiyle beraber katıldığı 1908 Kasım ve Aralık aylarında yapılan ilk seçimlerde ezici bir çoğunlukla galip çıkmış ve mecliste çoğunluğu sağlamıştır.¹¹⁹ İttihat ve Terakkinin iktidara gelmesiyle amaçladığı bireylerin vatandaşlık bağı ile bağlı olduğu modern merkezi bir devlet kurulması doğrultusunda 1908 parti programında İslam-Türk kimliği ön plana çıkarılarak homojenleşme hedefinde bir Osmanlılaştırma programına sunulmuştur.¹²⁰ Bu programa göre, Türkçenin resmi dil olması, resmi yazışmaların Türkçe kullanılması, ilkokullarda Türkçenin zorunlu dil olması ve eşitlik prensibine atıfta bulunularak devlet okullarının bütün etnik gruplara açık olması yönünde kararlar alınmıştır.¹²¹

Seçimlerin ardından, Cemiyet karşıtı ve padişah yanlısı bir grup İstanbul 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909 tarihinde) olarak tarihe geçen eylemler örgütleyerek bir “karşı devrim” girişiminde bulunmuştur. Bu ayaklanmada İstanbul’da İttihat ve Terakki Cemiyeti yenilgiye uğratmışsa da, Selanik’ten cemiyet taraftarı Hareket Ordusunun düzeni sağlamak için İstanbul’a gelmesiyle kısa bir çatışmanın ardından ayaklanma bastırılmıştır. Ayaklanmanın sona ermesinden sonra yapılan görüşmeler sonucunda ayaklanmadan sorumlu tutulan Abdülhamit tahtan uzaklaştırılarak yerine Sultan Reşad başa geçirilmiştir. Bir görüşe göre, isyancılar dış güçlerin müdahalesini sağlamak amacıyla 1 – 14 Nisan 1909 tarihleri arası Adana’da Ermenilere karşı katliamlar düzenlemeye başlamışlar; Ermenilerin yok edilmesi ile meşruti rejimin sona ereceğini

117Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 128

118 Fuat Dündar, Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 55

119 Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 62

120 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 134-136

121 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 74

de düşünerek hareket etmişlerdir.¹²² Meclis komisyonu görevlisi Ermeni Vekil Agop Babikyan'a göre olaylar sırasında 15–20 bin civarında Ermeni öldürülmüştür.¹²³ Ermenilere karşı bu tip katliamların gerçekleşmesi amacı ne olursa olsun toplum içindeki Müslümanlar ve gayrimüslimler arası gerginliği ve nefreti açıkça ortaya çıkartmıştır. Çıkan olayların ardından 25 Nisan 1909 tarihinde sıkıyönetim ilan edilerek Abdülhamit dönemi tarzında baskıcı uygulamalara geri dönülmüştür.

Hürriyetin beraberinde getirdiği coşku havası çıkan olaylar nedeniyle yerini daha teorik tartışmalara bırakmıştır. Osmanlılık düşüncesini pekiştirmek için modern eğitim kurumları kurulmuş, ancak askerlik ve vergi toplanması gibi merkezi devletin işleyişi açısından kritik önem taşıyan mekanizmalar beklendiği gibi iyi işletilememiştir. Bunun arkasında yatan en önemli neden, Osmanlılık üst kimliğini şekillendiren vatandaşlık kavramının sağlam temelleri olan ortak kültür ve manevi bağ ile tam olarak temellendirilememesinden kaynaklandığı söylenebilir.¹²⁴ İttihat ve Terakki cemiyeti bu sorunu çözmek adına merkezîyetçi ve homojenleştirici bir yapı içerisinde herkesi “egemen ulus grubunun değerleri etrafında yaratılan bir kültürel kimlik” altında toplamak isteyerek “Türkleştirme” politikalarına yönelmiştir.¹²⁵

1909 yılındaki İttihat ve Terakki Kongresinde, Osmanlılık yaklaşım tekrarlanarak ilkokullarda Türkçenin zorunlu olduğu, bunun yanında her etnik grup öğrenim dili olarak kendi dilini kullanabileceği, dini kurumlar haricinde orta, lise ve üniversitelerde öğretim dili Türkçenin yanında mahalli dillerinde öğretilebileceği, ve özel okullarda Osmanlı ve Türklüğe aykırı bütün tema ve unsurların ayıklanması kararlaştırılmıştır.¹²⁶ Ayrıca, 1909 kongresinde egemen kimliği benimseyenler vatandaşların bir takım haklar ve eşitliklerden yararlanabileceği ancak her türlü cins ve mezhep ayrılığı temelli “bölücülük” ve “arabozuculuk” yapanlara karşı konulacağı bildirilmiştir.¹²⁷ Bu doğrultuda, Cemiyetler Kanunu dahilinde millet ismi taşıyan politik

122 Faroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 65-67

123 Aktaran Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Kitabevi, 2002), s. 130

124 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 459

125 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 74

126 A.g.e., s. 90

127 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Kitabevi, 2002), s. 133

dernek ve örgütlerin kurulması 23 Ağustos 1909 tarihinde yasaklanarak Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık dernekleri kapatılmış; 27 Eylül 1909 tarihinde “Eşkîyalığı ve isyanı önlemeye dair kanun” ile de gayrimüslim çetelere karşı askeri birliklerin kurulması kararlaştırılmıştır.¹²⁸

Uygulamaya konulan baskıcı politikalar karşısında, daha önceleri bir nevi özerklikle yönetilen gruplar hukuk, eğitim, vergilendirme ve askeri alandaki merkezileştirme uygulamaları karşısında hoşnutsuzlukları artmıştır. Merkezi yapıyı oluşturmaya yönelik yapılan Osmanlılaştırma politikalarına bir tepki olarak ise Müslüman olan Arnavutların ayaklanması olumsuz bir sinyal olmuştur.¹²⁹ Bu durum karşısında, ilerleyen dönem tam bir karamsarlık havası içinde geçerek İttihat ve Terakki içinde öz eleştiriler başlamış ve 1911 Kongresinde çok kapsamlı bir genel değerlendirmede bulunulmuştur. Bu kongre kararları ile Osmanlı coğrafyasında süregelen siyasal sistemin vatandaşlık tanımı açısından çok önemli olduğu anlaşılmaktadır.

1911 ittihatçı Kongre kararlarıyla, Türkleştirme politikalarının ve vatandaşlık tanımının şekillenmesi açısından önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu kongre öncesinde gidişata dair ciddi hoşnutsuzluklar baş göstermiş, demokratik-anayasal usullerin iyi şekilde takip edilmesi yönünde muhalefet doğarak cemiyet içinden ilk ciddi kopuşlar olmuş ve Kongre sırasında görüş ayrılıkları doğması cemiyet içinde istifaların gerçekleşmesine neden olmuştur.¹³⁰ Gergin bir havada geçen bu kongrede, bir taraf İttihat ve Terakki'nin federatif devlet yapısı içinde kalmasını, Osmanlı'nın yalnız bireylerden terkip edilmesini ve Osmanlılığın birleştirici olması için bireylerin mensup oldukları cemaatlerin ve grupların Osmanlılık içinde erimesi gerektiği düşüncesine karşı olduklarını belirtirken; diğer taraf ise Osmanlılık kavramını “Müslümanlık, Türklük ve Hilafet etrafında tüm unsurların birliği” şeklinde görüş ortaya koymuştur. İttihat ve Terakki ise daha ortada bir görüşü savunarak federatif devlete karşı olduklarını belirtmişler; bireylerin birliğini ve farklılıkların Osmanlıcılık içinde erimesi gerektiği düşüncesine karşı tavır almışlar ve Kanun-i Esasi'deki dini İslam, dili Türkçe olarak

128 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 295

129 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 136

130 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), s. 299

yapılan tanımla İslam'ın egemenliği altında bir Osmanlılık kavramını savunmuşlardır. Kongre sonucunda ise yapılan öz eleştiriler arasında önceki dönemlerde azınlıkların sosyal kültürel alanda örgütlenmelerini sağlayan politikanın başarısızlıkla sonuçlandığına dair düşünce egemen olmuş¹³¹ ve buna bağlı olarak, “Etnilerin birliği” siyasetinden “Ulusçu-Türkçü” bir çizgiye doğru geçiş yaşanmıştır.¹³² Ayrıca, bazı gözlemciler Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru yayılmacı Panislamcı projelerin detaylı olarak tartışıldığını, bazıları da Türkçülüğe karşı çıkan fikirlerin ezilmesi gerektiği ve Ermeni kırımı politikalarına dair kararların alındığını da söylemektedirler.¹³³

Bu dönemde yaşanan siyasi ve toplumsal olaylara paralel olarak, Türkçülük akımı düşünürleri ortaya çıkmıştır. Yusuf Akçura “Üç Tarz- Siyaset” makalesiyle Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık akımları arasında bir karşılaştırma yaparak makul kimlik ve vatandaşlık kavramlarını irdelemiştir. Yusuf Akçura, Türkçülük politikasını ırk temelli bir ulusal Türkçülük politikasında temellendirerek Fransız modeli milliyetçilik yerine, ırkı temel alan Alman modeli bir milliyetçiliği savunmuştur.¹³⁴ Osmanlılık ve İslamcılık düşüncelerinin artan etnik farkındalık nedeniyle imparatorluğun dağılmaması için çözüm olmadığını belirterek Türklük ve Türklüğe dair kültürel özellikler temelinde şekillenen modern seküler bir projenin ilk sinyalin vermiştir.¹³⁵ Bu tarzda yaklaşımlara karşın Osmanlı yönetimi, Türk olmayan Müslümanları kaybetmemek için ilk başlarda açıkça Türkçülüğün öne çıkmasını engellemiş; yerine göre İslamcılık vurgulanmış, yerine göre de Türkçülük söylemi ön plana çıkarılmış ve bu ikisi hep yan yana gitmiştir.¹³⁶

Türkçülük akımının başka bir önemli düşünürü olan Ziya Gökalp “hars” kavramı üzerine yoğunlaşmış ve ortak milli ülkü ve mefkure birliği üzerinde durmuştur. Gökalp'a göre Hars birliği, iktisadi birlik ve siyasi birlik büyük önem teşkil etmiştir.

131 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 141

132 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s.74

133 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 142-143

134 Aktaran Bora İsyar, “The Origin of Turkish Republican Citizenship: the birth of race, Nations and Nationalism” 11, (2005), s. 343-360

135 Ayşe Kadioğlu, “Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience”, Citizenship Studies, Vol 11, No 3, (2007), s. 283-299

136 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 142-153

Homojen bir ulus toplum hedefinde olan İttihat ve Terakkinin uygulamalarında Gökalt çok etkili olmuş ve bu yolda çıkan her problem hastalıklı tümör gibi ele alarak pozitif bilimsel metotlarla yok edilmeye çalışılmıştır.¹³⁷ Etnik farklılıklara saygı göstermenin bir işe yaramayacağı anlayışı ve farklı dinden ve kültürden olan gayrimüslimlerin hiç bir zaman Türkleşmeyecekleri düşüncesi nedeniyle gayrimüslimden kurtulunması planlanarak onları dışlayan Panislamist ve Turancı söylemin ön plana çıkarıldığı bir döneme girilmiştir.

23 Ocak 1913'de aralarında Enver, Talat ve Cemal Paşanın bulunduğu bir grup İttihatçı Bab-ı Ali Baskını gerçekleştirerek darbe ile hükümeti ele geçirmişlerdir. Bu üçlü aynı zamanda gelecek dönemde devletin tüm politik karar mekanizmalarının üzerinde mutlak hâkimiyeti elde ederek Osmanlı'nın kaderini çizmişlerdir. 1913 yılında yapılan kongrede iktisadi Türkçülüğün artık kaçınılmaz olduğu vurgulanarak parti programına dahil edilmiş; mahalli dillerin orta okul ve liseler ile birlikte ilk okullarda Türkçenin öğrenim dili yapılması kararlaştırılmış; ve aynı zamanda Türkçenin “Lingua franca” ortak bir dil olarak öğrenilmesi zorunlu olmuştur.¹³⁸

İttihat ve Terakki içinde, uygulanan politikalarda Tanzimat reformları ile birlikte gelen Osmanlılık kavramı çok büyük hata olarak görülmüş ve gayrimüslim tebaa karşı sert bir cephe alınmıştır. Aynı zamanda artan Arap milliyetçiliğiyle Arapçanın resmi dil olması ve özerklik gibi talepler karşısında Panislamizm politikalar da devreye sokularak İslam ve Türklük kavramları devlet ideolojisinin temelini oluşturmuştur. Ancak, I. Dünya Savaşı sırasında 1916'daki Arap ulusal talepleri doğrultusunda gerçekleşen Arap ayaklanmasının ardından siyasi bakımdan kesin olarak Türkçülüğe geçiş gerçekleşmiştir.¹³⁹

c) Osmanlı'nın Son Döneminde Yaşanan Gelişmeler

1840'lardan bu yana yaşanan Kırım Savaşı, Sırp ve Girit İsyanları, Osmanlı Rus ve Balkan Savaşları sırasında yaşanan katliamlar, milyonlarca Müslüman'ın yaşadıkları

¹³⁷Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s.160-161

¹³⁸A.g.e, s. 158, ve Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919- 1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 74-75

¹³⁹Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919- 1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 75

zulüm ve göç Türkçü düşünceler etrafında şekillenen bir intikam havasını doğurduğu görülmektedir.¹⁴⁰ Savaşlar öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşanan olaylardan sonra Türk soyundan milyonlarca göçmenin Anadolu topraklarına gelmesi Türkçülüğü zorunlu bir tercih haline getirmeye başlamıştır.

Merkezi yönetim dahilinde tek tip bireylerden oluşan homojen toplum anlayışının bir yansıması olan nüfus hareketleri, ilk olarak Balkan Savaşlarının ardından resmiyet kazanmış ve Bulgaristan ile Osmanlı arasında antlaşmalarla Ağustos ve Eylül 1913 yılında gerçekleşmiştir. Mübadeleyi öngören bu anlaşma sonrası homojenleştirici adımlar atılmış, Edirne alınarak başkent in güvenliği sağlanmış ve büyük ölçüde bugünkü Bulgar sınırı çizilmiştir. Antlaşmaya göre, Osmanlı topraklarında yaşayan Bulgar nüfus gönderilerek yerlerine Balkanlardan gelen muhacirlerin iskani planlanmıştır. Böylece, sadık unsurların stratejik bölgelere yerleştirilmesi sonucu bölge sınırdan başkent İstanbul'a kadar daha güvenli bir hal almıştır.¹⁴¹

Birinci Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarını kaybetmesiyle halkın gözünde de Osmanlılık düşüncesinin inandırıcılığını yitirdiği görülmektedir. Artık dinin yanında milli duyguların ön plana çıktığı, karşılıklı ötekileştirmelerin ve olumsuz anlamların daha çok vurgulandığı toplumun zenofobik ve saldırgan bir havaya büründüğü anlaşılmaktadır.

Böyle bir atmosferde, Türkün zedelenen imajını yeniden yüceltmeye çalışan, Türk olmayanlara karşı saldırgan ve ırkçı bir dilin hakim olduğu 1909 Türk Derneği, 1911 Türk Yurdu Cemiyeti ve 1912 Türk Ocağı gibi örgütlenmeler propaganda faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bunlara paralel olarak, İttihat ve Terakki'nin üst yönetimdekiler, kaybedilen toprakların telafisi olarak Asya'da bulunan Türk soydaşları ve Müslüman dindaşları örgütleyip ayaklandırmalar çıkararak batılı devletleri zor durumda bırakmaya çalışmış ve buradaki halkları birleştirerek heterojen bir İmparatorluk yerine ırktaş ve dindaşlardan oluşan homojen yeni bir imparatorluk hayali içine girmişlerdir.¹⁴² Bu planları gerçekleştirme yolunda sağlam adımlar atmak için

140 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 156-157

141 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği(1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s.188-191

142 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 168-169

sınırlar içindeki Türkleştirilemeyeceklerine ve sorun çıkarabileceklerine inanılan gayrimüslimlerden kurtulunmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Daha önceki dönemlerde Osmanlının dağılma sürecindeki hataları tekrarlamamak adına, bu sefer bilimsel araçlardan da yararlanarak pozitivist bir perspektiften toplum incelenmeye başlanmıştır. Bu süreçte, sosyoloji bilimi bir rehber olarak kabul edilerek sosyal problemlere adeta bir hastalıkmişçasına yaklaşılmış ve bu durumu kontrol aracı olarak da etno-istatistik, etnografik haritalar ve etnografik araştırmalar üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁴³ Yapılan bu çalışmalar temel alınarak yeni politik reçeteler hazırlanmış ve hastalıkların çözülmesi beklenmiştir. Örneğin, harita ve istatistik verileri sayesinde gayrimüslim ve gayri Türk köylerin tespiti yapılmış, bu yerler haritalarda işaretlenmiş ve politik kararlar araştırmalarda elde edilen verilere göre hayata geçirilmiştir. Böylece, dönemin Osmanlı yönetimi modernist araçlarla Anadolu nüfusunu bir ölçüde değiştirebilecek önemli bir gücü elinde bulundurmıştır.¹⁴⁴

i. Rumların Göçü

Yapılan istatistiksel raporlar doğrultusunda Türk olmayan bölgelerin millileştirilmesi amaçlanmıştır. Ege kıyılarında Rum nüfusun fazla olduğu yerlerin Türk milleti için büyük bir tehlike oluşturduğu ve Rumların her an ayaklanarak orduyu arkadan vurabilecekleri düşüncesiyle bölgedeki nüfusun kaçırılmasına yönelik korku ve benzeri yöntemler ve baskılarla göçe zorlanmışlardır. Siyasi ve iktisadi yaptırımlarla sınır bölgelerinde Rumların bölgeden tasfiyesiyle yeni toprak taleplerinin önüne geçilmesi amaçlanmış ve boşaltılan nüfusun yerine de sadık unsurlar olan muhacirlerin yerleştirilmesi planlanmıştır. Böylece, Rum köylerine getirilen muhacirler buradaki yerli halkı da köyden kovarak köylerin Rumsuzlaştırılmasına başlanmıştır. Esas olarak da, bölgedeki Rumların Rum Çetelerini barındırmak, yardımda bulunmak, asker kaçaklarını saklamak ve çocuklarını askere göndermemek veya silah ve cephane saklamak gibi suçlamalardan dolayı jandarma tarafından köylerinin boşaltılması kararlaştırılmıştır. Devletin yasal mekanizmaları yolu ile ayrıca gayri resmi yollarla bölgede çetelerin terör estirmesi sonucunda bölgede yaşayan Rumlar bulundukları

143 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 85

144 A.g.e., s. 170-173

yerlerden göç etmişlerdir.¹⁴⁵ Gayri resmi olarak İttihat ve Terakki bağlantılı Panislamcı ve Pantürkçü “Teşkilat-ı Mahsusa” örgütü gayrimüslimlere karşı planların uygulamasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁴⁶

Buradaki durum, Osmanlı devleti vatandaşı olan Rumların Kanun-i Esasi ile belirlenmiş can ve mal güvenliklerinin korunması ilkesinin açıkça çiğnendiği görülmektedir. Devlet tarafından yapılan suçlamalar olmasına rağmen, hukuksal süreç içinde herkesin yargılanması gerekirken Teşkilat-ı Mahsusa gibi yasa dışı çetelerin baskılarıyla bütün Rumlar mağdur duruma düşmüşlerdir. Aynı şekilde, dönem içinde Yunanistan tarafında yaşayan Türk ve Müslümanlarda bu tip olaylar sonucunda hak mağduriyetiyle karşılaşmışlardır.

Aynı zamanda, Rumları gönüllü olarak kaçırmak amacıyla 1914 yılının başlarından itibaren Rum iş yerlerinden alışveriş yapmayarak, tarımsal ve ticari ürünler almayarak ticari boykot uygulaması başlatılmış ve ayrıca Rumlarla çalışma yasağı konulmuştur. Bu durum tekrardan, Kanun-i Esasi'de belirtilen eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmektedir. Bu uygulama ayrıca milli bir ekonomi kurulmasına yönelik bir adım olarak zengin Rum tüccarların uzaklaştırılması hedeflenmiştir. 1914 yılının başlarında başlayan boykot kısa sürede Ege'den Anadolu'nun iç kesimlerine kadar yayıldığı görülmektedir. Bu gelişmelerin ardından, İstanbul'daki bir Fransız konsolosluğu yetkilisi yaşananları “memurlarının, Hristiyan ve Müslümanlar arası uyuşmazlık tohumları ekmelerine müsaade ederek, hükümet çok tehlikeli bir yola sapmaktadır” şeklinde rapor etmiştir.¹⁴⁷

Olaylar yaşanırken, hükümet dış ilişkilerde problemler yaşamamak için dikkatli davranmış, olaylarla alakası olmadığı havası yaratmış ve “olayları şahsi kırgınlık sonucu bazı yurttaşların eylemi” olarak savunmuştur.¹⁴⁸ Yabancı devlerin zaman zaman baskısı ve duruma karşı tepkileriyle karşılığında, İttihat ve Terakki hükümetinden

145 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 194-197

146 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 176,

147 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 204-206

148 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 197

Rumlara yönelik boykot ve saldırıların “üzücü ve münferit olaylar”¹⁴⁹ olduğu beyanatları verilmiştir. Bu gibi açıklamalara rağmen, Rumlara yönelik gizli sayımlar yapılması ve eldeki veriler doğrultusunda Rumların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden iç bölgelere sevkiyle coğrafi olarak hapsedilmesiyle kıyıların güvenliğinin sağlanmasının ve ekonomik bağlarının zayıflatılmasının planlandığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

Esasında gerçekleşen bu nüfus hareketleri karşılıklı olarak süre gelmektedir. Yunanistan toprakları içinde Türklere karşı yapılan bir saldırı haberleri İttihatçıları hemen harekete geçirirken, Anadolu'da Rumlara karşı yapılanlara karşılık hemen Yunan tarafında Türklere ve Müslümanlara karşı saldırılar düzenlendiği görülmektedir. İki tarafta da bulunan, iki ayrı ülkenin vatandaşları süreç içerisinde bir politik mübadele aracı olarak kullanılmışlar ve olaylar bir milli kan davası şeklinde intikam duygusuyla rasgele ve keyfi kurbanların seçilmesi sürecine dönüşmüştür.¹⁵¹ Bu durum Osmanlı açısından anayasal olarak her vatandaş gibi eşit kabul edilen, can ve mal güvenliklerinin sağlanması gereken kişilerin devlet açısından tehdit ve engel olarak görülmesinden ötürü ötekileştirilmeleriyle gerçekleşen saldırılarla mağdur durumu düşmüşler ve haklarını geride bırakarak yaşadıkları yerleri terk etmişlerdir. Hiç kuşkusuz, bu şekilde yaşanan travmatik deneyimler iki taraf içinde toplumsal hafızada derin yaralar oluşturmuş ve aradaki problemleri kronikleştirmiştir.

ii. Ermenilerin Tehciri

İmparatorluklar döneminde insanların bir yerden başka bir yere zorunlu göçü uygulaması yaygın olarak uygulanan bir politika olmakla birlikte 1913 yılında Bulgaristan Osmanlı arasındaki antlaşmayla mübadelenin yapılması bu tip uygulamaların uluslararası alandaki ilk resmi kabulü anlamına gelerek uygulamayı meşrulaştırmıştır. Aynı şekilde, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet Rusya'sı Osmanlıların 1915 Ermeni Tehciri kararına benzer bir uygulamayı, 11 Mayıs 1944 tarihli kararname ile Kırım Tatarlarının düşman birlikleriyle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Özbekistan bölgesine sürülmesine karar vermiştir.¹⁵² Nüfus hareketlerinin

149 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 207

150 A.g.e., s. 230-248

151 A.g.e., s. 247

152 Kırım Sürgün Kararnamesi,

http://www.surgun.org/surgun/tur/belge.asp?yazi=surgun_kararnamesi&dil=EN#

merkezi hükümet tarafından zorunlu kılınmasının yanı sıra, 1932–33 yıllarında Rusya'sında uygulanan ekonomi politikaları sonucunda meydana gelen büyük açlık ve ölümler “Holodomor” veya Nazi Almanyası'ndaki Yahudilerin soykırımı “Holocost” gibi standartlaştırıcı ve homojenleştirici devlet projesinin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik uygulamalar trajik sonuçlar doğurmuştur. Bu olayların altındaki temel sorun, kuramsal olarak dönemin devlet yapısına ihtiyacı olduğuna inanılan tek tip bireylerden oluşan bir toplum yapısının oluşturulması arzusudur.

Osmanlı imparatorluğunda da 1915 tehcir kanunu, bir kesim tarafından İttihatçılar “1. Dünya savaşı sebebiyle Kafkas Cephesinde Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars, ve Erzurum gibi Osmanlı vilayetlerinin Rusların eline geçmesini yardımcı olan Ermenilere karşı her devletin tabii olarak kendi müdafaası”¹⁵³ olarak ele alırken, diğer taraftan Abdülhamit döneminden beri uygulanan katliamlarının ve kanun-i esasi ihlallerine rağmen faillerin cezalandırılmayarak negatif ödüllendirilmelerinin bir devamı, ve Ermeni taleplerine karşı önceden planlanmış bir imha politikası ve soykırım olduğunu¹⁵⁴ savunmaktadırlar.

Savaş öncesi Osmanlının parlak dönemi çok yüceltildiği, Balkanlarda kaybedilen toprakların unutulmak istenmemesi, acısı, hüznü ve intikamı dönemin atmosferinde çok vurgulandığı bir atmosferde Birinci Dünya Savaşı “Osmanlılığın ve Müslümanlığın en büyük düşmanlarına” karşı bir intikam fırsatı olarak görülmüştür. Ancak savaşta alınan yenilgilerle bu hayal yerini imparatorluk içinde tekrardan çöküş ve panik havasını doğurması Osmanlı yöneticileri arasında da her şeyin bitmiş olduğu inancı içinde bir milletin olmak ya da olmamak şeklinde meselelere bakmaya başlamasına neden olmuştur. Bu dönemde çıkarılan Tehcir kanunu Ermeni meselesinin kapsamlı ve kesin çözümüne yönelik sert adımlar atılması düşüncesini doğurduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁵

Böyle bir ortamda, temel düşünce savaş sırasında alınan yenilgilerle mevcut sınırlar dahilinde mümkün olduğu kadar güvenilir unsurların varlığının sağlanması için farklılıklardan kesin ve hızlı bir şekilde kurtulma refleksine dönüştüğü söylenebilir.

153 Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri (Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009), s. 111

154 Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykırımı Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma (Belge Yayınları, 2008), s. 19-32

155 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 217

Yenilgiler sonrası devlet sınırları içinde ideal tek kimlikli vatandaşlardan oluşan bir toplum yaratma hayalinin kesin olarak sarsıntıya uğramasıyla olayların şiddetlendiği görülmektedir.

Bu şekildeki bir toplumsal atmosferde, 1915 tehcir uygulamasının bir intikam ve adeta bir kan davasına dönüşmesiyle kanlı bir boyuta taşınmıştır. 1915 olaylarındaki intikam hadisesinin bir boyutunu örneklendirmek gerekirse; dönemin üst düzey bir diplomatı olan Galip Kemali Söylemezoğlu anılarında harp esnasındaki katliamları Balkan Savaşındaki 350 bin Müslüman'ın katledilmesinden doğan intikam hissine bağlamıştır.¹⁵⁶ Bu şekilde gelişen bir intikam atmosferinde Kanun-i Esasinin getirdiği vatandaşların can ve mal güvenliği ilkesi Osmanlı Vatandaşı Ermeniler için bir şekilde o dönem için rafa kaldırıldığını göstermektedir.

Olaylardan önce, Ermeniler çıkacak bir savaşta tutacakları tarafı belirlemeye yönelik İstanbul'daki Milli Ermeni Kongresinde Osmanlı'yı destekleyeceklerini açıklamış fakat Erzurum'da yapılan Taşnak Sütyun kongresinde tarafsız bir tutum sergileneceği belirtilmiştir. Tarafsızlık açıklamasıyla beraber olası bir savaşın Türkiye ve onunla kader birliği etmiş Ermeni halkı üzerinde sarsıcı etki yapacağı uyarısında bulunmuş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı ve Rusya'da yaşayan Taşnak yandaşlarının Rusya Ermenilerini kışkırtması şeklinde Kafkasya'nın fethine yardımcı olmaları halinde Ermenilere otonomi vereceklerini teklif etmiştir. Fakat uzun zamandan beri bu beklenen reform adımlarının atılmaması, baskıcı uygulamalar Ermeniler açısından güvensizliği arttırırken, Osmanlı yönetimi açısından da Ermeniler bölgenin ıslahatı meselesinde Balkan Savaşı fırsat bilerek yabancı devletleri işin içine karıştırmasını rahatsız edici ve onur kırıcı bir yaklaşım olarak görmesi iki taraf arası güvensizlik duygusunu arttırmıştır.¹⁵⁷

Osmanlı Hükümeti ile Taşnak Sütyun Ermeni örgütü arasında geçen müzakerelerin sonuçsuz kalması İttihatçılar tarafından hiç bir zaman affedilmemesi¹⁵⁸ ve Ermenilerin devletin müdafaasını reddedip Rusları desteklemesi bir ihanet olarak

156 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 206

157 A.g.e., s. 259

158 A.g.e., s. 209

kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.¹⁵⁹ Osmanlı'nın Ermeni grupların batılı güçlerle işbirlikçi tutumlarını affetmezken, diğer yandan Ermeniler ise bu kadar sert yaptırımlarla karşı karşıya kalmalarının bir nedeni olarak da kendilerinin Avrupalı bir güçle bağlarının olmamasına bağlamaktadırlar.¹⁶⁰

Ermenilerle Osmanlı Hükümeti arasında yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalmasından sonra Ermenilere karşı savaş hazırlıkları giderek hızlanmaya başlamış ve önceki dönemlerde Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşı İttihatçılarla birlikte ortak hareket eden Ermeni cemiyetlerinin siyasi faaliyetlerine sınırlamalar getirilmiştir. 6 Eylül 1914 tarihinde Ermeni siyasi partileri, yaptıkları faaliyetleri ve bu faaliyetleri yürüten kişilerin takibi konusunda yerel yönetimler uyarılmış fakat takip bahanesi altında sivil halkın hareketleri ve hakları da etkilenmiştir.¹⁶¹ Böylece, hem Osmanlı vatandaşlarının bir kesimini temsil eden ve seçilmiş bir partinin işleyişine müdahalede bulunmuş, hem de soruşturmaların kapsamı sıradan vatandaşlara da etki ederek hukuksal açıdan kişisel hürriyetleri de çiğnenmiştir.

Savaşa girilmesiyle birlikte yapılan ilk adım 16 Aralık 1914 tarihinde Ermeni Reform Antlaşması ve Osmanlı Devleti Avrupa devletler topluluğuna bağlayan diğer antlaşmalarının iptal edilmesi olmuştur. Böylece, Osmanlı Hükümeti her türlü uluslararası hukuki bağlantıdan kendisini kurtarmış, aynı zamanda da yabancı devletlerin iç işlerine karışma şansını hukuki açıdan en aza indirmiştir.¹⁶²

Savaş sırasındaki, Sarıkamış operasyonu Ermenilere karşı uygulanan politikalar açısından belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Sarıkamış'ta, Osmanlı ordusu karşılarında Rus Ermenilerini ve bazı gönüllü Osmanlı Ermeni'sini karşılarında görünce kendi yaptıkları planların tam tersini Rusların başardığı düşüncesinden ötürü paniğe kapılmalarıyla Ermeni kökenli tüm polis, komiser ve memurların görevlerine son verilmiştir. 10 Ocak 1915'de Sarıkamış yenilgisinin ardından bölgede bulunan Ermeni nüfusu ciddi bir tehdit haline gelmiştir ve böylece, nüfus bu savaş sırasında da önemli

159 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 261

160 Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, s. 37

161 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 260-264

162 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 209

bir araç halini almıştır.¹⁶³

Sarıkamış yenilgisi sonrası yayılan Ermenilerin arkadan vurduğu düşüncesi, Çanakkale savaşlarında verilen ağır kayıplar, ve başkent İstanbul'un her an işgal tehlikesi altında olması nedeniyle bütün hayallerin son buluşu ve her şeyin bitmiş olduğu inancının yaşandığı günlerde, Ermenilerin ötekileştirilerek bütün kötü tanımlamaların yapıldığı ve onlara karşı şiddetin en yoğun olarak yaşandığı bir döneme girilmiştir.¹⁶⁴ Ermenilere karşı istihbarat faaliyetleri ve politik tutuklamalar daha da hızlanmış ve 24 Nisan 1915 tarihinde güneye ilk sürgün emri çıkarılmıştır. 24 Nisan gecesi başlayan çok büyük bir polisiye operasyonla İstanbul'da 2 gün içerisinde dış dünya ile bağlantı kurabilecek beyin takımı 2.345 Ermeni tutuklanarak Orta Anadolu bölgelerine gönderilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Vatandaşı Ermenilere yurt dışına çıkış yasağı konulmuş ve böylece de içte yaşanacak olayların dış dünyadan saklanması düşünüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁶⁵

İlk başlarda, Orta Anadolu içinde Ermeni bölgeleri kurulmasına rağmen daha sonra Ermeni kabileleri çölümsü bölgelere Zor ve Urfa'ya sürülmeye başlanması Ermenilerin modern ulus devlet projesinin demografik planlamasının dışına itilmiş durumda olduklarını göstermiştir. Nüfus en büyük güç olarak gören İttihatçılar aynı zamanda Ermenilerin çöller yerine Rusya tarafına sürülmesi halinde silahlı bir şekilde Rus ordusunda kendilerine karşı savaşacakları korkusu nedeniyle güneye doğru Zor ve Urfa'ya sürme kararı almışlardır.¹⁶⁶ Bu kararla bölgedeki Ermeniler elverişsiz koşulların yaşandığı daha önceden mutlaka ıslah edilmesi gerektiği yönünde rapor verilen ancak ıslah edilmeyen topraklarda asayiş sorunlarının yaşandığı bir halkın içine gönderilmişlerdir.¹⁶⁷

Tehcir Kanununu, Ermenilerin ordunun hareketini güçleştirdiğinden, düşmanla işbirliği yaptığından ve hareket için üst ve barınma yeri olan bölgedeki köylerin tahliyesinin gerekliliğinden gibi resmi gerekçelerden dolayı yasalaştırılmıştır. Ayrıca,

163 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 264-265

164 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 209

165 Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 276

166 A.g.e., s. 282

167 A.g.e.

Ermeni tehcirinin geçici bir önlem olmadığı ve dönüş garantisinin olmadığı vurgulanarak Ermeni mallarına el konulması ve köylerinin İslamlaştırılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Ermeni nüfusunun içindeki ihtilalci unsurlar olduğundan bölgeden sürüleceği vurgulanmış; orduya muhalefet ve silahla direnme karşısında değil sadece ihanet hissi gibi göreceli, ölçülemeyen, kanıtlanamayan ve modern hukukla bağdaşmayan bir kararla sürülmeleri, hatta imhaları yönünde emirler verilmiştir.¹⁶⁸ Bununla birlikte, ordu için tehlike teşkil eden Ermenilerin uzaklaştırılması İttihat ve Terakkinin resmi Tehcir gerekçesi olmasına rağmen, savaş bölgesiyle alakası olmayan Ermenilerinden bulundukları yerlerden sürülmüş olması düşündürücüdür.¹⁶⁹ Böylece, Osmanlı vatandaşı Ermeniler yeni kurulacak ilerde gerçekleşebilecek bir ulus devlet projesinin dışında kaldıkları anlaşılmaktadır.

Ermeni vatandaşlar Osmanlının Orta Asya'daki Türki halklarla birleşip genişleme politikasında bulundukları bölge itibari ile bir engel olarak algılanmışlardır. Bu engeli ortadan kaldırmak savaş koşulları içinde Almanlarında ortak uluslararası çıkarları da birleşince reform planları rafa kaldırılarak savaşı kazanmak için tehcir planının uygulandığı ve desteklendiği de anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Ancak asıl önemli olan, toplumsal ve siyasal açıdan farklı etnik gruplar arası gerilen atmosferin, Birinci Dünya Savaşı sırasında ülkelerin emperyal çıkarların örtüşmesi karşılıklı olarak ötekileştirilmelerin son derece vahim sonuçlar doğurmasıyla bir kısım Osmanlı vatandaşının bütün vatandaşlık haklarından mahrum kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak, İttihat ve Terakki döneminde savaş koşulları ile birleşerek şekillenmiş en sert azınlık karşıtı uygulamaya Ermeniler maruz kalmıştır. Balkan Savaşlarından sonra yaşanan deneyimlerinin toplumsal hafızadaki yeri ve yabancılara karşı aşırı güvensizlik çok sert bir tehcir kararının alınmasına ve Osmanlı merkezi bürokrasinin işleyişindeki sorunlar ve yasa dışı çetelerin kontrolsüz davranışları gibi nedenlerle de tehcir uygulaması kontrolden çıkarak trajik sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır.

168 Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına (İmge Kitabevi, 2002), s. 287

169 A.g.e., s. 23

170 A.g.e., s. 203

iii. Yahudiler

Yahudi milleti diğer bütün cemaatler gibi, saraya yakın kalburüstü ticaret ve sanayi ile uğraşan, hukuk adamları, hekim veya kamu işlerinde görevli olarak devlete hizmet eden kişiler aracılığı ile saray ve kendi cemaatleri arasında ilişkileri sağlıyorlardı. Diğer Rum ve Ermeni cemaatlerinden farklı olarak milliyetçi ve ayrılıkçı amaca yönelik politik eğilim göstermemeleri Yahudi cemaatinin devlet gözünde her zaman farklı bir konumda bulunmasını sağlamış, Yahudi cemaatinin önde gelenleri Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet döneminde dahil olmak rejimin politik tarzı değişe bile üzere devlete sadakatlerini ve görevlerini layıkıyla yerine getirmede büyük çaba göstermişlerdir.¹⁷¹ Buna Karşın, Avrupalı güçlerin desteğini alan Rumlar, Ermeniler ve diğer Balkan devletleri ulusal kimliklerinin gelişmesiyle zaman içerisinde Osmanlı İmparatorluğundan kopmuşlar, Musevi Milleti ise dönem itibari ile bir Yahudi devleti olmadığından himaye altına alınmamış; sadece İtalyanlar bir dönem para karşılığı ticari işbirliği teklif etmiştir. Bu nedenle, Yahudiler Müslüman Osmanlı sorunlarını daha çok içselleştirerek çözüm önerileri ve ortak kimlik aramaya dair pozisyon almaya yöneldikleri söylenebilir.¹⁷² Ayrıca gene, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bulunmuşlar, Milli Mücadele döneminde ve Lozan Barış görüşmelerinde sırasında etkili olmuşlar, ve “Kemalizm” adlı ile Moiz Kohen gibi ideolojik çerçevede eser vererek devletin yanında ve lehinde pozisyon belirlemişlerdir.¹⁷³ Ancak, dönem içerisindeki İttihat ve Terakki politikalarından etkilenmişler, Kudüs ve kıyı bölgelerinden Anadolu'nun iç kesimlerine yerleştirilmeleri amaçlanmış ve 25 ağustos 1915 Yahudilerin sürülmesine dair karar çıkmasına rağmen uygulamada gerçekleştirilememiştir.¹⁷⁴ Yahudiler cumhuriyet döneminde her ne kadar Türkleştirme politikalarını destekleseler de ve apolitik tavırlarını korusalar da ekonomik alandaki aktiviteleri ve Rumlardan ve Ermenilerden boşalan ekonomik alanları doldurmaları nedeniyle azınlık karşıtı politikalara maruz kalmışlar ve vatandaşlık açısından ayrımcılığa uğramışlardır. Bali'nin “Devlet'in Yahudileri” olarak tanımladığı Osmanlı geleneğinden gelen cemaatle aracı pozisyonda olan Yahudilerin bile Yahudi vatandaşların kamusal alanda görevlerini yapmalarına

¹⁷¹ Rifat N. Bali, Devlet'in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi (İletişim: 2007), s. 19-22

¹⁷² Faroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 39

¹⁷³ Rifat N. Bali, Devlet'in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi (İletişim: 2007), s. 22-23

¹⁷⁴ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 396-399

rağmen eşit vatandaş olarak algılanmadıkları görülmüştür.¹⁷⁵

iv. Kürtler

Geleneksel Osmanlı Millet Sistemi içinde Müslüman milleti dahilinde yer alan ancak Milliyetçi akımların etkisiyle kendi etnik kimliklerini şekillendirerek kendilerini Kürt olarak tanımlandırmaya başladıkları görülmektedir. Millet sistemin merkezîyetçi olmayan ve yönetimi yerel yönetimlere bırakan anlayışının terk edilmesiyle Kürt aşiretlerin yönetime karşı direnmelerini beraberinde getirmiş ve hak taleplerinde bulunmaya başlamışlardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Müslümanların birliği, Osmanlılık gibi akımlarla genel olarak Kürtler Müslümanların birliği içinde yer almışlar ancak yine de zamanla merkezileştirme ve Türkleştirme politikalarına maruz kalmışlardır. Abdülhamit'in sürdürdüğü Kürt politikası ve İttihatçı politikalar arasında benzerlikler devam etmiş, asimile edilebilir bir halk olarak görülmüşler ve bu doğrultuda, Kürt nüfusun %5 oranında diğer bölgelere dağıtılması öngörülmüştür.¹⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı Türkleştirme politikaları için bir fırsat niteliğinde olmuş ve homojen dini bir topluluk oluşturulması için adımlar atılmıştır. Bu adımlar arasında mahalli isimlerin Türkleştirilmesi, Türkçe dilinin eğitim kurumlarında ve kamu da alanında kullanılması, tehcir kanunları, zaman zaman şiddet gibi politikaların imparatorluğun bölünme tehlikesine karşı yapılması zorunlu uygulamalar olarak bakılmıştır.¹⁷⁷ I. Dünya Savaşı sırasında, 1916 Arap ayaklanmasında Arapların ulusal talepleri ve özerklik istekleri İslamcılık düşüncesinin araçsal olarak işlevini yitirmesine neden olmasına rağmen Kurtuluş Savaşı sırasında Müslümanların birliği teması Türkcülük ile yan yana gitmeye devam etmiş¹⁷⁸ ve Kürtlerle cumhuriyetin ilk yıllarına kadar çok büyük bir sorun yaşanmamıştır.

¹⁷⁵ Rifat N. Bali, Devlet'in Yahudileri ve "Öteki" Yahudi (İletişim: 2007), s. 26

¹⁷⁶ Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1919-1918) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 399-409

¹⁷⁷ Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 79-85

¹⁷⁸ A.g.e., s. 73

VI. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI VE CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE VATANDAŞLIK TANIMI VE AZINLIKLAR

a) Birinci Dünya Savaşından Lozan Antlaşması'na

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiş ve Anadolu'ya geri çekilmiştir. Geride kalan topraklarda daha çok Müslüman ve Türk nüfus kalmış ve bu topraklarda yaşayan diğer unsurların nasıl tanımlanacağı, hangi çatı altında dâhil edileceği ve barış ortamının nasıl sağlanacağı tartışmalarının başladığı bir döneme girilmiştir. Bu dönemde, daha çok İttihat ve Terakkicilerin uyguladığı politikaların yanlış olduğu ve bu politikaların Türklerin de zararına olduğu tartışmaları yaşanmıştır. Devletin içindeki unsurların ne olacağı tartışmaları devam ederken de iki önemli akım ön plana çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi “Türk Birliği”, yani Osmanlı imparatorluğunun kalan toprakları içerisinde bulunan Türklerin ve Müslümanların birlikteliği; ikinci akım ise daha modern ve seküler bir vatandaşlık bağı ile farklı etnik grup ve mezheplerin birlikteliğini savunan “Yeni Osmanlılık” düşüncesi olmuştur.¹⁷⁹

Kurtuluş savaşı sırasında mücadele ve örgütlenmeye yönelik hazırlanan Nisabi Müzakere Kanunu 5 Eylül 1920 tarihinde çıkartılmıştır. Bu kanunun 1. maddesinde “Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın, Vatanın ve Milletin istihlas ve istiklalinden ibaret olan gayesini” şeklinde belirtilirken dini anlamda bir birlikten söz edilmiştir.¹⁸⁰

İlerleyen tarihlerde düzenlenen 1921 anayasasında 1. madde olarak “hakimiyet bila kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.” şeklinde belirlenmiş ve böylece halkın egemenliğine dayalı cumhuriyet tanımı kabul edilmiştir.¹⁸¹ Yönetim şekli olarak cumhuriyete geçilmiş ve bu politik sistemi oluşturan milletin egemenliği vurgulanmıştır. Buradaki millet kelimesi, Osmanlı millet sisteminin devamı niteliğinde olan Müslüman milleti içinde etnik

179 Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Milliyet Arayışları ya da Anasır Meselesi”, İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 157-159

180 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), ss. 102-103, ve Taha Parla, Türkiye’de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 23

181 A.g.e., s. 105

farklılıkları düşündürmeyen Müslümanların birliği anlayışını yansıtmaktadır. Anayasanın 2. ve 3. maddeleri Türkiye Büyük Millet Meclisini devletin idare ve hükümet mekanizması olduğu ve milletin yegane temsilcisi şeklinde tanımıştır.¹⁸² Ayrıca, 1922'de Saltanat kaldırılmış; ancak, Hilafete dokunulmayarak Türkiye Devleti hilafet makamının kaynağıdır şeklinde belirtilmiştir.¹⁸³

İmparatorluk döneminden beri hayata geçirilmeye çalışılan modern vatandaşlık kavramına rağmen, toplum içinde bağımsız bireyleşme düşüncesi gelişmediğinden ümmet toplumu özelliklerinin belirleyici rol oynamaya devam ettiği görülmektedir. I. Dünya Savaşından sonra topraklarının işgali ve gayrimüslimlerin işgal kuvvetleri ile işbirliği yapması, kutsal vatan toprakları, hilafet ve padişahlığın kurtarılması yolunda Müslüman toplumunu din çatısı altında birleşmesi sağlanmıştır. Ayrıca, Ulusal mücadele döneminde hakim olan ümmetçi anlayışla çoğulcu bir yapı içinde “çok kültürlü İslami toplum düşüncesi” ön plana çıkarılmış ve yapılan konuşmalarda çok etnikli ve kültürlü yapıyı kabul eder şekilde “Türkiye Halkı” denilmiştir.¹⁸⁴

Süreç içerisinde, 2 No'lu Amasya Protokolü'nün 1. maddesine göre Kürtlere etnik ve sosyal haklar tanınacağı taahhüt edilmesi, TBMM'deki 10 Şubat 1922'deki gizli oturumda “Kürdistan Yönetimine Ait Anayasa” önerisinin kabul edildiği ve özerklik getirildiği yönünde dış kaynaklı belgelere yansımaları, Mustafa Kemal, 16–17 Ocak 1923'de İzmit'teki basın toplantısında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çerçevesinde yerel özerklikler verileceğini ve “Türkiye Halkı” içerisinde Türkler ile Kürtlerin beraber ifade edilmesi gerektiğini belirtmesi gibi gelişmeler Türkiye'nin Lozan Konferansı sürecinde de çok kültürlü bir toplum modeli üzerinde durduğunu göstermektedir.¹⁸⁵

24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması sonunda uluslararası azınlıkların korunmasının bir parçası olarak düzenlenerek önemli bir yer tutmuş; hem “Ayrımcılığın Önlenmesi” (prevention of discrimination) hem de “Azınlıkların Korunması” (protection of minorities) amaçlanmıştır.¹⁸⁶ Lozan Antlaşmasına göre

182 Taha Parla, Türkiye'de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 21

183 A.g.e., s. 22 (1924 anayasası ile hilafet kaldırılmış ancak “devletin resmi dini İslamıdır.” ibaresi devam etmiş ancak 1928'de devletin din ile ilişkisi kesilmiştir.)

184 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir çözüm Önerisi, (Küyerel Yayınları 2000), s. 138

185 A.g.e., 138-141

186 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 22

azınlık ayrımı din temelinde yapıldığı için sadece gayrimüslim vatandaşları kapsar nitelikte olmuştur. Müslüman olup da farklı etnik kökenden olan Kürt, Laz, Çerkez, Boşnak, Pomak, Arap, Arnavut gruplar azınlık sayılmamışlardır. Ancak, Lozan Antlaşması sadece gayrimüslimleri azınlık olarak tanımlayıp bir takım koruyucu haklar verirken, tüm Türk vatandaşlarına yönelik temel hak ve özgürlükleri beraberinde getirmiştir.

Lozan Antlaşmasının 38inci maddesinden 44üncü maddesine kadar verilen hakların 37. maddeyle hiç bir şekilde geri alınamayacağı belirtilirken, gayrimüslim azınlıkların korunmasına yönelik haklar verilmiş ve hakları uluslararası güvence altına alınmıştır. Bu oluşturulan maddeler incelendiğinde dört ayrı kategoriye ayrılan bir azınlık rejimi ve bir insan hakları metni tasarlandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

Böylece, “*Türkiye’de oturan herkesin*” milliyet, soy, dil ya da din bakımından hiç bir ayrıma maruz kalmadan yaşam ve özgürlüklerinin tanınması, inancına, dinine ve mezhebine karışılmaması, ayırım gözetmeksizin yasalar önünde eşit sayılması, Türk vatandaşlarına, din, inanç ve mezhep farklılıklarının ayrımcılığa yol açmaması ve ticarete istenilen dilin kullanılması; “*Türkçeden başka bir dil konuşan Türk vatandaşlarına,*” mahkemelerde kendi dillerini kullanma hakkı da verilmesi; “*Gayrimüslim Türk vatandaşlarına*” bütün Müslümanların yararlandığı medeni ve siyasal haklardan yararlanması, dolaşım ve göç etme özgürlükleri, giderlerini ödeyerek her türlü vakıf, okul gibi kurumları kurma, yönetme ve denetleme hakkı ile birlikte bu kurumlarda kendi dillerinde ayinler düzenleyebilmeleri, önemli oranda oturdukları il ve ilçelerde anadillerinde öğretim yapmaları, devlet bütçelerinden adaletli uygun pay almaları; gelenek görenek ve inançlarına saygılı davranılması gibi maddeler sayesinde azınlıklar ile birlikte diğer tüm vatandaşlara bir takım haklar tanınmıştır.¹⁸⁸

37. maddeye göre de hükümlerin temel yasalar olarak tanınması, hiç bir kanunun, yönetmeliğin ve resmi işlemin bu hükümlere aykırı olması, çelişmesi veya üstün sayılmaması gerektiği şeklinde belirtilmesine rağmen ilerleyen dönemlerde bu ilkeleri ihlal eden resmi ve gayri resmi girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

187 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 53-58

188 Baskın Oran, Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 72-74

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte çoğulculuk anlayışı yerine, tek kültürlü, homojen ulus devlet modeline doğru bir geçiş yaşanmıştır. Birinci meclis farklılıkları barındıran yapısıyla tekçi politikalar geliştirmeye elverişli olmamasına rağmen ikinci mecliste daha homojen bir yapı oluşturulmuş, Lozan sonrası dış müdahale engelinin kalkması ve uluslararası konjonktürün tekçi ulus devlet oluşturmaya elverişli olması da devletin Türkleştirme politikalarını hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır.¹⁸⁹

Buna bağlı olarak devletin vatandaşlık tanımında da değişiklikler olmuştur. 1924 Anayasasına göre vatandaşlık, “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur.” ve “vatandaşlık bakımından herkese Türk denir” şeklinde tanımlanarak çoğulcu ve toprak temelli vatandaşlık anlayışından ırki sıfatlandırmaya sahip bir tanımlamayla yasal olarak tekçi anlayışa geçiş yaşanmıştır. Ayrıca, 1924 anayasası ile 1921 Teşkilat-ı Esasiye ile verilen özerk yerel yönetim hakları da ortadan kaldırılmıştır. Bununla birlikte, 3 Mart 1924 yılında Toplumsal kimlik açısından önemli yer tutan Halifelik kurumunun kaldırılmasıyla Müslümanların birliğinde önemli olan, topluma aidiyetini Müslümanlık ve Halifelik kurumu aracılığıyla hisseden etnik açıdan Türk olmayan grupların, özellikle Kürtlerin, tepkisine neden olduğu söylenebilir.

Modern anlamda bir ulus yaratabilmek için tekçi bir ulus anlayışının vurgulanmaya başlanmasıyla yeni rejim benimsediği Türk kimliğinin eski tanımını yeniden düzenlemeye gittiği görülmektedir. Yeni rejim uyuşuk ve beceriksiz Türk imajının yeniden üretimine girişerek yepyeni bir imaj yaratmaya çalıştığı görülmektedir. Dönemin hakim havası içinde, Türkün çalışkan, zeki, kuvvetli olduğu damarlarından akan asil kana bağlanarak doğal bir özelliği olduğu ve bundan övünülmesi gerektiği vurgulanarak toplumda kaybolan kimlik ve öz güven yeniden aşılanmaya çalışılmıştır.¹⁹⁰ Türklerin Batılılara göre beceriksiz ve ikinci sınıf oldukları hissini yıkmak amacıyla da ayrıca, Türklerin bütün medeniyetlere ebelik ettiğini savunan “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş Dil Teorisi” geliştirilmiştir.¹⁹¹ Türk Tarih Tezi ile Türk ulusunu

189 Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 144-148

190 Taha Parla, *Atatürk'ün Nutku, Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 47-49

191 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (1919-

oluşturan unsurların aynı kökenden geldiklerini, anayurtları olan orta Asya'dan doğal koşullar nedeniyle dünyaya yayıldıklarını, ve taşıdıkları uygarlıkla günümüzdeki uygarlıkların anası olduğu iddia edilmiş; Güneş Dil Teorisi ile birlikte de dünyadaki bütün dillerin Türkçeden türediği iddia edilerek Türkiye'de farklı dil konuşanların dillerinin de aslında Türkçeden çıktığını kanıtlamak için çalışmalar yapılmıştır. Böylece bu iki çalışma Türkleştirme politikaları çizgisinde türdeş bir ulus oluşturma yolunda ideolojik araçları oluşturmuştur¹⁹²

Cumhuriyet Rejimi içinde yeni bir cemaatçilik projelendirmesine girilerek yeni bireylerin oluşturulmasına girilmiş, toplumda var olan bireylerin özelliklerini ve farklılıklarının önceliğini yadsınmış, böylece farklılıkların bulunması, etnik dini her ne olursa olsun, ulusun birliğinin ve laik geleneğin bozulması olarak değerlendirilmiş ve kamusal alanda farklılıkların görülmesine izin verilmemiş özel alana hapsedilmiş.¹⁹³ Bu atmosfer içinde, Türkiye'deki siyasal yapı azınlıkları barındırmayan veya mümkün olduğunca toplumu homojenleştirmeye amaçlayan bir siyasal mekanizma haline gelmeye başlamıştır. Yapılan çağdaşlaşma reformlarıyla, merkezîyetçi ulus devlet yaratma sürecinde engel olarak görülen gayrimüslim ve gayri-Türk azınlıkların kendilerine özgü yapılanmalarını, toplumu bir bütün olarak imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir toplum olması gerektiği söylemiyle ortadan kaldırma yoluna gidilmiştir.

Tarihsel açıdan bakıldığında Türkiye’de, vatandaşlık, milliyetçilik ve ulus devlet yapısının eş zamanlı olduğu, devlet merkezli, medeniyete vurgu yaparak kültürel asimilasyonist yöntemlerle tek tip kimlikle siyasal birliği yaratmaya çalışan, ve siyasal olarak dahil edici özellikteki Fransız tarzı “sözleşmecî siyasal vatandaşlık“ ile, ulus devlet kurulmasından yaklaşık yarım yüzyıl önce oluşan ve bu hayalle beslenmesiyle de romantik bir havaya hakim, kan ve soy temeli, etno-kültürel milliyetçilik anlayışın özellikleri olan Alman tarzı dışlayıcı yapıdaki “etnik vatandaşlık” anlayışını bir arada taşıdığı söylenebilir.¹⁹⁴ Bu iki anlayıştan bir dönem birinin özellikleri ağır basarken,

1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 160

192 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 148-150

193 Feyzi Baban, “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik”, Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009)

194 Deniz Vardar, “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu”, s. 97-98 ve Ayşe Kadioğlu, “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”, Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 118

başka bir dönem diğerinin daha yoğun olarak yaşandığı karmaşık bir yapıdadır. Bu karmaşıklığın nedeni, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasıyla geride kalan farklılıkların nasıl bir arada tutulacağı sorununa karşı dönemin tek parti yönetiminin tepeden inme bir kurgulamasında etnik ve dini faktörlerin siyasal birliğe göre ikinci planda olduğu cumhuriyetçi bir vatandaşlık anlayışını ön plana çıkarılmasıyla toplumdaki tüm grupların birleştirilmesi amacına gidilmiştir.¹⁹⁵

Osmanlı İmparatorluğunun mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyet'inde, hayal edilen özellikte olmayan bir toplum yapısını planlanan hale dönüştürmek için farklı kültürel, etnik ve dini özelliklere sahip vatandaşlara karşı baskıcı, redde ve inkara dayanan bir yola girilmiş; ve sonuç olarak da farklılıkları kabul edemeyen bir anlayış içerisinde şekillenen politik süreç demokratikleşme ve insan haklarının gelişimini engelleyerek sadece azınlıklarla ilgili değil tüm vatandaşların temel hak ve özgürlükleri ilgili kısıtlanmaları beraberinde getirdiği görülmüştür. Bu durumun, “yukarıdan tanımlanan” ve “milletini arayan devlet” anlayışından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁹⁶

Türkiye'deki güçlü devlet geleneği dahilinde, devlet “çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma amacıyla toplumdan bağımsız ve tepeden inme metotlar kullanarak toplumun sınırlarının ve kapsamına kimlerin dahil olup olmayacağı kararının ulusal çıkarlar dahilinde belirlenmiştir. Bu çıkarlar ulusal kalkınmacılık anlayışını beraberinde getirmiş, devlet merkezli planlanmış ekonomide, ekonomik modernleşmenin sağlanması yönündeki adımlarda devletin topluma karşı şeffaflıktan ve açıklıktan uzak olma özelliğini kemikleştirmiştir. Ulusal kalkınmacılığın kurulmasıyla organik toplum görüşü birlikte gelişmiş; ve toplum solidarist kooperatist anlayışla farklı grupların devlete karşı görevler ve hizmetlerle bir bütün halinde medenileşme projesi dahilinde homojen bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Böylece, bu modernleşme süreci tekçi bir anlayış dahilinde dini, etnik ve ya kültürel farklılıkların önemsenmediği, bireysel temel hak ve özgürlüklerin tanınmadığı veya hakların kısmen tanınsa da mümkün olduğu kadar hukukla sınırlandırıldığı bir cumhuriyetçi vatandaşlık modelini ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁷

195 Deniz Vardar, “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu”, s. 97-98 ve Ayşe Kadioğlu, “Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi”, Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009),

196 Ayşe Kadioğlu, “Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 119

197 Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, “Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu,”

b) 1924 Anayasa'sında Vatandaşlık

Lozan Antlaşması temel açıdan bir takım hak ve özgürlükler getirirken, diğer yandan cumhuriyet dönemi ile birlikte ulusçu tekçi söylemin tam anlamıyla hakim olduğu görülmektedir. 1924 Anayasası içerisinde devletin özellikleri çizilirken aynı zamanda da bir vatandaşlık tanımı yer almıştır. 1924 anayasasında “Devletin dini İslam¹⁹⁸” ve “resmi dili Türkçe” olarak ilan edilmiş (M.2); “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir”(M.3) şeklinde belirtildikten sonra yasama yetkisinin Büyük Millet Meclisinde olduğu, milletvekili seçmek için yaşı yirmi iki olduğu (M.10), ve seçilmek için de otuz yaşını dolduran kadın erkek her Türk'ün hakkı olduğu (M.11) vurgulanmıştır. Ayrıca, milletvekili seçilmek için Türkçe okuma-yazma zorunluluğu getirilmiş (M12); bununla birlikte, “her milletvekili, yalnız kendini seçen çevrenin değil, bütün milletin vekilidir” (M.13)¹⁹⁹ şeklinde belirtilerek merkeze atanmış kişilerin istisnasız bütün halkı temsil ettikleri anlayışıyla bölgesel taleplerin önüne geçilmesinin amaçlandığı söylenebilir.

1924 Anayasasının beşinci bölümü “Türklerin Kamu Hakları”na göre, Türklerin kanun karşısında eşit oldukları ve ayrılmaz kanuna uyma ödevinde oldukları belirtilerek “özgürlüklerin ancak kanunla sınırlanabileceği” (M.68), “kanun önünde eşitlik” ve “Her türlü grup, sınıf, aile, ve kişi ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve yasak olduğu” (M.69), “kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, yayın, seyahat, mukavele, çalışma, mülkiyet, toplantı, dernek ve şirket kurma hak ve özgürlükleri” (M.70), “can mal, ırz ve konut dokunulmazlığı” (M.71), “yazılı usul ve haller dışında kimsenin konutuna girilemeyeceği” (M.76), “basın özgürlüğü” (M.77), “haberleşme özgürlüğü” (M.81), gibi maddeler “Türklerin Kamu Hakları” bölümünde yer almıştır.²⁰⁰

Madde 88'e göre “Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.” ve “....Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türk'tür.” şeklinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının tanımı yapılmıştır.

Küreselleşme, Avrupalılaşma, ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 1-27

198 5.2.1937 Tarihinde Türkiye Devlet'inin dini, din-i İslam'dır maddesi kaldırılmıştır.

199 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 127-152

200 Taha Parla, Türkiye'de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları,2007), s. 25

Anayasanın memurlar ile ilgili bölümünde 92. maddeye göre de “siyasi hakları olan her Türkün, yeterliğine ve hakkedişine göre, devlet memuru olmak hakkıdır” denilerek her türlü ayrımcılığın, kayırmacılığın önüne geçilerek başarı ve hak edişe göre memurların işe alımının gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Bu madde ideal olarak herkesin eşit olduğu anlamına gelmiştir.

Anayasanın dayanakları bölümünde 103. madde açık ve net bir şekilde hiçbir kanunun anayasaya aykırı olamayacağı da vurgulanmıştır.²⁰¹

c) Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi 1923–24

1912 Balkan Savaşı ile başlayan karşılıklı nüfus hareketleri 1914–1915 yıllarında Ege kıyılarının askeri nedenlerle Türkleştirilmesiyle devam etmiş ve ulusal mücadele sırasında Yunan ordusunun yenilişinden sonra çok büyük bir göç yaşanmıştır. Ulusal mücadele sonrası oluşan homojen ulus devlet yaratma arzusu yolunda Yunanistan barındırdığı Türk azınlıkla, Türkiye’de kalan Rum azınlığın zorunlu mübadelesine yönelik Lozan görüşmeleri dahilinde 30 Ocak 1923’de iki devlet arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, batı Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları haricinde her iki taraftaki Türk ve Rum azınlıkların zorunlu göçü şarta bağlanmış ve terk ettiği ülkenin vatandaşlığından çıkarılarak bütün vatandaşlık haklarını kaybetmiş durumda bırakılmışlardır.²⁰² Ayrıca, kurulan karma bir komisyon mübadelenin denetlenmesi, geride bırakılan malların değerlerinin hesaplanması ve bu malları tasfiye edilmesi organizasyonu üstlenmekle görevlendirilmiştir.²⁰³

Antlaşmanın birinci maddesine göre, “Türk topraklarında yerleşmiş Türkiye’de yerleşik Rum Ortodoks dinine mensup Türk Vatandaşları ile Yunanistan’da yerleşik İslam dinine mensup Yunan vatandaşları zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklardır” şeklinde belirtilmiştir²⁰⁴. Bu durum din temelli ayırım yapıldığının kanıtı olmakla birlikte esas olarak göçe uğrayan kişilere bakıldığında kriterlerin ne ırk ne de dil olduğu

201 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 127-152

202 Mihri Belli, Türkiye – Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış (Belge Yayınları, 2006), s. 26

203 A.g.e., s. 27

204 Aktaran Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919- 1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 132

anlaşılmaktadır. Batı Trakya'da yaşayan Müslümanların büyük bölümü Yunanca konuşurken Anadolu'da yaşayan Rumların çoğunluğu da Yunanca bilmelerine rağmen göçe tabii tutulmuşlardır.²⁰⁵

Göç edenler bütün vatandaşlık haklarından mahrum bırakan göç antlaşması, kişilerin geride bıraktıkları bütün mal varlıklarından hukuki açıdan hak talep etmelerini engellemiştir. Özellikle Anadolu'ndan Rum tarafına geçenlerin sahip oldukları taşınmaz malların değerleri ve niteliği göz önünde bulundurulduğunda, yerleştikleri yerlerdekiyle ile eş değer nitelikte olmaması mağduriyet sorunları yarattığı anlaşılmaktadır.

Her iki taraftan insanların mağduriyetinin yanı sıra, mübadele süreci süreçten sorumlu olan Karma Komisyon tarafından kötü yönetilmiş ve dönemin koşullarındaki ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle yer değiştirme zorlukla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Yunanistan'dan göç eden Türklerin sayıca az olması buna karşın Türkiye'den göç eden Rumların sayıca daha fazla olması Yunanistan'da yerleşim olanaklarının çok sınırlı olması sorun doğurmuştur. Yunanistan yaklaşık 1.200.000 Rum'un iskanında büyük zorluklar yaşamış ve göç edenler alt yapı yetersizliği ve zor koşullarla karşılaşmışlardır. Türkiye'ye ise 400.000 Müslüman göç etmiş ve toplam nüfus olarak yaklaşık 14 milyona ulaşmış; ancak Anadolu'da boş alanların daha çok bulunmasından dolayı İskan uygulaması sırasında Yunanistan'da yaşandığı gibi çok büyük güçlüklerle karşılaşılmamıştır.²⁰⁶

Bu dönem içerisinde, “İstenmeyen unsurlarla birlikte gelecek refah ve zenginlik yerine, daha düşük refah seviyesi tercih ettiklerini” Ankara Hükümeti'nin İstanbul temsilcisi Hamid Bey' in söylemesi zamanın milliyetçilik bakış açısını açıkça yansıttığı görülmektedir.²⁰⁷ Mihri Belli'ye göre yaşananlar her ülkede var olan milli şoven uzlaşmaz çelişkilerin ürünüdür.²⁰⁸ Bu durumda, her iki tarafında türdeş toplum yaratma yolunda bazı vatandaşlarını ötekileştirmiş, şüpheyile yaklaşarak onlardan kurtulmak istemiş ve sahip oldukları bütün vatandaşlık haklarından mahrum etmeye karşılıklı

205 Mihri Belli, Türkiye – Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış (Belge Yayınları, 2006), s. 29

206 A.g.e., s. 89

207 Aktaran Ayhan Aktar, Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 106

208 Mihri Belli, Türkiye – Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış (Belge Yayınları, 2006), s. 29

olarak karar verebilmişlerdir.

Mübadele sonrası daha çok burjuva sınıfı olan Rumların göç etmesi ekonomik olarak Türkiye'yi etkilemiş, Yunanistan'dan gelen Müslümanların köylü nitelikli olmaları ve ayrıca da mevcut Müslüman burjuvazisinin yeterli olmamasından dolayı, üretim ve ticarete büyük bir boşluk doğmuştur. Osmanlı imparatorluğu döneminden beri dünyaca tanınan şirketler mübadele sonrası gerileme göstermiş ve Türkiye'de dış ticaret çok düşük düzeylere gerilemiştir.²⁰⁹ Ekonomik boşluğu ilerleyen dönemde doldurulması ekonominin millileştirilmesi politikası ile giderilmeye çalışılmıştır. Türkiye ekonomik alandaki boşluğunu doldurulmaya çalışırken aynı zamanda Yunanistan hem nüfus yığılması ve hem de ekonomik olarak kalkınmayı arttıracak adımlar atmaya yönelik girişimlerde bulunarak 30 Ekim 1930 tarihinde Ankara'da iki ülke arasında Türk- Yunan Oturma, Ticaret, Denizcilik Sözleşmesi imzalanmıştır. Bu antlaşma ilerleyen dönemlerde Türkiye Yunanistan arasındaki politik sorunlar nedeniyle 64 Kararnamesiyle Türkiye tarafından son verilerek yeniden Türkiye'deki, karşılıklı olarak da Yunanistan'daki, azınlık haklarını olumsuz etkileyen sonuçlara neden olmuştur.

d) Türk Milli Kimliğine Karşı Kürt Milliyetçiliğin Doğuşu

Meşrutiyet dönemi sırasında Kürtler daha çok kültürel taleplerde bulunmuşlar, 1914 yılından itibaren ise talepleri siyasi bir milliyetçiliğe doğru değişim gösterdiği görülmektedir. Kurtuluş Savaşı sırasında, Hilafeti kurtarma amacıyla ümmetçi bir seferberlikle Türk ve Müslümanların birlikteliğinden kazanılan bir bağımsızlık elde edilmiştir. Savaş sonrası imzalanan Lozan antlaşması dahilinde Kürtler azınlık statüsüne girmemiş ve kendilerini kurucu bir halk olarak görmüşlerdir. Nitekim 1921 Anayasasına göre Misak-ı Milli sınırları içinde özerk yönetimlere yer verilmiş ve merkezi etnik temelli bir siyasal yapıdan söz edilmemiştir. Azınlıklarla ilgili haklar bakımından Lozan Antlaşmasıyla birlikte herhangi bir Müslüman vatandaşın hakları ve haklarının korunması uluslararası güvence altına alınmamış olsa bile bütün vatandaşlar Lozan ve iç hukukla belirli haklar ve güvenceler elde etmişlerdir.

209 Ayhan Aktar, Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 97

İmparatorluk döneminde Müslüman milleti dahilinde politik sisteme bağlı olan Kürtlerin, ulus devlet modeline geçilince öz yönetim haklarına müdahale eden merkezîyetçi rejim sürecinde Kürt milliyetçiliğinin siyasal anlamda tam olarak doğuşuna sahne olmuştur.²¹⁰ Kurtuluş savaşı sırasında Hilafetin ve Halifeliğin savunulması çerçevesinde Kürtler ile Kemalist rejim arasında işbirliği bulunmuş, Kürt milliyetçiliği Kürtler arasında pek ilgi görmemiş ve sadece Dersim Alevilerinin başlattığı Koçgiri ayaklanması baş göstermiştir. Ancak, merkezileştirme politikaları ve halifelik makamının kaldırılması ile Kürt muhalefeti hızlanmış ve 1925 Şeyh Said, 1927–1930 Ağrı ve 1926–1938 Dersim isyanları meydana gelmiştir.²¹¹

İlerleyen süreç içerisinde, Ankara Hükümeti Türk milliyetçiliğini açıkça benimseyen politikalarını yürütmeye başlamıştır. İmparatorluk geleneğinden ulus devlet modeline geçiş süreci içinde Kürtler arasında siyasî milliyetçilik artmışken toplumun manevî dayanağı İslam'ı ve Osmanlı'yı bir kenara bırakıp saltanatın yerine tekçi anlayıştaki bir rejimin kurulması ve farklılıkları içinde barındıran birinci meclisin kapatılması genel olarak hoşnutsuzluğu arttırdığı söylenebilir. Örneğin, 3 Mart 1924'de Kürtlüğün İslam ile özleştirilmesini sağlayan Halifeliğin kaldırılması Türk ve Kürtler arasındaki bağlayıcı mekanizmanın sonunu getirmiştir. Böylece, Türkiye'de dine dayalı çoğulcu bir toplum anlayışından tek kültürlü, homojen ve laik bir ulus devlet modeline doğru geçişte bir takım hoşnutsuzlukların ortaya çıktığı bir döneme girilmiştir.

1924 Anayasasında, devletin resmi dili Türkçe olarak ilan edilmiş, 22 yaşını doldurmuş kadın erkek her Türk seçmene vekil seçme hakkı verilmiş ancak Türkçe okuma yazma bilmeyenlerin seçmen olarak kabul edilmeyeceği maddesi konulmuştur.²¹² Ayrıca, Kürt yoğun illerin genel bir özerk olacağı beklentisinin yerine bütün illeri kapsayan özerklikler verilerek merkezi hükümete bağlanmış, ayrıca zorunlu askerlik, merkezi ordu, merkezi vergilendirme, silahsızlandırma ile bölgedeki aşiretlerin gücünün azaltılması planlanmıştır.²¹³ Genel olarak yasalar azınlıkların inkârına yönelik

210 Hamit Bozarslan, “Kürt Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi 1898-2000”, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik, (2002), s. 841

211 A.g.e., s. 847-848

212 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 129

213 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 161

yasalar şeklinde düzenlenmiş ve farklı etnik, kültürel, dilsel grupların haklarını zedeleyici yönde tekçi toplum yaratma anlayışı ile hazırlandığı görülmektedir.

1925 yılı ile birlikte resmi olarak çok kültürlü ümmet politikası terk edilmiş yerine tek kültürlü homojen bir topluma sahip ulus devlet politikası amaçlanmıştır. 27 Nisan 1925 yılında İsmet Paşa'nın yaptığı konuşmada; "Vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasır kesip atacığız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır." şeklinde konuşmuştur.²¹⁴ Bu doğrultuda, farklı kültürlerin gelişmesini sağlayan cemaatler ve medreseler gibi eğitim yerleri 13 Aralık 1925 tarihinde "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kaldırılması" ve "Tehvid-i Tedrisat Kanunu" sonrası eğitimin Türkleştirilmesi ve merkezi yönetime bağlanması gerektiği görüşüyle kapatılmıştır. Bu durum, dönemin tekçi anlayışı içinde bazı vatandaşlar açısından kendi kültürlerini ve dillerini geliştirebilecekleri alanların kısıtlanmasına gidildiği görülmektedir.

Hem merkezileşmeyle yerel liderlerin bölgedeki güçlerinin kısıtlanması, hem de farklı dini, etnik ve dilsel grupların reddine dayanan tekçi toplum söyleminin gittikçe egemen olmaya başlaması Kürtler arasında huzursuzluğun artmasına neden olmuştur.²¹⁵ Nitekim 13 Şubat 1925'de en önemli Kürt ayaklanmalarından biri olan Şeyh Said isyanı patlak vermiştir. Bu ayaklanma, Bingöl'ün Ergani bölgesindeki Pirin Köyünde haklarında eşkıya oldukları gerekçesiyle tutuklama emri çıkarılan Şeyh Said'in adamlarından 10 kişinin jandarmaya teslim olmayıp ateşle karşılık vermesiyle kısa sürede büyümüştür. Ayaklanma, 100 gün sürmesine rağmen daha sonraki dönemler için etkileri çok daha kalıcı olmuştur. Bu nedenle Şeyh Said ayaklanması diğer ayaklanmalar arasında en önemli bir yer tutarak Ekinci'ye göre kamuoyunun bir karşı devrim tehlikesinin varlığına ikna olmasına ve Türkleştirme politikalarının uygulanmasına bahane olmuştur.²¹⁶

Ayaklanma ile birlikte 3 Mart 1925 günü Fethi Bey Hükümeti düşürülmüş ve 4 Mart 1925 tarihinde İsmet Paşa yeni bir hükümet kurmuştur. Yeni hükümet tarafından

214 Aktaran Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 68

215 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 161

216 A.g.e., s. 167

hemen 4 Mart 1925'de “Takriri Sükûn Kanunlarını” çıkartılmış, altı aylık süre zarfında çalışacak olan Şark ve Ankara İstiklal Mahkemelerini kurulmuş ve bölgede sıkıyönetim ilan edilmiştir.

Takrir- Sükun Kanunu çerçevesinde ilk iş olarak 6 Mart 1925 günü İstanbul'da çıkan bazı gazete ve Dergileri kapatmış, bazı gazeteciler ayaklanmayı dolaylı yoldan kışkırttıkları gerekçesiyle tutuklanarak İstiklal Mahkemelerinde yargılanmış ve böylece dönemin basının tamamı ile susturulmuştur.²¹⁷ Bu kanun 1924 Anayasası'nın 70. maddesinde belirtilen “düşünce, söz, yayın özgürlüğü”, 77. maddesindeki “basın özgürlüğü” ve 81. maddesindeki “Haberleşme özgürlüğü” ile çelişmektedir.

Aynı zamanda da bölgede önemli derecede destek gören Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın dini siyasete alet ettiği suçlamasıyla 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmasına karar verilmiştir. Böylece basından sonra muhalefet de tamamıyla susturulmuş ve Ekinci'ye göre bu durum uzun süreli bir dikta rejimine geçileceğinin habercisi olmuştur.²¹⁸

Şeyh Said isyanından sonra ilan edilen Sıkıyönetim döneminde, Sıkıyönetim Mahkemeleri bütün olaylara el koymuştur. El koyulan olaylar isyan bölgeleri içinde özellikle ayaklanma sanıkları hakkında açılan davalar ve asker kaçağı gibi işlemlerle Şark İstiklal Mahkemesine iletilmiş ancak daha sonra işlerin yoğunluğu yüzünden asker kaçağı gibi davalar tekrardan Sıkıyönetim Mahkemelerine devredilmiştir.²¹⁹ Ayrıca, 31 Mart 1925'de “Harp ve İsyan Mıntıkalarındaki İdare-i Örfiye Mıntıkalarında Müteşekkil Umum Divan-ı Harplerden Verilecek İdam Kararlarının Suret-i İcrasına Dair” kanunun yürürlüğe girmesi ile Sıkıyönetim Mahkemelerince verilecek ölüm cezalarının uygulanması kolaylaştırılarak, askeri yetkililer tarafından derhal infaz edilmeleri kararına bağlanmıştır.²²⁰

İstiklal Mahkemelerinde, avukat tutma hakkında bir engel bulunmamasına

217 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005) , s. 149-152

218 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 169

219 Belma Akçura, Devletin Kürt Filmi 1925-2007 Kürt Raporları (Ayrıç Kitapevi Yayınları, 2008), s. 42

220 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 147

rağmen avukat tutulmasına genelde izin verilmediği görülmüştür.²²¹ Mahkemelerde avukat bulundurulamaması herkesin suçlamalar ve iddialar karşısında kendisini savunma hakkının engellendiği dolayısıyla vatandaşlık haklarının ihlali niteliğindedir. Bu durum, 1924 anayasasının 59. Maddesinde “herkes mahkeme önünde haklarını korumak için gerekli gördüğü yasal araçları kullanmakta serbesttir” şeklinde açıkça belirtilmiştir.²²² Ayrıca, bu uygulama Türkiye'nin uymakla yükümlü olduğu Lozan antlaşmasının 39. maddesi uyarınca “Türkiye'de oturan herkesin ayırım gözetmeksizin yasalar önünde eşit sayılması” ilkesine ve “Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.” Denilmesine rağmen Kürt kökenli vatandaşlar mahkemelerde avukat bile tutamamışlardır. Bu durum, 1924 Anayasasındaki Türklerin kamu hakları bölümünde “kanun önünde eşitlik” ilkesine aykırıdır, ancak Sıkıyönetim yönetmeliği gereğince uygulamalar yürütülebilmektedir.

Hükümetin isteği ve bölgedeki gidişat üzerine İstiklal Mahkemelerinin altı aylık süreleri uzatılmış ve daha sonra altışar aydan iki kez daha uzatılmıştır. İsyan Mıntıkası İstiklal Mahkemelerinin iki yıllık çalışma süresi içinde 5.010 kişiyi yargılayıp bunlardan 2.779'u beraat etmekle birlikte 420 idam mahkûmiyeti kararı alınmıştır. Ankara İstiklal Mahkemesinde de 2.436 kişiden 1.343'ü beraat etmiş ve hükümlülerin arasından 240 kadarı için idam kararı alınmıştır.²²³

Bu dönemde, Şark İstiklal Mahkemesi üyesi Lütfi Müfid Özdeş Bey ile Savcı Süreyya Bey arasında geçen bir tartışmada, Lütfi Müfid Özdeş Bey, “Bizim belli, milli bir amacımız vardır. Ona varmak için ara sıra kanunun üstüne çıkarız” sözleri aslında uygulanan politikaların adalet ve hukuk anlayışından ne kadar uzak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, Lütfi Müfid konuşmasında bahsettiği milli amacı da daha açıkça belirterek şunları demiştir: “Ayaklanma bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla çıkmıştır. Senelerce hep bu amaç için çalışılmış olduğu kesindir. Bu ruhun ölmesi ve

221 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 174

222 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 141

223 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 173

öldürülmesi en kutsal milli bir görevdir. Bunun için Kürdistan'da baş olabilecek bütün zararlı kişilerin affedilmemeleri gereklidir.”²²⁴ Bu sözler milli amaç ne olursa olsun kurulan mahkemelerin savcı ve üyelerinin siyasi bakış açılarını açıkça belirtmekte ve tarafsızlıklarına gölge düşürerek adil yargılanma konusunda suçlu oldukları iddia edilen vatandaşların yargılanması konusunda soru işaretleri bırakmaktadır. Bu durum, Türkiye Cumhuriyetinin onayladığı Lozan Antlaşması ve 1924 Anayasasına da belirtilen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına verilen haklardan mahrum bırakıldığını göstermekte ve farklılıkları kabul etmeyen yönetim anlayışından doğan yasalara karşı direnen kişilerin tasfiyesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

24 Eylül 1925 tarihine gelindiğinde, Bakanlar Kurulu son derece gizli bir karar ile hazırlanan “Şark Islahat Planı”nı uygulamaya koymuştur. Bu planın basına yansıyan açıklamalarında, “Şarkta idari yapının değiştirilmesi, şark vilayetlerine yetkilendirilmiş valilerin atanması, yargı organlarının yeniden donatılması, Türkçe eğitim yapacak okulların açılması, aşiretlerin uygun görülecek alanlara yerleştirilmesi, derebeyliğe son verilmesi” olarak belirtilmiştir.²²⁵ Ayrıca, Türkiye beş genel müfettişliğe ayrılmış ve Beşinci genel müfettişlik karışıklıkların en yoğun yaşanmakta olduğu doğu bölgelerini yani Hakkâri, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Muş, Elazığ, Dersim, Genç, Ergani, Bayazıt illeri ile Pülümür, Hınıs, Kığı kazalarını kapsamaktadır.²²⁶ 8. Maddeye göre, isyana katılmadıkları tespit edilen kişilerin vergi vermeyecekleri kararlaştırılmış; 9. maddeye göre; “İsyanı teşvik ve idare etmiş olanlar ile bunların akraba ve taallukatı rüesadan hükümetin şarkta kalmalarını muvafık görmediği eşhas, aile, ve taallukatıyla beraber Garb'da hükümetin gösterecek, mahallere nakledilecektir.”²²⁷ Bu muvafık görmeme durumu 1924 Anayasasının Türklerin Kamu haklarındaki ve Lozan Antlaşmasında belirtilen Türkiye'de oturan herkese yönelik eşitlik anlayışına aykırılık teşkil etmektedir.

Ayrıca, 41. maddeye göre, belirtilen “vilayet ve kaza merkezlerinde, hükümet ve belediye dairelerinde ve diğer kuruluşlarda, okullarda, çarşı ve pazarlarda Türkçeden

224 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 174

225 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 170

226 Belma Akçura, Devletin Kürt Filmi 1925-2007 Kürt Raporları (Ayrıç Kitapevi Yayınları, 2008), s. 44

227 A.g.e., s. 46

başka dil kullananlar, hükümet ve belediyenin emirlerine aykırı davranmakla suçlanacak ve cezalandırılacaktır.”²²⁸ Bu madde, Lozan'da belirtilen “Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır.” şeklindeki 39. maddesine aykırılık teşkil etmektedir.

Uygulama sırasında devletin izni olmadan hiç bir yabancı kişi yada kuruluş bölgeye girmesi yasaklanarak uygulamanın mümkün olduğu kadar dış basına yansımaları engellenmiştir. Bununla birlikte, mahkemelerde ve sıkıyönetim mahkemelerinde asker ve sivil yerli hâkim bulunmaması, isyanlarda cezalandırılmayan kişiler cezalandırılması, Van şehri ile Mardin'in Miyad ilçesi arasından bir hat çekildiği farz edilirse batısında Ermenilerden kalan bütün toprakların satışının durdurularak Kürtlere kiraya bile verilmemesi ve bu bölgelere Türk göçmenler yerleştirilmesi, Kürtlerin de yerleştikleri Ermeni topraklarından çıkartılarak eski yerlerine veya batıya yerleştirilmesiyle Kürtlerin batı bölgelerinde Türkleştirilmesi amaçlanmıştır.²²⁹ Bu uygulamayla, 1924 Anayasasındaki birçok vatandaşlık hakkının ihlalinin yaşandığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca, Doğuya mefkûreli ve muktedir Türk görevliler gönderilecek, ikinci dereceden memurluklara bile Kürt kökenli memur atanmasının önüne geçilmiştir.²³⁰ Bu uygulama anayasanın memurlar ile ilgili bölümündeki “siyasî hakları olan her Türk'ün, yeterliliğine ve hakkedişine göre devlet memuru olmak hakkıdır” şeklinde belirtilen 92. maddeye aykırıdır.

Bölgedeki uygulamalarda, Türkçe konuşmak Türk milletine aidiyette en önemli referans olarak kabul edilmiştir. Din artık ülke içinde Müslüman gayrimüslim ötekileştirmesi çerçevesinden çıkıp, daha mikro düzeyde Türkçe dili temelinde bir ötekileştirme aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, aynı Osmanlı'nın son döneminde din temelli olarak gayrimüslimlerin yabancı güçlerle işbirliği yaptığı suçlamalarında olduğu gibi bu kez Türkçe konuşmayanlar benzer suçlamalara maruz kalmış ve tehdit unsuru olarak görülerek ötekileştirilmişlerdir. Bu durum, uluslararası

228Aktaran Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 171

229 Belma Akçura, Devletin Kürt Filmi 1925-2007 Kürt Raporları (Ayrıç Kitapevi Yayınları, 2008), s.

49

230 A.g.e.,

güvence altında olmamasına rağmen Lozan antlaşmasının 38. maddesiyle “Türkiye’de oturan herkesin milliyet, soy, dil ya da din bakımından hiç bir ayrıma maruz kalmadan yaşam ve özgürlüklerinin tanınmasına”, 39. maddesiyle “Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmamasına” aykırılık göstermektedir.

Bölgede yaşananlar sırasında 1924 anayasasının, “sıkıyönetim, kişi ve konut dokunulmazlığının, basın, gönderişme, dernek, ortaklık hürriyetlerini geçici olarak kayıtlı olması veya durdurulması” yönelik 86. maddesine²³¹ dayanarak bazı Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşları bir takım vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmışlardır. Bu doğrultuda, sıkıyönetim mahkemeleri kurularak özel yasalar çıkarıldığı görülmektedir. Bu şekildeki yaklaşım ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir.

21 Haziran 1934 tarihinde “İskan Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunla Türk ırkından olmayan ve Türkçe anadili olmayanların asimile etmek amacıyla başka bölgelere aktarılmasının öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Cumhuriyet yönetimi ile anlaşamayan Kürt grupların ulusal taleplerini temsil eden liderlerin tasfiye edilerek bölgenin Türkleştirilmesi amaçlanmış ve bu kanunla, Kürtlerin iskanı mecburi tutularak, Akdeniz, Ege, ve Trakya bölgeleri, özellikle Burdur, Antalya, Kütahya, İzmir, Aydın, Edirne, Tekirdağ, Trabzon illerine yollanmışlar, iskan edilen bölgelerde yoğunlaşmaları ve kendi soydaşları ile ortaklaşa faaliyetlerde bulunmaları da yasaklanmıştır.²³² Buradaki amacı Ekinci, Kürtlerin asimilasyonu ve bir kültürel jenosit olarak tanımlamakta ve bu durumu, örneklendirmek için Birinci Bölge Umumi Müfettişi Abidin Özmen’in “Türk camiası içinde kaynatmak istediğimiz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe diliyle konuşur hale getirmek icab eder” sözünü aktarmıştır.²³³

İskan Kanunu’nu ile Türkiye nüfusu, Türkçe konuşan ve Türk etnisine mensup vatandaşlar; Türkçe konuşan, ama Türk kültürüne mensup olmayan vatandaşlar; Türkçe konuşmayan ve Türk kültürüne mensup olmayan vatandaşlar olmak üzere üç guruba

231 Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 147

232 Tarık Ziya Ekinci, Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi, (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 171

233 A.g.e., s. 172

ayrılmıştır.²³⁴ Bu durum, Anayasanın 88. maddesi “Türkiye’de din ve ırk ayırıt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.” ve Türklerin kanun karşısında eşit oldukları aykırılık teşkil etmektedir.

Kürtlere uygulanan politikaların geneline baktığımızda, Osmanlı dönemindeki bölgesel özerk yapının kaybedilmesi, halifeliğin kaldırılması, merkezileştirme politikası dahilinde yerel liderlerin otoritelerinin azalması, ve diğer azınlıklık kültürler olduğu gibi Kürt kültürüne ve diline sınırlamalar getiren ve Kürtleri inkara yönelik politikaların uygulanması sonucunda zamanla artan bir milliyetçilik olgusu görülmektedir. İlerleyen senelerde Kürt talepleri ve isyanları artmasıyla bölgede gittikçe sertleşen bir atmosferde, sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal yasaların (OHAL) uygulamalarına gidilmiş ve zaman içerisinde Kürt milliyetçiliği arttıkça Türk milliyetçiliğinin şiddetini de arttırmıştır. Artan Türk milliyetçiliği baskıyı beraberinde getirmiş, Kürt milliyetçiliğini yeniden tetiklemiş ve genel olarak her iki milliyetçiliğin karşılıklı olarak yükselmesiyle diyalektik bir sürece girilmiştir.²³⁵

VI. Cumhuriyet Döneminde Azınlık Karştı Gelişmeler

a) Trakya Olayları

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesinden ve 1915 Ermeni tehcirinden sonra Rumlardan ve Ermenilerden boşalan iktisadi boşluğun Türkler tarafından doldurulacağı toplumun genel beklentisi durumundayken, Yahudiler tarafından bu boşluğun doldurulması okların Yahudilerin üzerine yöneltmiş²³⁶, ve ayrıca dış politikadaki Antisemit atmosferin etkisiyle de Yahudi karşıtı ve ırkçı yayımların basında boy gösterdiği bir döneme girilmiştir.

Trakya olaylarından önce dönemin basınında Yahudi karşıtı yayımlarını arttırdığı görülmektedir. Dönemin atmosferi içinde öncelikli olarak antisemit yayımların yapıldığı Nihal Atsız'ın yazılarının yayımlandığı Orhun dergisi ve Nazilerin Der Strümer dergisinin desteklediği Cevat Rifat Atilhan'ın Milli İnkılap dergilerinin etkisinin Trakya

234 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 96

235 Baskın Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik, (2002) s, 871-879

236 Rifat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul:İletişim Yayınlar, 2005), s. 204-205

olaylarında hızlandırıcı etkisi olduğu değişik tanıklar tarafından tekrarlanmıştır.²³⁷ Ancak tanıkların ifadesine rağmen dönemim haberleşme ve ulaşım teknolojilerine bakıldığında taşra kesimlerden İstanbul'da yayımlanan marjinal antisemit basına bölgedekilerce ulaşılması, dünyada gelişen olayları takip edilmesi ve bunlardan etkilenecek galeyana gelme süreci bu kadar kısa bir sürede ve sadece belirli bir bölgede gelişmesi az bir ihtimaldir.²³⁸

Fakat aynı zamanda The New York Times gazetesinin İstanbul kaynaklı haberine göre tirajı on bin civarında olan Milli İnkılap dergisinin hiç de marjinal bir yayın olmadığı Nazi desteğinin de olabileceği iddiaları da değerlendirilirse on bin baskının mümkün olabileceği ve dolayısıyla bölgedekileri etkileyebileceği ihtimali de bulunmakla birlikte, esas düşündürücü olan olayların patlak vermesine kadar da hiç bir şekilde bu yayınların yasaklanmaması olmuştur.²³⁹

Dönemin antisemit yayımlarının yanı sıra, Genel Kurmay Başkanlığı'nca boğazların ve İstanbul'un güvenliği açısından önemli bir bölge olan Trakya'nın güvenliği için sadık olmayan unsurlardan kurtulunması amaçlanmış ve bölgede yaşayan Yahudilerin sadakatlerine kuşkuyla bakılarak “düşman hesabına casusluk yapmaya meyilli unsurlar” olarak nitelendirilmişlerdir.²⁴⁰ Bu çekincenin nedeni olarak İtalya'nın emperyalist politikalarının Akdeniz'i kaplayan bir şekilde gelişmesi ve Ege adalarını silahlandırması olarak gösterilebilir.²⁴¹

Güvenilmeyen unsurların uzaklaştırılmasıyla bölgenin Türkleştirilmesine girişilmiştir. En fazla özellikle Balkan göçmenlerinin Trakya'ya yerleştirileceği dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından belirtilmiş ve böylece Türk kültürüne bağlı insanların yoğun olarak bulunduğu ve altı sene içinde 600bin nüfuslu güvenilir Trakya planı düşünülmüştür.²⁴²

Trakya bölgesinin stratejik bir önem taşıması ve geçmiş dönemlerde birçok saldırıya uğramış bu bölgenin muhtemel bir savaşa karşı Müslüman sadık unsurlarla iskân edilmesi amaçlanmıştır. Bölgede yaşayan ve sürekli güvensizlik duyulan

237 Rıfat N. Bali, 1934 Trakya Olayları, (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 360

238 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 71-81

239 Rıfat N. Bali, 1934 Trakya Olayları, (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 360

240 A.g.e., s. 361-366

241 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 84-85

242 Rıfat N. Bali, 1934 Trakya Olayları, (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 367-371

azınlıkların bölgeden uzaklaştırılması planlanması vatandaşların devlet gözünde eşit olmadıklarının bir kanıtıdır. Bu nedenlerden ötürü Bali'ye göre 1934 Haziranında yaşanan olaylar aniden ortaya çıkan bir galeyana gelmekten öte uzun vadeli bir projenin bir parçası olduğu düşüncesini savunmaktadır ancak elde bunu kanıtlayacak belgeler bulunmamaktadır.²⁴³

İngiliz Dış İşleri Bakanlığı arşivlerince uygulama hükümet kararı ile yerel yöneticilere iletilen ve yavaş yavaş yürütülmesi gereken “sözlü” bir talimat olduğunun fakat bu talimatla gelişen olayların kontrolden çıktığının, ve olayların kısa bir süre önce çıkarılan İskan Kanunu ilkeleri ile doğrudan bağlantılı olarak stratejik önemi olan bölgelerden Yahudi unsurları tedricen nakletme amacının altı çizilmiştir.²⁴⁴ Bu doğrultuda dışarıdan gelecek olası saldırılara karşı sınır bölgelerinde yaşayan ve tarihsel olarak güvenilir olmayan ve Türk kültürüne bağlı olmayan unsurların iç kesimlere doğru dağıtılarak bölgenin güvenilir kılma amacı güdülmüştür.

Dönemin Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali'nin Yahudi olaylarında etkili olduğu olaylara tanıklık edenler tarafından belirtilmiştir. Örneğin, İbrahim Tali'nin Yahudi ailelerin sahip olduğu servetleri karşısında şok olduğu ve durumu normalleştirmek için bir şeyler yapılması gerektiği kararına vardığı aktarılmış. Buna ek olarak, Tali'nin hazırladığı raporda Trakya'da bir Yahudi sorunu olduğunu, Yahudilerin bölgede iktisadi hayata hakim olduklarını, köylüleri ve memurları rüşvetle, hileyle kandırarak hakimiyetlerini sürdürdüklerini, bölge halkının da Yahudi tüccar ve esnaftan aşırı şekilde şikayetçi olduğunu, Türkçe konuşma, Türk kültürünü ve ülküsünü benimsemeye niyetleri olmadıklarını, ve Bulgaristan adına casusluk yapmaya meyilli olduklarını belirtmiştir.²⁴⁵ Ayrıca, olayların gelişmesinde Milli Türk Talebe Birliği ve CHP'nin kültür kolu olan Halk Evlerinde toplanan gençlerin olaylara katıldıklarına yönelik birçok tanıklık bulunmaktadır ancak buralara üye olan gençlerin olaylar sırasında nasıl kışkırtıldıklarını ve olayların arkasındaki sorumluları anlamaya yönelik belgelere ulaşmakta zorluklar vardır.²⁴⁶

Devlet kurumlarına bağlı kişiler ve sivil örgütlerin yanı sıra, Trakya olayları ile

243 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 254

244 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 76-84

245 Rıfat N. Bali, 1934 Trakya Olayları, (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 367-372

246 A.g.e., s. 367

İskan kanunun çıkarılması zaman olarak da birbiriyle örtüşmüştür. İskan Kanunun kabulünden sonra Trakya'daki Yahudi yerleşim yerlerine karşı yağma ve kıyım girişimlerinde girilmiş; Yahudilerin evleri, mağazaları yağmalanmış; Yahudi tüccarlara karşı büyük boykotlar düzenlenip onların mallarını yok pahasına satıp bölgeden uzaklaşmaları amaçlanmış ve bu süreçte olaylar kontrolden çıkmıştır.²⁴⁷

14 Haziran 1934 tarihinde TBMM de kabul edilen İskân Kanun esas olarak Müslüman Kürt nüfusun yoğun olarak yasadıkları bölgelerden alınarak asimile edilmeleri amacıyla batı bölgelerine yerleştirilmelerini amaçlarken aynı zamanda gayrimüslim azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerden de göçe zorlanarak başka bölgelerde iskan edilmelerine yardımcı olmuştur.²⁴⁸ İskan Kanunun 2. maddesine göre kendilerini Türk kültürüne bağlı hissetmeyen azınlıkların asimilasyonunun sağlanabilmesi için iskanı öngörülmüş ve bu doğrultuda, 11. Madde'de, anadili Türkçe olmayan unsurların kültürel, askeri, siyasi ya da toplumsal nedenlerle iskan yetkisi İç İşleri Bakanlığına verilmiştir.²⁴⁹

İskan kanunu'nu ile Türkiye nüfusu, Türkçe konuşan ve Türk etnisitesine mensup vatandaşlar; Türkçe konuşan, ama Türk kültürüne mensup olmayan vatandaşlar; Türkçe konuşmayan ve Türk kültürüne mensup olmayan vatandaşlar olmak üzere üç guruba ayrılmıştır.²⁵⁰ Bu durum, Anayasanın “Türkiye'de din ve ırk ayrıt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.” şeklindeki 88. maddesine ve Türklerin kamu haklarındaki eşitlik prensibine aykırılık teşkil etmektedir.

Aynı zamanda, İskan Kanunundaki sınıflandırmada Lozan antlaşmasının gayrimüslim vatandaşlara dini azınlık olarak haklar vermesinden dolayı din ve ırk kelimelerini çağrıştıracak kelimelerin olmamasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kanun, Lozan antlaşmasıyla kabul edilen Türkiye'de oturan herkesin milliyet, soy, dil ya da din bakımından hiç bir ayrıma maruz kalmadan yaşam ve özgürlüklerinin tanınması, inancına, dinine ve mezhebine karışılmaması, dolaşım ve göç etme özgürlüklerine de aykırı şekilde düzenlenmiştir. Devlet kendi vatandaşları bu yasada

247 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 247

248 A.g.e., s. 246

249 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 97

250 A.g.e., s. 96

gruplandırmıştır ve bu kanun vatandaşlık tanımı açısından eşitlik prensibine aykırı düşmüştür.

Genel olarak Trakya olaylarına baktığımızda, durumun Lozan Antlaşmasıyla 38. maddede belirtilen, Türkiye'de oturan herkesin milliyet, soy, dil ya da din bakımından hiç bir ayrıma maruz kalmadan yaşam ve özgürlüklerinin tanınmasına aykırılık teşkil etmiştir. 39. maddesindeki “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.” ve 40. maddedeki, “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır” hükümlerine aykırılık teşkil etmiştir. Aynı zamanda, 1924 anayasanın Türk vatandaşlarının kamu hakları bölümündeki 72. maddesi “cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz” ve 76. Maddesi “kanunda yazılı usul ve haller dışında kimsenin konutuna girilemez ..” şeklinde belirtilmesine rağmen, saldırılar karşısında devlet bazı vatandaşlarının can ve mal güvenliklerini, koruyamamış ve ya korumadığı görülmektedir. Böylece herkesin aynı vatandaşlık güvencelerinden yararlanamadığı görülmektedir. Bu olaylarda her vatandaş gibi korunması gereken Türk vatandaşı Yahudilerin stratejik bölgede olduklarından veya ekonomik aktivitelerinden rahatsızlık duyulduğundan ötürü ayrımcı uygulamalara maruz kaldıkları ve yer yaşadıkları yerlerden uzaklaştırıldıkları anlaşılmaktadır.

b) Türkçe Konuşmanın Önemi

Türk Ulusal kimliğin en önemli göstergelerinden bir tanesini Türkçe dili ve Türkçenin konuşulması olmuştur. Bu önemlilik çerçevesinde, Osmanlının son dönemlerinden beri eğitimin Türkçeleşmesi yönünde adımlar atılmış ve Cumhuriyet döneminde de eğitim Türkçeleşmesi çok hızlı bir şekilde Tehvid-i Tedrisat Kanunu, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil teorileriyle devam etmiştir. Bu doğrultuda yürütülen eğitim programında gayrimüslimlere kendi dillerinin kullanmaları konusunda Lozan Antlaşması çerçevesinde bir takım haklar tanınsa da ana dili Türkçe olmayan Müslümanların ana dillerini konuşmaları ve geliştirmelerine yasaklamalar

getirilmiştir.²⁵¹

1928 yılında başlatılan “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyası basın ve öğrenci grupları tarafından desteklenerek gayrimüslim ve anadili Türkçe olmayan Müslüman vatandaşlar açısından kendi dillerini özgürce kullanamamalarını beraberinde getirmiş ve azınlık dillerinin toplumsal olarak dışlanmasına neden olmuştur. Gayrimüslimlerin ve Türk olmayan azınlıkların kendi dillerini konuşmaları sürekli dikkat çekilen bir konu olarak Türkçe konuşmalarının Türkleşmelerinin ve sadık vatandaş olmalarının ön koşulu olduğu vurgulanmıştır. Bu kampanya ile halka açık yerlerde, Arapların, Çerkezlerin, Boşnakların, Ermenilerin, Rumların, Kürtlerin veya Yahudilerin kendi anadillerini kullanmamaları sadece Türkçe konuşmaları yönünde baskılar, yasal düzenlemeler ve zaman zaman cezai yaptırımlar uygulandığı görülmektedir.²⁵²

Türkleştirme sürecinde, Türkçe konuşmanın gerekliliği, bütün dillerin Türkçeden türediğini savunan “Güneş Dil Teorisi” gibi tezlerle kuvvetlendirilmiş ve toplum içinde diğer dilleri kullanmalarına gerek olmadığı vurgulanmaya çalışılmıştır. 1932 yılında “Türk Dil Kurumu” kurularak Türkçedeki yabancı kelimelerin çıkarılması ve Türkçe olmayan isimlerin Türkçeleştirilmesi amaçlanmıştır.²⁵³ Ayrıca, İskana tabi tutulanların Türkleştirilmesi uygulamasına yönelik çıkarılan gizli genelgeye göre de yabancı köy isimlerinin değiştirilmesi, yabancı dil konuşanların birlikte köy veya ilçe oluşturmasının önlenmesi, Türkçenin ekonomik alanda avantajlarının anlatılması, Türk kızları ile Türkçe konuşmayan erkeklerin evlendirilmesine teşvik edilmesi, Türkçe dışında diller konuşanların gelenek ve göreneklerinin kınanması, Türkçe konuşmayanların kendi aralarında ve evde Türkçe konuşmaya zorlanması, ve toplumsal denetim mekanizmasını harekete geçirebilecek şekilde, belirtilen amaçların uygulanması her “Türk”ün vazifesi olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda, Boşnak, Tatar, Çerkez, Laz, Pomak, Gürcü, Abaza, Türkmen gruplar hiçbir şekilde telaffuz edilmesi ve yabancı dilleri konuşan bu insanların hepsine Türk denilmesi gerektiği bildirilmiştir.²⁵⁴ Bununla birlikte, tek tip vatandaş yaratma çabası içinde “mevki, resmi

251 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 91

252 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 130-131

253 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 88

254 A.g.e., s. 89-90

makam, aşiret ve yabancı ırka gönderme yapan” ve ya başka ırktan olduğunu belli eden son eklerin (of, ef, viç, iç, yan, is, dis, pulos, zade...vs) kaldırılması çıkarılan 1934 Soyadı Kanunu ile yasaklanmış ve soyadların “Türklüğün göstergesi olması gerektiği” vurgulanmıştır.²⁵⁵

İstanbul Basınında Ermenilerden ve Rumlardan boşalan ekonomik alanın Türkler yerine daha çok Yahudiler tarafından doldurulması tepkilere neden olmuş ve Yahudiler ve tüm gayrimüslim azınlıklar karşıtı haberler yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda, Yahudi azınlıkların Türk diline ve Türk kültürüne adapte olmak yolundaki isteksizliklerine dikkat çekilmeye başlanmış; Yahudilerin atıldıkları ve zulüm gördükleri ülkenin dili İspanyolca yerine onları ağırlayan toplumun egemen dili olan Türkçe konuşmamaları nedeniyle çok büyük tepki çekmiştir. Böyle bir atmosferde, sokaklarda, otobüslerde, sinemalarda Türkçe konuşmayan bütün azınlıklara karşı sözlü sataşmalar, saldırılar ve adli mercilere taşınan olaylar yaşanmıştır.²⁵⁶ Bu dönem içerisinde de Yahudi cemaati ve ileri gelenleri her zaman olduğu gibi Türkiye Cumhuriyetine sadakatlerini ve Türkçe konuşmanın gerekliliğini vurgulamışlardır.²⁵⁷

Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası ile azınlıkların gündelik hayatlarında da ana dillerinin kullanılmasına kadar kısıtlamalara, cezai yaptırımlara, baskılara ve bazı saldırılara maruz kalmalarına rağmen azınlıkların korunmasına yönelik bir adım dönem içindeki tekçi ulus devlet yaratma çabaları içinde atılmamıştır. Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyasının yürütülmesi ile temel olarak Lozan antlaşmasıyla belirlenmiş azınlıkların korunması bölümüne aykırıdır. Lozan antlaşmasının “günlük hayatta ana dilini kullanma özgürlüğüne”²⁵⁸ atıfta bulunan “Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basının ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır” şeklindeki maddenin kabulüne rağmen bu kampanya yürütülmüştür.

255 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 236

256 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 255

257 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 254- 258

258 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 55

c) İktisadi Türkleştirme Hareketleri

Yirminci yüzyılın başlarına doğru gelindiğinde imparatorluğun dağılma sürecine girmesi ve savaşlar sonucu kaybedilen Makedonya, Batı Trakya, Suriye, Filistin ve Arabistan'daki topraklardan Anadolu'ya göç eden memur aileleri özel bilgi ve yeteneklere sahip oldukları için kendilerine mevcut iş koşulları yeterli olmaması, işsizlik ve sefalet içinde kalmalarına neden olmuş; buna karşın, gayrimüslim halk mevcut olan ticari faaliyetlerini edindikleri imtiyazlarla geliştirme şansını daha çok kullanarak toplum içinde ticari alana büyük oranda hakim olmuşlar; ve bu durum, Türk-Müslüman çoğunluğun tepkisine neden olmuştur.²⁵⁹

Dönemin koşullarını anlatan Ziya Gökalp'ın 1912 yılında yayımladığı “Vatan” adlı şiirinin son bölümü Türk iktisadi milliyetçiliğimin manifestosu şeklinde olup aynı zamanda Osmanlı dönemi boyunca birçok ayrıcalığın sahibi olarak ticaret hayatını denetim altına almış yabancı uyruklu ve gayrimüslim tüccarlara karşı rekabet edemeyen Anadolu tüccarlarının özlemini yansıtmıştır.

“Bir ülke ki çarsında dönen bütün sermaye
San'atına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür,
Hirafetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür;
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!”²⁶⁰

Bu atmosfer içinde Müslümanları kayıran ve Türklere ayrıcalık tanıyan ilk iktisadi hareket Balkanların kaybından sonra gayrimüslim esnaf ve mallarını karşı boykotlar düzenlenmesi olmuş; 1913–1914 yıllarında İstanbul'da gayrimüslim esnaflardan alışveriş yapılmamasına ilişkin boykot dahilinde alışveriş yapılabilecek Müslüman esnafın listeleri hazırlanmıştır. Bu boykot tepkisinin yanı sıra 1914 yılında da Müslüman ticaret adamlarını aynı çatı altında birleştiren Müslüman Tüccar Cemiyeti (1922'de Milli Türk Ticaret Birliği olarak devam etmiştir) kurulmuş böylece gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu Dersaadet Ticaret Odasına karşı güçlü bir

259 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul:İletişim Yayınlar, 2005), s. 198

260 Aktaran A.g.e.

muhalefet oluşturulmuştur.²⁶¹

Haziran 1922'de Milli Türk Ticaret Birliği eser yayımlama adı altında İstanbul'da istihbarat faaliyetleri de yürütmüş, İstanbul'da faaliyette bulunan tüccarların ne kadarının Türk, ne kadarının gayrimüslim olduklarını tespitini yapmış, ve yapılan araştırmaların sonucunda, İthalat ve ihracatla uğraşanların yüzde dördünü ve komisyonculukla uğraşanların yüzde üçünü Türklerin oluşturduğu, Rumca, İtalyanca ve Fransızca bilinmesi gerekli olduğundan Liman işlerinin tamamının yabancıların elinde olduğu, borsa acentelerinin yüzde 95ini de azınlıkların elinde olduğu, İtibari Milli Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası haricinde Türklerin elinde sadece iki banka mevcut olduğu, sigorta şirketlerinde, belediye işleri yapan imtiyazlı yabancı şirketlerde müdür ve birinci sınıf memur olarak Türklerin yer almadığı, Tramvaylarda Rumlar ve Ermeniler çalışmadığı, iç piyasada faaliyet gösteren toptancılarından yüzde on beşi ve yarı toptancı ve perakendecilerden ise yüzde yirmi beşi Türk olduğu, İstanbul'da faaliyet gösteren 4267 müesseseden yalnız 1202 sinin Türklere ait olduğu rakamları ortaya çıkmıştır.²⁶² Yapılan bu istihbarat çalışması iktisadi Türkleştirme faaliyetlerinin başlamasında istatistiksel zemini oluşturduğu düşünülebilir.

Basının gayrimüslimleri iktisadi düşman olarak gördüğü bir ortamda, 17 Şubat 1923 tarihinde azınlıklara mensup hiç bir tüccarın yer almadığı İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında Mustafa Kemal “İstiklal-i tam için şu düstur var: Hakimiyet-i millie, hakimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir... Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç edilemezlerse semerei netice payidar olmaz” şeklinde konuşmuş; buna ek olarak, İktisat Vekili olan Mahmut Esat Bozkurt, “Türk hakimiyet-i milliyesi ancak ve ancak Türkiye hakimiyet-i ve iktisadiyesine isnadla payidar olabilir” diyerek dönemin iktisadi politikasının karakterinin sinyalini vermişlerdir.²⁶³

İzmir İktisat kongresinde kabul edilen “Misak-ı İktisadi”nin 9. maddesine göre “...kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz....” şeklinde belirtilmesine ek olarak 10 Nisan 1926 tarihinde “Türkiye

261 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)

(İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 198

262 A.g.e., s. 201- 202

263 Aktaran A.g.e., s. 202-203

dahilinde her nevi muamele, mukavele, muhabere, hesap ve defterini Türkçe tutma” kanunla mecbur tutulmuştur. Bu kanunla amacın her ne kadar ülkede bulunan yabancılara Türkçeyi öğretmek olduğu açıklansa da, ticari faaliyetlerde Türkçeden başka dil kullanılması yasaklanmış ve bu durum Türkçeye hakim olmayan gayrimüslimler ve yabancı uyruklular için işlerinin sonunu getirmiş, buna karşın Müslüman Türklerin işe alım oranlarının artması anlamına gelmiştir.²⁶⁴ Fakat Türk olmayan ve Müslüman olmayan çalışanların işlerine son verme konusunda birçok sorun ve zorluklar meydana gelmiştir. Yerleri doldurulacak üst ve orta düzey memurların yerine yeterli donanımına sahip kalifiye Türk memur sınıfının eksikliği uygulamadaki en büyük sorunu oluşturmuştur.²⁶⁵ Bu kanun Lozan antlaşmasıyla belirlenen “Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır” maddesine aykırılık teşkil etmiştir.

Ayrıca, T.C. Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesinin sigorta temsilciliklerine yolladığı anket formlarında şirketlerde çalışanların ücret bölümünde Müslüman Türkler, Gayrimüslim Türkler ve Yabancılar olmak üzere üç bölüme ayrılması devletin kendi vatandaşlarının arasında ayrım yaptığının bir kanıtı olmuştur.²⁶⁶

Türklerin gayrimüslim memurların yerine işe alınma süreci Ticaret Vekaleti'nin memurlarının baskıları ve verdikleri gözdağı sonucu azınlıkların işlerine son verilmiştir. Daha sonra hazırlanan bir tasarı ile yabancı bankalarda ve şirketlerde Türk memurların toplam memur sayısının yüzde 75'i oluşturması teklifi de düşünülmesine rağmen yasallaşması vatandaşlar arasında din temelli ayrımı devlet tarafından resmen onaylanması anlamına geleceği ve Lozan Antlaşmasına açıkça aykırılık teşkil edeceği için meclise sunulmamış; ve ancak uygulama yazılı bir tebliğ olmadan her türlü dükkanlarda, ticari şirketlerde ve bankalarda devam etmiştir.²⁶⁷

Bu durum, yazılı tebliğ ve kanun olmaması nedeniyle anayasal değildir; ayrıca

264 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları,2008), s. 117 ve Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s.206-207,

265 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları,2008), s. 115
266 A.g.e., s. 116

267 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 213-214

anayasal olsa bile bu sefer de Lozan antlaşmasının getirdiği “Türkiye’de oturan herkes, din ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit” ve “ticarete istenilen dilin kullanılması” şeklindeki cümlesine aykırılık teşkil etmektedir. Aynı zamanda, 1924 Anayasasında belirtilen “Türkiye’de din ve ırk ayrıt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir” şeklindeki vatandaşlık tanımından yola çıkarak “Türklerin Kamu Hakları” bölümündeki eşitlik ve vatandaşlık haklarını sorgulamamıza neden olmaktadır.

Bu sorgulamayı kolaylaştıran kanun ise 18 Mart 1926’da çıkarılan “Memurin Kanunu” olmuştur. Bu kanunun 4. maddesine göre, memur olabilmek için aşağıdaki şartlara haiz olmak lazımdır” şeklinde belirtildikten sonra Türk vatandaşı olma şartı yerine etnik kimliği açıkça tanımlayan “Türk olmak” gerekliliği belirtilmiştir.²⁶⁸ Burada etnik kökenden mi yoksa Türk vatandaşlığından mı bahsedildiği kesin kavramsal olarak anlaşılmassa da Türkleşmeye müsait olan Laz, Boşnak, Kürt, Çerkezler gibi farklı etnik gruplara açık kapı bırakarak Türkleşmelerini kolaylaştırırken Türkleşmeyeceklerine inanılan gayrimüslim T.C. Vatandaşları devlet memuru hiç bir şekilde olamamışlardır.²⁶⁹ Anayasasının 92. maddesi “her Türk’ün yeterliliğine göre ve hak edişine göre devlet memuru olmak hakkıdır” şeklinde belirtilmiş ancak Türk vatandaşı olmalarına rağmen başka bir dine ve etnik temele sahip olmalarından ötürü açıkça ayrımcılığa uğramışlardır. Bu kanun ancak 1965 yılında “Türk olmak” yerine “Türk vatandaşı olmak” şeklinde değiştirilmiştir.

Sermayenin ve Emek Piyasasının Türkleştirilmesi yönünde gelişen politik eğilim dönemin yabancı şirketlerinde çalışmakta olan yabancı uyruklu ve gayrimüslim çalışanlara yönelik olarak da kendini göstermiştir. Yaşanmakta olan bu durum dolayısı ile, ticari faaliyetleri etkilenen yabancı devletlerin temsilcileri yazdıkları raporlarda politik uygulamaların detaylı anlatımları bulunmaktadır. Örneğin, İngiliz Elçisi Sir. R. Lindsay’in İngiliz Dış işlerine yazdığı raporda, polis ve belediye yetkililerinin ellerinde hiçbir yazılı olarak tebliğ edilen bir emir olmadan yabancılara ait şirketler ve bankaların çalışanlarının % 75’inin Müslüman Türklerden oluşmasını amaçlayan bir karar aldıklarını ve bu yönde zorlamalarda bulunduklarını, İstanbul’daki liman işletmelerinin

268 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 119

269 A.g.e., s. 121, ve Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 80

ulusallaştırılmasından sonra kılavuz kaptanlık, dalgıçlık ve gemilere mal satma gibi mesleklerin gayrimüslimler tarafında yapılmasının engellendiğini, Türk bandıralı gemilerde yabancı uyruklu usta ve çarkçıbaşların yerine tamamen Türklerin getirildiğini, şoförlük gibi mesleklerin de sadece Türkler tarafından yapılması yönünde baskıların bulunduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak, devlet demir yolları ve limanlar gibi stratejik önem teşkil ettiğine inanılan işletmelerin zarar etmesine rağmen ulusallaştırıldığı ve destek olunduğunu vurgulamıştır.²⁷⁰

Aslında basit işler gibi görülen ancak önemli mercilerle iletişim içinde olabilecek ajanlık gibi bilgi alışverişine elverişli konumdaki meslek gruplarına güvenilmeyen unsurların yerine Müslüman Türk sadık unsurlarla doldurulması amaçlandığı anlaşılmaktadır. İngiliz elçisi o dönemde bütün bu yaşananların sebebi olarak da bu zamana kadar büyük devletlerin yüzyıllardır Türkiye'ye karşı yürüttükleri politikalarından kaynaklandığını, Cumhuriyet yönetiminin kendisini yabancılardan gelebilecek herhangi bir baskıya karşı korumak için sadece Türklerden oluşan yeni bir devlet oluşturulması yönünde adımlar atıldığını ima etmiştir.²⁷¹

Gerçekten de, İmparatorluğun dağılma sürecindeki yaşanan acı deneyimler ve toprak kayıplarının ardından azınlıklar “batılıların işbirlikçileri” ve “yabancılar” olarak algılanmış ve yaşanan olaylar toplum vicdanında manevi bir yara olarak durmaya devam etmiştir. Kurtuluş Savaşından zaferle ayrılınmasından ve yeni siyasi rejimin kurulmasından sonra, genel siyasi eğilim yabancılardan arındırılmış bir ticari hayatın Türkiye için tam bir bağımsızlık olabileceği vurgusu yapılmıştır. Aynı zamanda, Türklerin ve Müslümanların senelerden beri savaş alanlarında askerlik görevinde bulunurken askerlikten muaf olan gayrimüslimlerin ticaret hayatında zenginleşmelerinden sonra, Türklerin iktisadi hayatta başrol oynaması ve milli bir burjuvazinin oluşturulması gerektiği savunularak Türkiye'nin gerçek sahipleri olan Türklerin, azınlıkların yerine ikame ederek bundan böyle hakkettiği konuma gelecekleri açıkça belirtilmeye başlanmıştır.²⁷²

Böyle bir atmosferde tarihsel nedenler öne sürülerek gayrimüslimlere yönelik

270 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 114-116

271 A.g.e., s. 115

272 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 232-233

ayırıcı düşünceler ön plana çıkarılmış ve gayrimüslim vatandaşlar arasında ayırıcı bir tutum sergilendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Adliye vekili Mahmut Esad Bozkurt'un Türkiye'nin iktisadi millileştirilmesi üzerine 19 Eylül 1930 tarihinde Ödemiş'te yaptığı değerlendirmesine açıkça yansıdığı görülmektedir. Bu konuşmada, CHF'den önce memleketin ticari ve mali alanların sahiplerinin ve buralarda çalışanların hep Türk olmayanların elinde olduğunu, ancak durumun şu anda tam tersine dönerek Türklerin mal ve mülk sahibi olduklarını söylemiş ve Öz Türk olmayanların Türk vatanında tek hakkı olduğu onun da hizmetçi ve köle olmaktan geçtiğini vurgulamıştır.²⁷³

4 Haziran 1932 tarihine TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı “Türkiye’de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında Kanun” kabul edilerek Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ayak satıcılığı; çalgıcılık, fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalatçılığı; borsalarda mübayacılık; Devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, nakliyecilik, şoförlük ve muavinlik, alelumum amelelik; her türlü müesseselerde ticarethaneler, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han hamam, kahvehane, gazino, dansing ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik; bar oyunculuğu ve şarkıcılık gibi her türlü sanat ve hizmet sektöründe bulunanların aynı zamanda baytarlık ve kimyagerlik gibi mesleklerin sadece Türk vatandaşları tarafından yapılması şart konmuştur.²⁷⁴

Kanunun 2. maddesine göre de gerekli izin verilmediği takdirde makinistlik, pilotluk ve belediye hizmetlerinde ecnebilerin bulunamayacağı belirtilmiş; 3. maddeyle Türk vatandaşlarına tahsis edilmemiş olan meslek guruplarında ecnebi tebaası tarafından icrası gerektiği takdirde kararname ile iptal edilebilmesi maddesi konulmuştur. Aynı zamanda, belirtilmiş iş kollarında çalışan ecnebilerin belirli bir süre içerisinde işlerini bırakmaları yasalaştırılmış ve belirtilen süre içerisinde işlerini bırakmayanlara sulh mahkemelerine sevkine ve on liradan beş yüz liraya kadar cezai yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir. Böylece bu kanun aracılığıyla gayrimüslim Türk vatandaşları eğitim seviyeleri veya becerileri ne kadar yüksek seviyede olursa olsun

273 Aktaran Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 238

274 “Türkiye’de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun” aktaran Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 120

hiçbir zaman etnik olarak Türk olamayacaklarından dolayı devlet memuru olmalarına izin verilmemiştir.²⁷⁵

Bu kanunun sunulduğu aşamasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın sözlerine bakılacak olunursa diğer devletlerin de “rejim detranj” hukuku çerçevesinde yabancıların çalışma alanlarını denetlediklerini söylese bile²⁷⁶, yaşanan tarihsel deneyimler nedeniyle öteki olan her unsuru potansiyel bir tehdit olarak gören bir anlayışla hareket edilmesi uygulamaların her türlü ekonomik ve kültürel faaliyetlerden yabancı ülkenin vatandaşlarının yanı sıra Türk vatandaşı gayrimüslimlerinde birer yabancı olarak görülmesiyle onları da mahrum eder bir şekilde uygulamaların gelişmesine neden olduğu görülmektedir. Süreç içerisinde de ekonominin sadık olarak görülen Türk ve Müslüman olanlara devredilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır.

İktisadi Türkleşme politikalarının getirdiği değişiklikler toplumun yapısını değiştirecek düzeyde gerçekleştiği görülmekte, ve azınlıklara mensup vatandaşlar her ne kadar eşit haklar altında anayasal olarak güvencede olsalar da azınlık karşıtı uygulamalar sonucunda azınlıklar kamu hizmetlerindeki pozisyonlarından çıkartılmışlar, yandan özel meslek alanlarında çeşitli engeller ve kısıtlamalarla karşılaşmışlar ve birçok azınlık Türkiye'yi terk etmeye başlamıştır.

Bu dönem, yaşanan olaylarla birlikte tekrardan gayrimüslimlerin göçüne sahne olmuştur. Zaten 1915' teki tehcir daha önceleri yaşadıkları yerleri terk etmiş ve sayıca azalmış olan Ermenilerle, nüfus mübadelesi antlaşması ile resmi olarak Yunanistan'a yerleşmiş ve sayıca azalmış Rumlara ek olarak, birçok Türk vatandaşı Yahudi Türkiye'yi bu dönemde terk etmek zorunda kalmıştır. Üst sınıftan birçok İzmirli Yahudi önce Cenova'ya ve Marsilya'ya oradan da İspanyolcanın konuşulduğu Arjantin, Brezilya ve Uruguay gibi ülkelere göç etmişlerdir. Taşrada yaşayanlar ise baskılar sonucu İzmir'e yerleşerek üst sınıftan boşalanların yerlerine geçmişlerdir. Ayrıca büyük miktarda Yahudi yaklaşık 70 bin kadar kişi 1929 yılı sonuna kadar Fransa'ya göç ederek yaşamlarını burada devam ettirmişlerdir.²⁷⁷

Bu politikalar, 1924 Anayasasında ve Lozan antlaşmasında belirtilen maddelere

275 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 120-121

276 A.g.e., s. 122

277 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 230

aykırılık teşkil eden, vatandaşlık haklarını kısıtlayıcı ve ayrımcı uygulamalardır. Özellikle, 1924 Anayasasının 92. maddesindeki “siyasi hakları olan her Türkün, yeterliliğine ve hakkedişine göre, devlet memuru olmak hakkıdır” denilmesine rağmen uygulamada bu gerçekleşmemiş; Türk ve çoğunlukla Müslümanları kayıran bir siyaset izlenmiş ve “Günah keçisi” olarak da gayrimüslimler ve yabancılar ötekileştirilerek sürekli hedef haline gelmişlerdir.²⁷⁸ Bununla birlikte, Lozan antlaşmasının 39. maddesindeki “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye’de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiç bir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır. Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır.” şeklinde belirtilmesine rağmen gayrimüslim vatandaşlara devlet memuriyeti ve bazı meslek dallarını icra etmelerine izin verilmemiştir.

d) 1941, 20 Kur’a Askerlik

İkinci Dünya Savaşının sürdüğü dönemde, 1940 yılı sonun itibari ile Alman Kuvvetlerin Balkanlara doğru ilerleyişi, Ankara’yı endişeye sevk etmiş, ve Balkanlardan gelecek olası bir saldırıya karşı tartışmaların yürütüldüğü CHP grup toplantısında İstanbul vekili Kazım Karabekir azınlıkların güvenilir unsur olmadıklarını, Anadolu’ya gönderilmelerini ve yerlerine sadık unsur olan Anadolu halkının yerleştirilmesi fikrini savunmuştur.²⁷⁹ Aslında bu düşünce daha önceki dönemlerde, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve 1934 Trakya olaylarında askeri gerekçelerle dış tehdide karşı kıyı şeridi ve sınır boylarının sadık olduğu düşünülen Türk ve Müslüman kişilerce doldurulması düşüncesinin tekrarlanması ibarettir olup devlet kendi vatandaşları olan gayrimüslimlere hala güvenmediğinin bir göstergesi olmuştur.

278 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 235

279 A.g.e., s. 411

Alman ordusunun 6 Nisan 1941'de Yunanistan ve Yugoslavya'ya savaş ilan etmesi ve Balkanlara doğru ilerlemesi, Türkiye'nin de tehdit altında olduğu düşüncesini yaratarak Türkiye'nin de savaş hazırlıklarını hızlandırdığı görülmektedir. Azınlık karşıtı, antisemit ve ırkçı propagandalar sürekli olarak basında yer bulduğu bir dönemde 1941 Mayıs ayında gazetelerde askere çağırılma ilanlarında yaşları 26 ile 45 arası olanların silahlı bulundukları talep edilmiştir. Bu ilanlarla birlikte, birçok gayrimüslim vatandaşlar askerden dönmeleri henüz bir kaç hafta olmasına rağmen yeniden askere çağırılmış ve emniyet güçleri her yerde kol gezerek askere başvurmamaları bulundukları evlerde ve iş yerlerinden toplamış, kaçanları da yakalamıştır.²⁸⁰

CHP Genel Sekreterliğinin yirmi kur'a askerlik uygulamasının başlamasında bir kaç ay önce bazı CHP bölge müfettişlerine gönderdiği bir yazıda, 18 Nisan 1941'de tebliğ ettiği 35 yaş ve üstündeki erkeklerin askere çağrılmayacağını duyurulmasına rağmen, gayrimüslim Türk vatandaşlarının askere çağrılmaları onlara hiç bir zaman güvenilmeyenler kategorisine soktuğu düşüncesini doğurmuştur.²⁸¹ Ayrıca o dönemde komünistler gibi rejime karşıt olanları cezalandırma olarak askere alınmalarının yaşandığı bir dönemde azınlıkların sadece azınlık oldukları için cezalandırılmışları görülmektedir.²⁸²

Dönemin tanıklarına göre, 20 kura askerlik uygulaması ile 20–40 yaş arası gayrimüslimler özel taburlara alınmış, toplandıktan sonra tepeden tırnağa soyulmuşlar, banyolara sokulmuşlar, saçları sıfıra vurulmuş, asker üniforması yerine kimilerine göre belediye üniformaları giydirilmiş ve vagonlarla İstanbul'dan iç bölgelere çalışma kamplarına yol, köprü, inşaat çalışmaları yapmak üzere silahsız bir şekilde gönderilmişlerdir.²⁸³

Bu uygulamayla gönderilen kişilerin sadece gayrimüslimlerden olması, daha bir kaç hafta içinde terhis olmalarına rağmen tekrardan silah altına alınmaları, aileleriyle bile vedalaşamadan apar topar alınmaları, Almanya'nın Yahudileri trenlere doldurularak toplama kamplarına gönderilmeleri, nereye götürüldüklerini bilmedikleri için ne kadar

280 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 411-413

281 A.g.e., s. 422

282 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 105

283 A.g.e., s. 99-101

büyük bir korku yaşamaları ve kamp koşulların kötülüğü 20 kura askerinden bir olan ve uygulama ile üçüncü kez askere alınan Vitali Hakko'nun anılarını yazdığı kitaba da yansımıştır.²⁸⁴

Almanya ve Türkiye arsında dostluk ve saldırmazlık antlaşması 18 Haziran 1941'de imzalanmasına rağmen, 20 kura askerlik uygulaması tam 18 ay sonra, 27 Temmuz 1942 günü uygulama sona ermiş ve Yirmi Kur'a askerler terhis edilmişlerdir. Bu uygulama ile Gayrimüslim vatandaşlar stratejik bölgeler olan boğazlara ve Türk savunma tesislerine yakın yaşadıklarından dolayı savaş süresi boyunca herhangi bir beşinci kol faaliyetlerinin önünü kesmek amacıyla bulundukları bölgelerden uzaklaştırılmaları hedeflenmiş; aynı zamanda, gayrimüslim vatandaşlar silahaltına alarak, askeri kurumlarda çalıştırarak ticari hayattan bir süreliğine uzaklaştırılması düşünülmüş; böylece, genel olarak cumhuriyetin kurulmasından beri takip edilen Türkleştirme politikaları dahilinde, Müslüman burjuvazisinin oluşmasının önünün açılmasını ve ekonomik hayata dahil olmasını amaçlandığı düşündürmüştür.²⁸⁵

Zaten genel olarak Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde gayrimüslimlere silah verilmemiş, daha çok hizmet taburlarında, idari kademelerde görevli olarak atanmış ve yol ve inşaat işleri yaptırılmışlardır. Ayrıca, Askeri liselere alınan öğrencilerde, Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin seçilmesinde ve verilecek burslarda öz Türk ırkından olma şartı aranmış, bazı bölgelerin halkından gelen gençler askeri okullara alınmamış ve annesi ermeni dönmesi olan bir öğrenci askeri okuldan ihraç edilmiştir. Buna ek olarak, İstanbul'da emniyet müdürlüğüne bağlı ırk masası kurularak emniyette göreve alınacaklara yönelik bir araştırma departmanı kurulmuştur.²⁸⁶ Bütün bunlar, geçmişte azınlıkların yaptıkları düşünüldüğü ihanetten duyulan güvensizlik nedeniyle geçmiş dönemlerde yapılan hataları tekrardan yapmamak adına, Türkiye'nin güvenliğini sağlama düşüncesiyle uygulandığı söylenebilir.

20 Kura Askerlik uygulaması yukarıda belirtilenlerden ötürü ayrımcı bir uygulama olup, Lozan Antlaşmasının “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan

284 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)

(İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 413-418

285 A.g.e., s. 420-422

286 A.g.e., s. 408-410

yararlanacaklardır.” ve “Türkiye’de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır.” şeklinde belirtilen 39. maddesindeki, ve “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır.” şeklinde belirtilen 40. maddesindeki bölümlerin ihlal edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, 1924 Anayasasında 69. maddesindeki eşitlik anlayışına aykırı olduğu da görülmekte ve eşit vatandaşlık anlayışını zedelemiştir.

Bu dönemde aynı şekilde çalışma kamplarına Müslüman geçlerin de gönderilmesine rağmen daha çok köy ve taşralarda oturan Müslüman gençlerinin şehirli gayrimüslimlere oranla daha farklı yaşamlar sürdürdüğünden, sosyoekonomik açıdan fazla olanaklara sahip şehirli gayrimüslimlerde bu kampların yarattığı etkinin daha yıpratıcı olduğu söylenebilir.²⁸⁷ Aynı zamanda gayrimüslimlerin yazdığı anı kitapları aracılığıyla yaşadıklarını canlı tutmuşlar ve günümüzde belki de gene benzer koşulları yaşamış kötü savaş dönemini yansıtan Müslümanların sözlü anılarına oranla daha kalıcı ve daha etkili olduğu da düşünülebilir. Fakat önceki ve daha sonraki uygulamaların bir bütün olarak incelendiğinde azınlıklara karşı ayrımcı eğilimin devam ettiği ve büyük ölçüde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan azınlık gayrimüslimlere diğer Türk vatandaşlarından farklı muamele yapıldığı anlaşılabilmektedir.

e) 1942, Varlık Vergisi ve Uygulaması

Daha önceki dönemlerde azınlıkların işlerine son verilmesi ve yerlerine Türklerin getirilmeleri gibi azınlık vatandaşları mağdur eden uygulamalardan sonra azınlıkları tedirgin eden yeni bir dönem Varlık Vergisi uygulamasıyla başlamıştır. Anayasa ile her Türk vatandaşının eşit olmasına rağmen uygulamalar esnasında işlerin hiç de eşitlik prensibiyle yapılmadığını uygulamaya koyulan “Varlık Vergisi” tekrardan göstermiştir. Dönemin savaş koşulları sırasında her ülkenin savaş ekonomisi çerçevesinde aldığı önlemler gibi Varlık vergisi ekonomiyi kurtarıcı bir önlem olarak ortaya atılmış ancak anayasal olarak Türk vatandaşı olan azınlıklara karşı sadece iktisadi değil aynı zamanda siyasal ve kültürel bir amaca yönelik düzenlendiği

287 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 102

anlaşılmaktadır.²⁸⁸

Genel olarak, savaş ekonomisi dönemlerinde normal gelirler haricinde olağanüstü gelirlere ihtiyaç duyan ülkeler vergilerle harcamalarını karşılama yöntemine gitmişler ve Nitekim I Dünya Savaşı sırasında da uygulamaya konulan bu yöntemle savaşın belirli bir kısmı finanse etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşında da, Almanya genel masraflarının %50 sini, İngiltere de %36sını vergilerden karşılamış fakat bu vergi gelirleri arasında artan fiyatlarla fevkalade kazançlar üzerinde uygulanan vergilerin toplam elde edilen vergilere oranı genel olarak %7 ile %19 arasında olmuş; ve ayrıca İngiltere gibi bazı ülkelerde tahsil edilen verginin %20 sinin geri ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum genel uygulamaların, savaşı finanse etmekten ziyade toplumdaki eşitsizlikleri önleme adına atıldığını göstermekte ancak Türkiye'de ise sadece “para arzını daraltma, fiyatları düşürme ve bütçe açığını kapama”nın yanında farklı amaçlara da aracı olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁹

Bu dönemde, Türkiye'de olası bir savaşa girme riskinden ötürü yaklaşık bir milyon kadar asker silahaltına alınmış ve üst düzeye çıkan savunma masrafları karşısında bütçe planlamasını para basarak dengelemeye çalışan Ankara yönetimi süreci iyi yönetemeyerek yüksek enflasyona neden olmuştur.²⁹⁰ Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri diğer ülkeler gibi savaş sırasında doğacak ekonomik ve toplumsal sorunlara karşı iç ve dış ticaretin denetlenmesi, fiyatların devlet kontrolünde olması, yüksek kazançların vergilendirilmesi gibi bir takım önlemler alsalar da gelişmekte olan bir ülkede savaşa neredeyse bütçenin yarısından fazla bir miktarının aktarılması ekonomiyi olumsuz etkilemiş, ve önlemlerle sorunlara cevap alınamamış ve savaş koşullarında uygulanan politikaların yetersizliği üzerine yoğunlaşmaya başlanmıştır.²⁹¹

Geçmiş dönemde, I. Dünya Savaşı koşullarında azalan dış ticaretin piyasada mal darlığına neden olmasıyla arz talep dengesinin bozulması fiyatları çok yüksek düzeylere

288 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 100, ve Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 141

289 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 24

290 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 141

291 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşısı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 26

çıkarması, ve sermayeyi ve ticareti elinde bulunduran gayrimüslimlerin karaborsa olaylarıyla aşırı zenginleşmeleri, hakim unsur olan Türklerin büyük zarara uğradığı üzerinde duran dönemin basını, II. Dünya savaşı sırasında da bu tip olayların yeniden tekrarlanmasının engellenmesi gerektiğini vurgulayarak kamuoyunun dikkatini gayrimüslimlere doğru çektiği görülmüştür. Aynı zamanda, gayrimüslim azınlıkların Türklerin misafirperverliği sayesinde kendilerine gösterilmiş müsamahayı suiistimal ettiklerini ve bu sefer kendilerine kucak açan Türk milletine minnettarlıklarını ispat etmeleri gerektiği vurgulanmıştır.²⁹²

Böyle bir atmosferde dönemin basınında gayrimüslimleri “Türkleşmemiş yabancılar”²⁹³ olarak gören ve ekonomik problemlerden tamamen gayrimüslimleri sorumlu tutan milliyetçi bir anlayış bulunmaktadır. 1942'nin yaz ayları boyunca İstanbul gazetelerinde ve karikatür dergilerinde, azınlıklara yönelik haberlerde önceki döneme göre çok büyük bir artış olduğu görülmüş; nasıl hırsızlık yaptıkları, karaborsacılık, soygunculuk, ve vurgunculuk yaparak ceplerini doldurdukları anlatılırken, karikatür dergilerinde de azınlık karşıtı içerikle beraber ağırlıklı olarak Yahudileri, bir bakıma sembolik olarak bütün gayrimüslimleri hicveden karikatürler çizilmiştir.²⁹⁴

Basında çıkan gayrimüslim vatandaşların ekonomik faaliyetlerdeki usulsüzlükleri vurgulanmıştır. Örneğin, dönemin Valisi Lütfi Kırdar da İstanbul'da fiyat ve kalite kontrollerinde cezaya çarptırılmayan fırın kalmadığını ve kapatılan 17 fırından 10'unun gayrimüslimlerin elinde olduğu şeklinde 15 Mayıs 1942 tarihli Cumhuriyet gazetesine açıklama yapmış ve bu tip haberlerde olaylara karışanların azınlık vatandaşlar olduğu özellikle vurgulanmıştır.²⁹⁵

Azınlıklara karşı yayımlanan bu türde haberlerin yanı sıra azınlıkların Türkleşmedikleri konusu vurgulanmaya devam edilmiştir. Örneğin, Orhan Seyfi Orhon, 15 Mayıs 1942 tarihinde “Tasvir-i Efkar”da yayımlanan yazısında, son yıllardaki Yahudi vatandaşlardaki değişimi anlatırken, ahlaklarının da değiştiğini eskiden gösterişi, israfı sevmediklerini ama artık bütün hayat tarzlarının değiştiğine, otomobillere bindiklerine,

292 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 425-427

293 A.g.e., s. 427

294 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 143

295 A.g.e., s. 26

sayfiye yerlerinde yazlarını geçirdiklerine ve son moda elbiseler giydiklerine dikkat çekmiştir.²⁹⁶ Basındaki haberlerde ve karikatürlerde gayrimüslimlerin ahlaki yönden Türk toplumu zedeleyici oldukları belirtilerek bir nevi azınlıklar hedef gösterilmiş ve böylece bu tip yayınlarla varlık vergisi uygulaması öncesinde toplumsal zemin hazırlanmıştır.

5 Ağustos 1942 tarihine gelindiğinde de, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun TBMM' de okuduğu hükümet programında iktisadi tedbirlerden söz ederken de aslında varlık vergisi gibi bir uygulamanın sinyallerini vermiştir. Saraçoğlu konuşmasında, Türkçülüğün bir “kan meselesi” olduğu kadar bir “vicdan ve kültür meselesi” olduğunu, “Azalan ve azaltan” bir Türkçülük benimsemediklerini, tam tersine “çoğalan ve çoğaltan” bir Türkçülük politikası yürüteceklerini, imtiyaz sahiplerinin ve sınıfların mevcut olmaması demokratik Türk tarihinden gelen bir gerçek olduğunu belirterek iktisadi ve siyasi alanda hiçbir menfaat çatışmasına izin verilmeyeceğini, bu yüzden de halkçı olduklarını, ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istediklerini, tek hedeflerinin Türk milliyetinin hakimiyeti olduğunu dile getirmiştir.²⁹⁷ Bu konuşma aslında bir bakıma tek parti döneminin sınıfsız yekpare ve tek bir vücut olan, hiç bir sınıfsal çatışmaya imkan vermeyen, ve yapılacak iş bölümü sayesinde herkesin kendi pozisyonu dahilinde uyum içinde çalışmasını öngören bir “Türk” toplumu idealini yansıtmaktadır.

Bu ideal doğrultusunda, etnik olarak Türk olanların ve kısmen asimile edilebilir Müslümanların Türk vatandaşlarının toplum içindeki ekonomik ve sosyal olarak kuvvetlendirme yönünde politikalar sürdürülmüş, ve tam tersine Türkleşmeyeceklerine inanılan gayrimüslimler Türk vatandaşlarına karşı ise tarihsel deneyimler, dini, etnik, veya kültürel farklılıklardan ötürü hep şüpheli bir bakış açısı ile yaklaşılarak ayrımcı uygulamalarda bulunulmuştur.

Nitekim, azınlık karşıtı bir vergilendirme politikasının uygulanacağı duyumları üzerine ise Başbakan Saraçoğlu ile görüşen azınlık cemaatleri Osmanlı Millet sisteminin getirdiği merkezi yönetimle pazarlık alışkanlığı çerçevesinde verginin

296 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 436

297 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 142-143

cemaatlerin kendi içinde toplayıp yönetime teslim etme önerileri üzerine Saraçoğlu “biz bu teklifi nasıl kabul ederiz biz modern bir devletiz” açıklamasında bulunarak devlet kendini tamamen Osmanlının tradisyonel yapısından arınarak yönetimin milli hakimiyet esasına göre hareket eden ve kendi vatandaşlarını vergilendirebilecek mekanizmalara sahip modern bir devlet olduğunu ima etmiştir.²⁹⁸ Ancak uygulanma sırasındaki gelişmeler bunun hiçte bu şekilde olmadığını göstermiştir.

Varlık Vergisi uygulanması aşamasında vergi mükellefleri hakkında geniş ve detaylı bilgilere sahip olacak yeterli donanım ve gelişmişlikte olunmaması, yapılan araştırmalar ve bilgi edinme sürecinde işin uzmanların bulunmaması, ve keyfi değerlendirmeler yapılması modern devlet mekanizmasının varlığı hakkında kafalarda soru işaretleri bırakmıştır. Buna ek olarak, varlık vergisi azınlık karşıtı yaklaşımdan ötürü de gayrimüslim vatandaşlara karşı çok daha sert uygulanmasına neden olarak modern devlette vatandaşlık haklarının eşit ve adilce uygulanmadığını gösterecektir.

Varlık vergisinin açıklanmasından önce, Ağustos 1942 tarihlerinde İstanbul ve Ankara'da yaşananlar hakkında merkezi yönetimin düşüncesini anılarında yansıtan dönemin CHP İl İdare Kurulu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü, savaş koşulları içindeki İstanbul'da halkın aç ve sıkıntı içinde olduğunu, hükümetin aş evleri açıp yemek dağıttığını, ihtiyacı olanlara malzeme, erzak yardımı ayarladıklarını ancak parti ödeneğinin yeterli olmadığı için pek fazla yardım yapılamadığını belirtmiştir. Aynı zamanda, savaş giderlerinin durmadan arttığı, gümrük gelirlerinin neredeyse durduğu, ve devletin bütçesinin çok kötü durumda olduğu yıllarda savaşın bütün yoklukları ve sıkıntıları içerisinde, İstanbul'da büyük servet elde edenlerin aşırı lüks, eğlence düşkünlüğü ve paraları su gibi harcamaları Ankara'da büyük tepki çektiğinden dolayı hükümetin ağır bir çareye başvurmak zorunda kaldığını vurgulamıştır.²⁹⁹

11 Kasım 1942 tarihine gelindiğinde Başbakan Saraçoğlu tarafından TBMM'de açıklanan ekonomik tedbir paketinde ağır çare olarak “Varlık Vergisi Kanunu” da yer almıştır. Tedbir paketinin amacının piyasadaki parayı azaltarak Türk parasının değerlendirilmesi, vurgunculara ve spekülatörlere karşı düşmanlığın silinmesi ve vergilerin ödenmesi için malların satışa çıkartılmasının fiyatların düşürülmesine olanak

298 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 146

299 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)

(İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 439-440

tanınması olarak basına açıklanmış; ancak, basına kapalı gerçekleşen CHP grup toplantısında, Saraçoğlu bu kanunu vekillere sunuşunda Varlık Vergisi Kanununun bir devrim kanunu olduğunu, bu kanunla birlikte Türk piyasasına egemen olan yabancıların yerine Türklerin egemen olacağını ve ekonomik bağımsızlık için bir fırsat olduğunu söylemiştir. Aynı gün öğleden sonraki TBMM oturumunda kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisinin 7. maddesine göre servet ve kazanç sahiplerinin ödeyecek vergilerini belirlemek üzere her vilayet ve kazada komisyonlar kurulacağı, ve 11. maddesine göre bu komisyonun belirlediği miktarların nihai olduğu ve kesinlikle idari ve adli dava açılmayacağı belirtilmiştir. Kanunun 15. Maddesine göre de komisyonların kimin ne kadar vergi vereceğini hesaplamasından sonraki 15 gün içinde vergilerin ödenmesine hükmetmiştir.³⁰⁰

Varlık Vergisi uygulamasının başlangıç esnasında, yüksek kazanç elde edenlerin kanunlarla vergilendirilememekte olduğu ve bu nedenle servet sahibi kişilerin en kısa zamanda tespit edilmesi gerektiği İstanbul Defterdarlığı'na resmi yazı ile Ankara'dan bildirilmiş. Yüksek kazanç elde edindikleri düşünülen vergi mükelleflerinin etnik ve dini bakılarak “M” ve “G” olarak Müslüman ve Gayrimüslim, “D” dönmeler, “E” ecnebler şeklinde ayrılarak listelenmiştir.³⁰¹ Üzerinde durulması gereken en önemli husus bu listelerin hazırlanmasında yasalar önünde eşit vatandaşlık tanımının getirilmesine rağmen devlet kendi vatandaşlarını sınıflandırmasıdır. Bu durum, 1924 anayasasının Türk vatandaşlığı tanımında yer alan 88. maddesindeki “Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk” denmediğinin kanıtı olmuş ve gayrimüslimlerin Müslüman-Türk vatandaşlarla aynı şekilde eşit görülmemeleriyle de Lozan antlaşmasının azınlıklar ile ilgili bölümüne aykırılık teşkil etmiştir.

Komisyonun belirleyeceği rakamlar, öncelikle liste bazında vatandaşlar arasında dine göre ayrımcılık yapan bir yaklaşımda bulunulmuştur. Ayrıca hangi mükellefin ne kadar vergi ödeyeceğinin belirlenmesi sürecinde eldeki bilgilerin yetersizliği ve keyfiyet yüzünden, hesaplamalarda çok büyük tutarsızlıklar olmuş ve bu durum gayrimüslim ve Müslüman vatandaşlar arasında ödedikleri vergi miktarı bazında büyük farklılıklara yol açtığı görülmüştür. Örneğin, Defterdar Faik Ökte'nin anılarında belirttiği “yan yana aynı

300 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 148-149
301 A.g.e., s. 144

dükkanında oturan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan Müslüman ve gayrimüslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilanı günü foyamızı meydana vurmuştu” demesi bu ayrımcılığın, keyfiyetin ve tutarsızlığın örneği olmuştur.³⁰²

Mükelleflerin ödemekte zorunlu olduğu vergilerin belirlenmesinde ne kadar çok kazanç elde ettiklerinden veya servete sahip olmalarından ziyade nasıl bir hayat tarzına sahip olduklarına ve tüketim şekillerine göre de vergilendirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, lüks tüketim tarzı ve gösterişi ile kamusal alanda boy gösteren yeme-içme, giyim-kuşam, dinlence-eğlence biçimleriyle ön plana çıkan kişiler daha sıradan hayat yaşayanlara oranla çok daha fazla oranda ve haksız şekilde vergilendirilmişlerdir.³⁰³

Buradaki yaklaşım, toplum içerisinde gösterişiyle sosyal statü ve konumlarını pekiştiren kişilerin ortaya çıkmasını istemeyen, sınıfsal farklılıkları kabul eden ancak sınıfsal farklılıkların aşırı derecede ön plana çıkartıldığında çatışmanın önünü açabilecek her türlü farklılığı törpülemeye çalışan, ve dönemin kötü ekonomik koşulları içerisinde lüks tüketim gibi israfa yönelik davranışlar yerine içe dönük kalkınma modeli çerçevesinde sade ve tasarrufçu bir hayat tarzını teşvik eden bir iktidar anlayışını yansıtmaktadır.³⁰⁴ Bu bakış açısının da uygulamada bulunmasından ötürü ırk temelli bir uygulama olduğunu söylememiz zordur, ancak uygulamanın hem gayrimüslim olarak azınlık olma hem de yaşam tarzı ve ideolojik olarak azınlık olma bakımından ötekini hedef alan içeriği bulunmaktadır

Listelerin asılması ile birlikte Varlık Vergisi Kanununun azınlık karşıtı olduğu hemen fark edilmesine rağmen, dönemin basını tarafından büyük bir destek görmüş, adil olduğu ve varlık vergisine şükredilmesi gerektiği vurgulanarak, tahsilat süreci boyunca da “solidarist kooperatist” bakış açısı çerçevesinde vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğu, adaletsizliğe karşı çözüm getirdiği ve ekonomiye katkısının vurgusu yapılmıştır.³⁰⁵ Aynı zamanda, kanunun yürürlüğe girmesinden sonra verginin haklılığını savunan yazılar ve makalelerin yayımlanmış ve birçok yazıda azınlıklar hedef alınmaya devam edilmiştir. Bu yöndeki yazılarda, azınlıkların esasında “öz Türk”

302 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 185

303 A.g.e., s. 170-171

304 A.g.e., s. 161

305 A.g.e., s. 185-187

olmadıkları ve “yabancı” oldukları vurgulanmış, Türkler vatanları için cephelerde kan dökerken onların bekçiliğini yaparken, içeride devlet işleri için alın teri dökerken, onların meydanı boş bulup ticari faaliyetleri ele geçirdikleri ve zenginleştikleri sürekli olarak belirtilmiştir. Örneğim, 15 Ocak 1943 tarihinde Turancı “Gök-Börü” dergisinde “Büyük bir inkılap: Varlık Vergisi “adlı makalede, “Türk ekmek çekiyor, bunlar zenginleşiyor. Türk kanını döküyor, bunlar göbek ense çekiyor... Halkımız sefaletlerin en korkuncuna düşerken, bunlar milyonlar aleminde yaşıyor... ne vatani, ne içtimai, ne de ahlaki bir vicdan azabı duymuyorlardı!” şekilde yayımlar yapılmış; buna ek olarak, lükse doymayanların daima daha çok para, daha fazla arsa ve apartman, eşlerine daha fazla kürk ve pırlanta peşinde koştuklarına değinilmiş; harp vurgunculuğu ve karaborsacılık yoluyla zenginleşenlerin bu halka borçlu oldukları ve artık borçlarını geri ödemelerinin zamanı geldiği belirtilmiş; ve de hali vakti yerinde olan her yurttaşın Türk olsun veya olmasın fedakarlık istenmiştir.³⁰⁶

Varlık vergisi süresinin 4 Ocak 1943 akşamı dolmasıyla vergilerini ödeyememiş mükellefler için ilk haftalık gecikme için %1, ikinci hafta için %2 gecikme faizi uygulanmıştır. Bu ek sürelerin 20 Ocak 1943 tarihinde tamamıyla dolmasıyla birlikte ödemelerini yapamayanlar ev ve iş yerlerine gidilerek mallarına, ev eşyalarına haciz konulmuş ve daha sonra bunların satışı yoluyla tahsilata başlanmıştır. Bazı gazetelerde “okurlarına hizmet” olarak satışların düzenleneceği müzayede solanlarını ve eşyaların listesi verilirken, borçlarını ödemekte geciken mükelleflerin evlerinde yapılan haciz ve satışlar geniş ve detaylı olarak adeta bir ibret dersi olarak basında yer bulmuştur.³⁰⁷

Ocak 1943'de ise Başbakan Saraçoğlu'nun demecinde yabancı tebaası fertler olmayıp Osmanlı imparatorluğundan miras kalan ve henüz tasfiye edemedikleri adları Türk bir takım kimselerin bulunduğunu belirtmiş, fakat Milli Türk rejiminin kan ve ırk esasları üzerine kurulan bir milliyetçilik politikasından uzak olduğunu hemen ardından belirtmiştir. Tasfiye etme konusunda ise bu Osmanlı'dan miras kalan bu Tanzimat zihniyetli adamların ruh tasfiyesinden bahsettiğini, bu topraklarda yaşan her kişinin Türk pasaportu taşıdığı sürece Türk devletinin koruyucu damgasını taşıyorsa iyi

306 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 442-443

307 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 192-193

niyetlerini açığa vurma, ve ispat etmesi gerektiğini, ve bu şekilde hareket edildiği müddetçe büyük ve şefkatli Türk devletinin gerekli yardımı vermekten kaçmayacağını söylemiş. Buna karşın, Türkiye'de elde ettiği servetin bir bölümünü ülkenin savunması uğrunda harcamaktan esirgeyenler için tebaamızsalar kolları sıvayıp kazmaları sallamaları gerektiğini, ve şayet yabancı iseler bu diyardan gitmeleri gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁸ Buradaki vatandaşlığın iyi niyeti açığa vurma ve ispat etme kavramları ise hangi kriterlere ve kim tarafından nasıl değerlendirileceği muallak ve göreceli olmakla birlikte hiç bir zaman ispatı mümkün olamamış, dönem içerisinde devlet için vatandaş kavramı çerçevesinde devletin tüm vatandaşları koruması gerektiği, ve herkese adil davranması anlayışının tam da gelişmediğini göstermektedir. Aynı zamanda bu konuşma, vergilerini ödeyemeyenler için çalışma kamplarına gönderilmesinin de sinyalini vermiştir.

Vergilerini ödeyemeyenlerin bedenlen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri için mükellefler Palu, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Ağrı transit yollarında ve Kop, Zigana ve Deveboyu geçitlerinde kar temizleme çalışmalarına gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.³⁰⁹ Vergi mükelleflerinden oluşan ilk kafiye 27 Ocak 1943 Aşkale'ye gönderilmiş ve gidenlerin hepsi de gayrimüslim vatandaşlardan oluşmuştur.³¹⁰ Akar'a göre çalışma kamplarına gönderilmeler sırasında Nazilerin toplama kamplarını andıran uygulamaların yaşanması ve yüksek vergi oranları nedeni ile mal varlıklarının çoğunu kaybederek ekonomik hayattan çekilmek zorunda kalmaları bütün varlık vergisi uygulaması süreci azınlıklar için tam bir “yıkım” niteliğinde olmuştur.³¹¹

Listelerin hazırlanmasından vergilerin tahsis edilmesi sürecine kadar, bütün süreç açıdan vergilendirmeden son derece uzak bir şekilde yürütülmüş ve ciddi hesaplama hatalarının yapıldığı görülmüştür. Vergi dairelerinden alınan raporlar, bankalardan alınan bilgiler, parti il ve ilçe teşkilatından alınan raporlar, istihbarat teşkilatı raporları ve sözde güvenilir tüccarların beyanları ile keyfi ve eksik bilgilerle

308 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 446

309 A.g.e., s. 444

310 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 149

311 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 26

hesaplamalar yapılmıştır.³¹² Azınlık karşıtı politikaların İttihat ve Terakki döneminden beri takipçisi olan kişilerden oluşan vergi komisyonunun vergi oranlarının belirlenmesinde duygulardan ve bilim ışığından uzak, politik ve tarihsel kökenlerden gelen rasyonel olmayan düşüncelerle süreci yürütmesi Saracoğlu'nun uygulama öncesi vatandaşlarını adil bir şekilde vergilendirebilecek “modern bir devlet” bir sözüyle tamimiyle çeliştiği görülmektedir. Bu doğrultuda gerçekten de Modern devletten bahsederken Weber'ci ideal bir “Legal Rational State” kavramının Türkiye devlet mekanizması ve bürokrasinde tam olarak gelişmediğini göstermiştir.³¹³

Vergi borcu ödemek amacıyla yapılan normal veya icra yollu satışlarda mallar ve gayrimenkuller olması gerektiğinden çok ucuz fiyatlara satılmış ve bu satışlardan sonra bir nevi sermaye el değiştirerek köklü Türk burjuvazisinin ilk temelleri atılmıştır.³¹⁴ Örneğin, İstanbul'da çeşitli semtlerde birçok gayrimenkulü, devlet destekli kuruluşlar, KİT'ler, Milli Bankalar ve Milli Sigorta Şirketler %30, Müslüman Türkler ve Müslüman Türklerin şirketler %67 oranında satın almıştır.³¹⁵

Ekonomik olarak millileştirme uygulamaları azınlıklar için hiçbir zaman telafi edilemeyecek bir güven kaybına neden olduğu görülmektedir. Varlık Vergisi uygulaması ile birlikte de gayrimüslim azınlıkların topluma katılım süreci son derece olumsuz etkilenmiştir. Daha önceki dönemlerde azınlıkların devlet memurluğuna alınmamaları gibi politikalarla azınlık karşıtı tutum, varlık vergisi uygulamasıyla birlikte kemikleşmiş ve “yarım vatandaşlık”, “misafirlik” ve “medeni kanunun Türklüğü” konumu pekişmiştir.³¹⁶ Vatandaşlık görevleri arasında yer alan verginin gayrimüslim vatandaşlara yönelik adil uygulanmaması gayrimüslimlerin devlete karşı güvenini azaltmış ve ilerleyen dönemlerde Türkiye dışına toplu göçler olmuştur.

Sonuç olarak, Tek parti yönetiminin 11 Kasım 1942 tarihinde yasalaştırdığı 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu azınlık karşıtı politikaların en çarpıcı örneklerinden biri olmuştur. Bu uygulama sadece iktisadi amacın olmadığı, aynı zaman da kültürel ve

312 Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği (Belge Yayınları, 1992), s. 48

313 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 180-182

314 Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945) (İstanbul: İletişim Yayınlar, 2005), s. 451

315 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 204

316 A.g.e., s. 207

siyasal hedefleri de içinde barındıran bir kırılma noktası olmuştur.³¹⁷ Varlık Vergisi Kanunu hazırlanışı ve uygulanışı bakımından, Türkiye'nin onayladığı ve bir kurucu metin niteliğinde olan Lozan antlaşmasıyla belirtilen “hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun, hiç bir yönetmeliğin ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiç bir kanun, hiç bir yönetmelik ve hiç bir resmi işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.” şeklinde belirtilmesine rağmen, “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.” ve “Türkiye'de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır.” şeklindeki Lozan Antlaşmasının 39. maddesindeki ve “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır” şeklindeki 40. maddesindeki bölümlerin ihlali söz konusu olmuştur. Buna ek olarak 1924 Anayasasındaki Türklerin kamu hakları bölümünde “kanun önünde eşitlik” ve “her türlü grup, sınıf, aile, ve kişi ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve yasak olduğu” gibi ilkelerle çelişmekte ve aykırılık teşkil etmiştir.

f) 1955, 6 -7 Eylül Olayları

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin batılı demokratik toplumlar tarafında yer alması çok partili demokratik düzeni beraberinde getirmiş ve aynı zamanda azınlıklara yönelik politikalarda yumuşamalar yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca Türkiye ile Yunanistan ilişkilerindeki olumlu seyir, basındaki azınlıkları kötüleyici haberler azaltmış, azınlık cemaatlerinin seçimleri yapılabilmiş, azınlık okullarına daha özgür bir ortam sağlanmış, azınlıklar askerlikte yedek subay olarak kabul edilmiş, ve genel olarak azınlıklar sadece vatandaş olarak değil aynı zamanda eşit haklar, dil ve kültürlerinin korunmasına bakımından kısmen de olsa bir değişim yaşanmıştır.³¹⁸

Bütün bu olumlu havaya karşın, 1946 yılında azınlıkları Osmanlı tarihinden buyana Türk kültürüyle bütünleşmedikleri, dil, kültür, ve ülkü birliğinin imkansızlığı ve her an ihanet edebilecekleri şeklinde ifadeler bulunan ve gayrimüslimlerden kalıcı

317 Ayhan Aktar, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 207

318 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 118-120

olarak ülkeden kovma stratejilerinden oluşan gizli bir “azınlık raporu” çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada, İstanbul'daki Rumlar en önemli sorun olarak ele alınmış; İstanbul'un fethinin 500. yılında İstanbul'da tek bir Rum bile kalmamalı şeklinde bir hedef konulmuş; ve ayrıca, Anadolu'da kalan az sayıda gayrimüslimin İstanbul'a taşınması ve anayasadaki devletleştirme politikası çerçevesinde gayrimüslimlere yönelik ekonomik alanların kısıtlanması görüşleri yer almıştır.³¹⁹

1946 raporu devletin azınlıklara genel bakışı yansıtan bir belge olarak yerini almışken, ilerleyen dönemlerde Kıbrıs ve Yunanistan'da Türklere yapılan saldırıları haberleriyle azınlıklarla ilgili hakların kısıtlanmasına gidilmiştir. Örneğin, cemaatlerine karşı kısıtlamalar yeniden getirilmiş ve seçimleri engellenmiş, işe alımlarda yeniden Müslüman olma ve ya Türk ırkına ait olma şartları aranmış, askeri bazı görevlere gayrimüslimlerin getirilmesine izin verilmemiş ve subayların gayrimüslimlerle evlenmeleri yasaklanmıştır.³²⁰ Bu durum, yeniden Lozan antlaşmasının 40. maddesindeki “giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.” ve 39. maddesindeki “Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiç bir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltile, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.” hükümlerinin uygulanmaması anlamına gelmiştir.

Kıbrıs'taki çözümsüzlük ve Türklere yapılan saldırılar nedeniyle Demokrat Parti özgürlükçü tavrını bir kenara bırakıp azınlık haklarıyla ilgili kısıtlamalara gitmesinin ardından Türkiye İngiltere'ye nota vererek hareketsiz kalmayacağını bildirmiş, sonrasında da Londra'da Kıbrıs sorunu üzerine bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmış; 6-7 eylül 1955'te konferansla birlikte de eş zamanlı olarak İstanbul-Ankara ve İzmir'de olaylar patlak vermiştir. Bu gelişmelere bakıldığında 6-7 Eylül olaylarının yaşanmasını tetikleyen nedenlerden bir tanesi Kıbrıs'taki çözümsüzlükten

319 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 122-123

320 A.g.e. s. 130-132

kaynaklandığı anlaşılmaktadır.³²¹

6–7 Eylül olayları, Taksim meydanında düzenlenen Kıbrıs'taki olayları protesto mitinginde Selanik'te Atatürk'ün evine bomba atıldığı haberlerinin yayılması üzerine, ilk olarak Beyoğlu İstiklal'de daha sonra Kurtuluş, Şişli, Nişantaşı, Kadıköy, Adalar, Eminönü, Fatih, Ortaköy, Arnavutköy bölgelerindeki gayrimüslimlerin iş yerlerine, evlerine, okullarına saldırılmasıyla başlamıştır. Olaylarda gayrimüslimlerin sahip oldukları arabalar devrilmiş; sandalyeler, vitrinler, koltuk kanepeler baltalarla doğranmış ve yorganlar deşilmiş; kilise ve mezarlıklara kadar yakılıp yıkılmış ve gayrimüslimlere ait her şey talan edilmiştir.³²²

Öncelikle, olayların yaşanmasında Kıbrıs Türk'tür Cemiyetinin başrol oynadığı görülmektedir. Bu cemiyet, olaylar öncesi başbakanın para yardımı aldığı basına yansımış ve Taksim'de 6 Eylül akşamüstü cemiyetin toplantısına İstanbul dışından ellerinde aynı tip sopalar bulunan insanlar kamyonlarla meydana getirilmiş ve daha sonra bu kişiler tüm ekipmanlarıyla gayrimüslimlere ait yerlere saldırdıkları görülmüştür.³²³

Bütün bu olaylar süresince de kamu düzenini korumakla görevli kolluk kuvvetleri özel emirle hiç bir şekilde müdahale etmemeleri konusunda uyarılmışlar; hatta bazı tanıklar polisten yardım istediklerinde “Hiçbir şey yapamam, ben bugün polis değil Türküm” cevabını almışlardır.³²⁴ Olayları sona erdirmek için askeri birlikler devreye girmiş ve İstanbul, İzmir ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilerek tutuklamalar gerçekleştirilmiştir.³²⁵ Radyodaki haberlerde ise olayların bütün suçu komünistlerde olduğu söylenmiştir.³²⁶

Olayların ardından sıkıyönetimin yürürlüğe konmasıyla ilk başta her türlü yayın durdurulmuş ve devlet yayınlarında Yunan karşıtı saf duygularla dolu protestonun kötü niyetli komünist örgütlerce kışkırtılarak saldırıların bu boyutlara ulaştığı, Kıbrıs ile ilgisi olmadığı ve kesinlikle Türk karakteri ile bağdaşmayan davranışlar olduğu teması

321 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 19

322 A.g.e., s. 29, ve Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 13-14

323 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 23

324 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 21

325 A.g.e., s. 30

326 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 30

işlenmiştir. Daha sonraki basın haberlerinde yeniden Gayrimüslimlerin sadık olmayan hain vatandaşlar olukları belirtilmeye başlanmış, yağmalar sırasında Türk bayrağı asma girişimlerinin göstermelik olduğu ve kimsenin de inanmadığı şeklinde yorumlar yapılmış, ve hatta kendi evlerini ateşe verdikleri haberleri bile yayınlanmıştır.³²⁷

Esas olarak, bütün olayların faturası önceden vukuatı olan bir kaç komüniste kesilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Olaylardan sorumlu olarak 45 komünist görüşlü kişi gözaltına alınmış ve bütün suç bu 45 kişinin üzerine yüklemeye çalışılmıştır. Olaylara tanıklık eden ve bu 45 kişi arasında olan Hulusi Dosdoğru anılarında, sokaktaki parçalanmış bir arabanın kendisine ait olup olmadığını soran, kendisini tutuklamaya gelen komiserem hem arabasının parçalandığını düşünüp hem de kendisini tutukladıklarını belirtmesi üzerine, komiserden “biz aslında bu işte sizin ilginiz bulunmadığını kesin olarak biliyoruz, ama ne yapalım ki emir büyük yerden...Biz sadece, bize verilen görevi yapıyoruz, kusura bakmayın” cevabını almıştır.³²⁸ Ayrıca hazırlanan listede olaylara karıştıkları ve yönlendikleri için suçlanan kişilerden bir tanesi olaylar sırasında askerde olup İstanbul'a hiç uğramamış, bir tanesi de sekiz ay önce sirozdan ölmüştür.³²⁹ Bu durum suçlanan kişilerin olaylarla alakası olmamalarına rağmen öylesine ortaya atıldıklarını ve hükümetin olayları bir kaç kişinin üstüne yıkarak kamuoyunda kendisini aklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Başbakan Vekili Fuat Köprülü ise, hükümetin gösterilerin yapılacağından haberdar olduğunu, ancak zamanının kesin olarak hangi gün ve saatte çıkacağını bilemediğini, ve tüm çabalara rağmen olayların engellenemediğini söyleyerek olaylardan komünistleri sorumlu tutmuş; Başbakan Adnan Menderes ise, aşırı kışkırtılmış vatanseverlik üzerine konuşma yapmış Kıbrıslı Türklere karşı bir kıyım olabileceği söylentilerinin ortamı gerdiğini ve bir psikoza dönüştüğünden bahsetmiştir. Bu ruh halinin beraberinde getirdiği duygu patlamasının ve ateşli vatanseverliğin karşısında emniyet müdürlerinin bir şey yapamadığını söylemiş ve “olayların bu denli kontrolden çıkacağı tahmin edilmemişti” şeklinde konuşmuştur.³³⁰ Ancak olayların

327 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 136-138

328 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 30

329 A.g.e., s. 32

330 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 32-33

gidişatı incelendiğinde anlık bir tepkiden çıkması gibi bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılabilmektedir.

Olayların önceden planlandığını gösteren birçok işaret vardır. Öncelikle 5 Eylül gecesi gerçekleşen Atatürk'ün evinin bombalanması hakkında yapılan incelemede bombanın dışarıdan değil içeriden atılmış olması gerektiği emniyetin araştırma sonuçlarında yer almış; ayrıca, bombalama olayının fotoğrafları 6 Eylül öğleden sonra bir bulvar gazetesi olan İstanbul Express tarafından normal baskı sayısının çok üstünde yayımlanması kuşku uyandırıcıdır.³³¹ Buna ek olarak, internet ve dijital fotoğraf teknolojilerinin olmadığı bir zamanda ve dönemin ulaşım olanaklarıyla bombalama haberinin o kadar hızlı sürede İstanbul'a ulaşip baskı yapılabilmesi olanaksızdır; bu durum, fotoğrafların önceden çekilerek servis edildiğini akla getirmektedir.

Fransız Konsoloslugu raporlarına göre ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkabilecek herhangi bir çatışmayı önlemek amacıyla hazırlanan gayrimüslim adreslerini bulunduran listeler yoluyla olaylar öncesi gayrimüslim evleri işaretlenmiştir.³³² Aynı zamanda, 6-7 Eylül günü, şehirde çok rahat ulaşım sağlanmış, ellerinde tek tip sopa ve yeni Türk bayrakları olan İstanbul dışından insanlar kamyonlarla sabahın erken saatlerinde meydanlara taşınmış, olaylar çıktığında güvenlik güçleri çok pasif kalmış hatta olaylara müdahale etmemeleri, karakollardan dışarı çıkmamaları şeklinde emirler verilmiş ve bazı yerlerde kendileri karakollara kilitlemişler, dükkanların kapalı kepenkleri ve demir parmaklıkları kesmek için yağmacılar tel makasları ve kaynak makineleriyle gelmişler, ve olası yaralanmalara karşı da yanlarında ilk yardım ekipmanları bulundurmuşlardır.³³³ Buna ek olarak, Mecidiyeköy'deki Rum Mezarlığına saldırıların aydınlık ortamda kolaylıkla yapılabilmesi için yakındaki tramvay ve otobüs garajının tüm aydınlatmaları olaylar akşamından açıldığı söylentileri de bulunmaktadır.³³⁴

Olayların önceden bilindiğini gösteren başka bir kanıt ise yabancılara ait yerlerin Hilton Oteli gibi önceden güvenliklerinin sağlanması olmuş; ayrıca, İzmir'de Yunan pavyonuna saldırı gerçekleşmeden önce itfaiye ekiplerinin gelmesi ve neden burada

331 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 71-72

332 A.g.e., s. 16

333 A.g.e., s. 17-19

334 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 55

olduklarına dair soruyu da bir itfaiyecinin birazdan yangın çıkacağı şeklinde cevaplamıştır. Polisin bazı yerlerde güvenlik tedbiri alması bazı yerlerde kendisini karakola kilitleyerek olaylara müdahale etmemesi düşündürücü bir durum olmuştur.³³⁵

Aynı zamanda, bu kadar büyük çaplı bir yağmalama olayında ölü sayısının az olması göstericilere önceden agresif davranmamaları ve bedensel zarar verilmemesi konusunda tembihlendiği düşüncesini de doğurmuş, mesela bazı Müslüman vatandaşların sert karşı çıkışlarına saldırganlar aşırı tepki vermeyerek olay yerinden geri dönmeleriyle yağmalamaların önüne geçilebilmiştir.³³⁶ Örneğin, üniformasını giyen bir subay tek başına apartmanın kapısında bekleyerek apartmanında bulunan gayrimüslim komşularını saldırgan kalabalığa karşı koruyabilmiştir.³³⁷

Olayların ardından, hükümet tarafından bu acı olayın yaralarını sarmaya çalışacakları, ve bir daha bu şekilde olayların olmamasını kendilerine vazife edinecekleri sözü verilmiş; 9 Eylül 1955'de zarara uğrayanlara vergi kolaylığı, ucuz inşaat malzemeleri temini, banka kredisinde kolaylık, bürokratik olmayan zarar tespiti, ve telafi süreci gibi önlemler paketi gibi kolaylıklar sağlanacağı açıklanmıştır. Ancak, hükümet telafi çabalarında yetersiz kalmış ve bu tasarımı yasalaştırmamıştır. Bunun üzerine mağduriyeti olanların zararlarını karşılamak için gönüllülük esasına dayalı para kaynağı yaratılmasına yönelik bir komite kurulmuş fakat bu komite de bağışları gönüllükten ziyade baskıyla ve bir çeşit varlık vergisine benzer uygulamaya dönüştürerek yardımların yarısını yabancı sermayeli, Rum, Yahudi, ve Ermenilere ait özel banka ve bir takım büyük firmalardan sağlanmıştır.³³⁸

Demokrat Parti'nin liberal söylemleri ve ılımlı havaya rağmen Kıbrıs'ta yaşananlar, ve Yunanistan'la gergin ilişkiler devletlerin önceki dönemlerdeki gibi azınlıkları bir araç olarak kullanması düşüncesinden vazgeçmediğini göstermiştir. Hem Yunanistan hem de Türkiye'nin homojen ulus devlet yaratma arzusu, çoğulculuğa yer vermeyen bakış açısının hakim olması, ve hak ihlallerinde karşılıklılık ilkesine sığınan iki yönetim anlayışı gerilimin üst boyutlara ulaşmasına neden olduğu görülmektedir.

335 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 20-23

336 A.g.e., s. 23-25

337 M. Hulusi Dosdoğru, 6/7 Eylül Olayları (Bağlam Yayınları, 1993), s. 26-27

338 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 45-50

Sonuç olarak, Türkiye'deki azınlıkların misafir konumu ve sabır gösterilmesi gereken ikinci sınıf vatandaş oldukları 6-7 Eylül olayları sonrası kesin olarak görülmesiyle eşit vatandaş olma umutlarını yok etmiştir. Uygulanan politikalarla özellikle iki taraftaki Rum ve Türk azınlıklarla birlikte diğer azınlık gruplar yaşananlardan mağdur oldukları ve büyük ölçüde etkilendikleri görülmektedir.

6-7 Eylül olaylarına baktığımızda her ne kadar dış konjonktür etkili olsa da geçmiş dönemdeki azınlık karşıtı ve tekçi toplum anlayışı temelli uygulamaların atmosferi içinde geçtiği görülmektedir. Bu tip uygulamalar farklılıkları toplumdan arındırmak ve homojen bir toplum hayali içinde cereyan etmektedir. 6-7 Eylül olaylarında, Lozan Antlaşmasının 39. maddesindeki “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.”, ve 40. maddesindeki “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır” hükümlerine aykırılık teşkil etmiştir.

Bununla birlikte, 1924 anayasanın Türk vatandaşlarının kamu hakları bölümündeki 72. maddesi “cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz” ve 76. Maddesi “kanunda yazılı usul ve haller dışında kimsenin konutuna girilemez ..” şeklinde belirtilmesine rağmen, saldırılar karşısında devlet bazı vatandaşlarının can ve mal güvenliklerini koruyamamış ve ya korumadığı görülmektedir. Böylece herkesin aynı vatandaşlık güvencelerinden yararlanamadığı bir kez daha görülmüştür.

1955 yılındaki 6-7 Eylül olaylar, 1934 Trakya olaylarına benzeyen bir gizli örgütlenme biçimiyle azınlıklara ait malları yağmala, dükkanlarını ve evlerini talan etme, azınlıkları ekonomik olarak mağdur etme ve psikolojik olarak da korkutma girişimi olduğu anlaşılmakta,³³⁹ ancak olayların kontrolden çıkarak beklenen boyuttan çok daha şiddetli olduğu görülmektedir. Güvenlik güçlerinin olaylara müdahale etmemesi yönündeki hikayeler, hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak nitelikte olup, her vatandaşın korunduğu gibi gayrimüslimlerin de can ve mal güvenliklerini korumakla yükümlü olan güvenlik güçlerinin olaylara karşı yaklaşımı gayrimüslim

339 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6 7 Eylül, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), s. 140

vatandaşların devlete karşı güvenini tamamen sıfırlayan bir duruma yol açtığı anlaşılmaktadır.

VII. 1961 ve 1982 ANAYASA'LARI DÖNEMİ

a) 1961 Anayasası Dönemi

i. 61 Anayasasında Vatandaşlık

Yaşanan azınlık karşıtı uygulamalardan sonra, hazırlanan ilk anayasa olan 1961 Anayasası daha özgürlükçü içerikle hazırlanmış ve bireyi ön plana alan bir yaklaşımla yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, devlet-yurttaş ilişkisi bakımından neo-liberal sosyal devletçi ve aynı zamanda ılımlı dayanışmacı-solidarist korporatist bir anlayış çizgisinde, kişi ve toplulukların hak ve özgürlüklerine imkan veren, vatandaşlara devlete karşı değil topluma karşı ödevlerle veren bir şekilde anayasa düzenlenmiştir.³⁴⁰

“Anayasanın başlangıç metninde insan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak” olarak belirtilmiştir. Ayrıca, Cumhuriyetin nitelikleri bölümünde ikinci maddede, “insan haklarına ve Başlangıç'ta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti” olduğu vurgulanmıştır.³⁴¹

Madde 10'da “herkesin “temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu” vurgulanarak devletin kişinin temel hak ve hürriyetlerinin, fertlerin huzurunun, sosyal adaletin sağlanması, hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlanan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engellerin kaldırılması, ve insanın maddi manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartların hazırlaması gerektiği belirtilmiştir.³⁴² Bu madde Trakya Olayları, Varlık Vergisi, 20 kura askerlik, ve 6–7 Eylül olayları gibi geçmişte yaşananlardan sonra bir günah çıkarma maddesi gibi olup bir takım güvenceler verilmiş; ancak, olanlar olmuş, çoğu gayrimüslim vatandaş ülkeyi çoktan terk etmiştir.

Ayrıca, 1971'de yapılan değişiklik ile belirtilen temel hak ve hürriyetlerin özü, sınırlaması bölümü ve kötüye kullanılması” eklenerek özgürlüklerin sınırları

340 Taha Parla, Türkiye'de Anayasalar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007). s. 45

341 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 193-192

342 A.g.e., s. 193

daraltılmıştır. Bu düzenlemeyle, “Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrımına dayanarak nitelikleri anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz” şeklinde değiştirilerek farklılıkların bazı haklar talep etmeleri karşısında bir önlem olarak yerini almıştır. Daha sonra, Temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunulmayacağı da belirtilmiş ve tekrardan, vatandaşların eşitliğinin vurgulanmıştır. Anayasanın 12. maddesine göre, herkesin “dili ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inancı din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşit” olduğu belirtilmiştir.³⁴³

Buna ek olarak, Seyahat ve yerleşme hürriyeti konusuna değinen anayasanın 18. maddesi, herkese seyahat hürriyeti ve dilediği yerde yerleşme hürriyetine sahip olduğunu vurgulamasına rağmen milli güvenlik, salgın hastalık, sosyal, iktisadi, ve tarımsal gelişme için kanunun sınırlanabileceği belirtilmiştir.³⁴⁴

1961 Anayasasının siyasi haklar ve ödevler bölümündeki 55. maddeyle vatandaşlık “Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür.”³⁴⁵ şeklinde belirtilmiş ve etnik sıfatı barındıran vatandaşlık tanımına devam edilmiştir.

ii. 1964 Olayları

61 Anayasasının daha geniş kapsamlı sayılabilen özgürlükçü yapısına rağmen, Kıbrıs'ta tansiyonun ve gerilimin arttığı dönemlerde, basının öncülük ettiği azınlık karşıtı ve milliyetçi atmosfer doğrultusunda Rum azınlığa karşı uygulamalar gündeme gelmiş, Rumlara karşı kampanyalar yürütülmüş ve ırkçı boyutlara varacak yazılar çıkmıştır. Dönemin atmosferinde, Yunanlıların sadece tarihsel olarak düşman oldukları değil, ırk olarak da kötü oldukları, beşinci kol faaliyetleri yaptıkları, Kıbrıs'taki örgütlere para yardımı yaptıkları gibi suçlamalarda bulunulmuş, ve başta patrikhane olmak üzere bütün Ortodokslar hedef seçilmiş; ve buna ek olarak İstanbul il meclisinde alınan kararlarla Rumca yer, sokak ve semt adlarının ve şirket isimlerinin değiştirilmesine karar verilmiştir.³⁴⁶

343 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 194

344 A.g.e., s. 196

345 A.g.e., s. 207

346 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 29-38

Ada'da yaşanan anayasa krizi ve çatışmaların ardından, Türkiye askeri müdahale gücünden yoksun olmakla beraber, dış ilişkilerde yapılabilecek bütün adımları atmış fakat bir sonuç alamamıştır. Bu durum karşısında Türkiye'de yaşayan Türk vatandaşı olan Rumlar Kıbrıs politikasının gerçekleşmesi için birer “rehine” olarak ve ya “figüran” olarak kullanma yoluna gidilmiş ve bu sayede Yunan hükümeti Türkiye'nin istediği şartlarda masaya oturtulabilmesi amaçlanmıştır.³⁴⁷ Böylece, dış politik olayların iç politikada etki bulması nedeniyle yeniden Türkiye'de vatandaşlık hakları karşıtı uygulamaların doğmasına neden olmuştur.

Yaşanan olaylardan ötürü, Türkiye politik bir hamle yapmış ve Rumların Paskalya tatili için Yunanistan tarafına geçtiği bir dönemde 6 Nisan 1964'te tek taraflı olarak Yunanistan'la vize antlaşmasını iptal ederek Yunanistan'a giden Yunan uyruklu Rumların bir daha geri gelmemesini sağlamıştır.³⁴⁸ Daha sonra da Yunanistan ve Türkiye arasında ekonomik faaliyetleri hızlandırma amacıyla 1930 yılında imzalanan İskan, Ticaret ve Gemi Ulaşımı Antlaşmasını da tek taraflı olarak 6 Eylül 1964 tarihinde iptal etmiştir. İptal edilen bu antlaşmanın 1. maddesine göre “iki ülke vatandaşlarına diğer ülkede yerleşme, ve ev sahibi ülke vatandaşlarıyla aynı haklardan yararlanma olanağı”, “ülkede dolaşmakta, ülkeye girmekte ve ülkeden çıkmakta serbestlik” tanınmaktaydı.³⁴⁹ Bu anlaşma Türkiye'de dönemin kalifiye işçi ve sermaye açığının kapatılmasında yardımcı olmuş ve iptal edilmesi aşamasında uygulanan Türkleştirme politikalarından sonra Yunan uyrukluların bulunması için pek bir neden kalmadığı fikri savunulmuş ve Rumların gitmesinden sonra boşalan yerleri Türklerin dolduracağı görüşü hakim olmuştur.³⁵⁰ Antlaşmanın 16. maddesindeki “ülke savunması ve güvenliğini ilgilendiren” durumlarda tanınan hakların kaldırılacağı belirtilmesiyle, hükümet hemen harekete ilk geçerek “Rum Masası” kurulmuş³⁵¹ ve ardından, on gün içerisinde, bazı Yunan uyruklu iş adamı ve bölgede nüfus sahibi olan kişileri Türkiye'nin aleyhinde faaliyet gösterdikleri, Kıbrıslı Rum örgütlere yardım yaptıkları, ve dışarıya

347 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 27

348 A.g.e., s. 56

349 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 87

350 A.g.e., s. 265

351 A.g.e., s. 267

para kaçırdıkları gerekçesiyle sınır dışı edilmişlerdir.³⁵²

İlk yapılan sınır dışı uygulamalar daha çok Yunan hükümetini Kıbrıs politikasında değişikliğe gitmesi için yapılırsa da, Rumların Kıbrıs'taki Türk köylerine saldırıları olayların daha da büyümesine neden olmuştur.³⁵³ Bu dönemde, İstanbul'da kurulan Rum Masası, önce ev ve iş yerlerine sınır dışı edildiklerine dair tebligat yollayıp, kişilere “gönüllü” ve ya bir takım suçlar işlediklerinin kabulüne dair belgeler imzalatılmaya çalışılmış; belgelerin imzalanması durumunda ise imzalayanlar bir daha Türkiye'ye geri dönme şansını kaybetmişler, buna karşın bu belgeleri imzalamakta direten kişiler ise hücrelere kapatılmışlar, ve zorla belgeleri imzalamak zorunda kalmışlardır.³⁵⁴

Aynı zamanda, Yunun uyruklu Rumların önce tapu işlemleri ve daha sonra da bankalardaki paraları bloke edilmiş, taşınmazlarının başkalarına alımı, satışı ve devrini yasaklamış ve buradan elde edilecek gelirleri dondurmuş; ve ayrıca taşınmaz malları üzerinde doğan her türlü gelire de bloke konulmuştur.³⁵⁵ Sınır dışı edilmeleri sırasında da yanlarına kıyafetlerini koydukları bir bavul ve 22 dolar para almalarına izin verilmiş, ve geride mallarını bırakarak Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmışlardır.³⁵⁶

Bu dönemde, basında Rumlara yönelik vurguncu, kaçakçı, sömürgeci gibi suçlayıcı haberler çıkarken gençlik örgütlerinin düzenlediği Rumlara boykot çağrıları boy göstermiştir. Boykot dahilinde sadece Türklerden alışveriş yapılmasına yönelik kampanyalar düzenlenmiş ve Türk uyruklu Rumlarla birlikte Ermeniler ve Yahudiler dahil bütün azınlıkların dükkanlarının etkilendiği bir kampanyaya dönüşmüştür.³⁵⁷ Ayrıca, sadece Türk ırkından olanların çalışmasına olanak tanıyan 1932 yılında çıkarılan kanun yeniden uygulanmaya başlanarak Türklere tahsis edilmiş mesleklerde faaliyet gösteren yabancıların 15 gün içerisinde iş yerlerini kapatmaları yönünde uyarlar

352 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 64-68

353 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 264

354 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 111

355 A.g.e., s. 118

356 Dilek Güven, Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları, s.151

357 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 269

yapılmıştır.³⁵⁸ Vatandaş Türkçe konuş kampanyası tekrardan başlatılmak istenmiş ancak kamuoyunun bu sefer tepkisi ile karşılaşmıştır.³⁵⁹ Aynı zamanda, Türk uyruklu Rumların Yunan uyruklu Rumlarla temas etmesi veya Yunanistan'da mülk sahibi olmaları Türkiye karşıtı faaliyetlerde bulunduklarına yönelik kanaat oluşturmuş böylece Türk vatandaşlıkları tartışılır hale gelmiş ve sınır dışı tehdidiyle yaşar hale gelmişlerdir³⁶⁰

Sınır dışı edilenler arasında Kıbrıs'taki Rum örgütlere yardım edebilecek ve ticarete piyasayı dolandıracak güçte olmayan sıradan mesleklerdeki küçük ve orta büyüklükte esnaf kişilerin sınır dışı edilmeleri suçlamaların doğruluğuna gölge düşürmekle birlikte Türkleştirme politikalarının tamamlanması niteliğinde uygulandığını düşündürmektedir.³⁶¹

1964 kararnamesi sonrası, Rum azınlıkların Yunan veya Türk uyruklu olduklarına bakılmadan evlenmeleri sınır dışı edilme uygulamaları sırasında tek bir kişinin ayrılması ile bütün ailenin göç etmesine neden olmuş; ve sınır dışı edilen 12 bin 592 kişiyle birlikte ailevi nedenlerle ve ayrıca baskı ortamı nedeniyle 30 binden fazla Türk uyruklu Rum Türkiye'yi terk etmiş ve genel olarak yaklaşık 40 bin Rum Türkiye'yi terk etmiştir.³⁶² Ayrıca, nüfus olarak yüzde 80-90 civarında Rum olan Bozcaada ve İmroz'un Türkleştirilmesi politikası ile buralardaki Rumlardan da göç ettirilmiştir.³⁶³

Para yardımı suçlamaları kanıtlanmadan Rum masasına çağrılan Rumların zorla imzaladıkları belgelerle sınır dışı edilmeleri ve Yunan uyruklularla “temas” eden Türk vatandaşı Rumların da vatandaşlık haklarının sorgulanması 61 Anayasasında belirtilen Cumhuriyetin nitelikleri bölümünde “insan hak ve hürriyetlerini” gerçekleştirme amacıyla olan anayasanın niteliklerine, “devlet kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzur, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırmasına, ve insanın maddi ve manevi

358 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 268

359 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 86

360 A.g.e., s. 91

361 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci, ss. 269-270

362 Hülya Demir, Rıdvan Akar, İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi, (İletişim Yayınları, 1993), s. 90-91

363 A.g.e., s. 120

varlığının gelişmesi için gerekli şartları” hazırlaması gerektiğine dair 10. maddesine aykırılık teşkil etmiştir.³⁶⁴

Yaşananlar aynı zamanda, sadece Yunan vatandaşlarıyla temas eden Rum asıllı Türk vatandaşların sınır dışı edilmesini ön görmesi, buna karşın temas eden diğer Türk vatandaşlarının bir tehdit olarak algılanmaması, Lozan antlaşmasının “Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.” ve “Türkiye’de oturan herkes, din ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır” şeklinde belirtilen 38. maddesindeki bölümlere aykırılık teşkil etmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan her gerilim de bu hakların her iki tarafın azınlıkları için çığnendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, 1930 antlaşmasının iptaliyle tekrardan Türkiye’de bulunan bütün yabancı uyruklular ile birlikte T.C vatandaşı azınlıklar mağdur olmuşlar, özellikle Rumlar tehdit altında kalmışlar ve bütün mal varlıklarını geride bırakarak Türkiye’yi terk etmişlerdir. Bu dönem, 6-7 Eylül olaylarında olduğu gibi gene dış gelişmelerin etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan azınlıkların mağduriyeti ile sonuçlanarak 6-7 Eylül’de gerçekleşmeyen İstanbul Rumların göçünü bu sefer 1930 antlaşmasının iptaliyle büyük oranda gerçekleştirdiği görülmüş; ve aynı şekilde Yunanistan tarafında da adalardaki birkaç aile dışında Türk uyruklu kalmamasıyla süreç sonuçlanmıştır.³⁶⁵ Hem Yunanistan hem de Türkiye tarafından Lozan antlaşmasının azınlıklar ile ilgili bölümünün karşılıklı ihlalleri yaşanmış ve azınlıklar dış politikanın birer malzemesi olarak kullanılmışlardır.

b) 1982 Anayasası Dönemi

i. 82 Anayasası’nda vatandaşlık

12 Eylül 1980 darbesinden sonra hazırlanan 82 Anayasası, devlet-vatandaş ilişkisi bakımından faşizan korporatist anlayışın hakim olduğu, kişi ve toplulukların hak ve özgürlükleri “Devlet’e karşı ödevlerle son derece kısıtlandırıldığı, anayasa

364 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), ss. 193-194

365 Samim Akgönül, Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 88

maddeleriyle tanınmış hak ve özgürlükler daha sonraki fıkralarda sınırlama adı altında yok sayılarak geri alındığı bir metindir.³⁶⁶

Vatandaşlık tanımı olarak baktığımızda Anayasanın 66. maddesine göre “Türk vatandaşlığı” bölümünde Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür” şeklinde belirtilerek 1961 anayasasındaki tanımın korunduğu görülmektedir.

Anayasanın 10. maddesine göre “Herkesin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep, ve benzeri sebeplerle ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşit” olduğu belirtilmiştir.

Anayasanın 12. maddesinde belirtilen “Herkes, kişiliğine bağlı dokunulmazlığı devredilemez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.” cümlesinden sonra “temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluklar da ihtiva eder” şeklinde belirtilmiştir. Böylece topluma karşı görevleri olan toplum için birey olarak vatandaşlar tanımlanmıştır.

“Temel hak ve Ödevler” başlığı altında vatandaşlara hem haklar ve hem de görevler verilmesi, hem hazırlandığı dönem için hem de günümüz itibarıyla de devlet için birey anlayışında hazırlandığından ötürü özgürlükleri kısıtlayıcı niteliktedir. Bu tarzda bir devletin vatandaşlarına ödevler ve yükümlülükler vermesi yerine, devletin öncelikle temel hak ve özgürlükleri koruyucusu ve geliştirici bir tutumda olması ve bu doğrultuda vatandaşların da toplumun iyi işleyişi için gerekli yükümlükleri yerine getirmesi gerekmektedir.

1971 yılındaki 61 anayasası değişikliğinde “temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması” sırasında hak ve özgürlüklerin özü anlayışına dokunulmamış, ancak 82 anayasasının 13. maddesinde daha kapsamlı bir sınırlandırmaya girilerek “genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir” şeklinde belirtilerek hakların ve özgürlüklerin özü ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda, Temel hak ve özgürlükler verilirken “devletin ülke ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması” uyarıları vurgulanmıştır.³⁶⁷

Anayasanın 14. maddesinde, “temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması

366 Taha Parla, Türkiye’de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 45-46

367 A.g.e., s. 46-47

konusu devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozma”; “Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek”; “dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak ve ya kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurmak”; “bu yasaklara aykırı hareket eden veya bu yolda teşvik veya tahrik edenler” şeklindeki içerik “vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini kötüye kullanma “ adı altında belirtilmiştir.³⁶⁸ Anayasanın 15. Maddesindeki “savaş, seferberlik ve sıkıyönetim, olağan üstü haller sırasında temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen ya da tamamen durdurulabileceği”, gerekirse de 82 anayasanın ilkelerine karşı çıkılarak öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabileceği vurgulanmıştır.³⁶⁹

82 Anayasasındaki en çok vurgulanan temalardan bir tanesi olan “ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğü” olgusu olmuştur. Ancak politik sistemin parçalanması söz konusu olamayacak bir durum olmasına rağmen bu kadar üzerinde durulması düşünülmeli gerek bir konudur. Bu durum, Osmanlı dağılma döneminden beri gelmekte olan ve Sevr Antlaşmasıyla sonuçlanan sürecin etkileri ve izleri anayasa metninin arka planında yattığı görülebilir. Büyük imparatorluğun dağılması, toprak kayıpları, yaşanan göçler ve toplumsal sarsıntı kuşkusuz sonraki kuşakları etkilediği ve yönetim anlayışına yansıdığı yukarıdaki 1982 anayasa metinlerinden anlaşılmaktadır. Fakat bu şekilde hazırlanan bir anayasa özgürlükleri aşırı şekilde daraltarak günümüzün demokratik ve insan haklarına dayalı olan bir yapıya ulaşmasını engellemektedir.

ii. Yeniden Kürt Milliyetçiliği

Osmanlı'nın son dönemlerinde, Müslüman olan-olmayan ayrımıyla başlayan ikili karşıtlıklar zinciri yirminci yüzyılın başında Türk ve Kürtlerin Müslüman birlikteliğini oluştursa da, zaman içerisinde merkezileştirme politikalarının beraberinde getirdiği baskıcı uygulamalar daha mikro düzeyde ırk temelli bir karşıtlığın doğmasına neden olarak Türk ve Kürt karşıtlığını yaratmıştır. Tekçi Ulus devlet kurma amacıyla diğer bütün azınlık Rum, Ermeni ve Musevi Türk vatandaşların karşılaştıkları politikaların bir benzeri Kürt kökenli Türk vatandaşlara karşı karşıya kalmışlardır. Anadolu toprakları içerisindeki Müslüman Türk nüfusun çoğunluğu nedeniyle de, Türk vatandaşlık kimliği

368 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 376

369 Taha Parla, Türkiye'de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 47-48

Türk etnisitesinden olanları içine rahatça kabul eden bir kimliğe dönüşmesine rağmen farklılıkların görmezden gelinmesini ve asimilasyonunu hedeflediğinden yeni vatandaşlık kavramı toplumsal sorunların çözülmesine yardımcı olmamıştır. Aksine sorunlar daha da derinleştirerek ilerleyen yıllarda uygulanan politikalarla Kürtlerin genel olarak daha da uç noktalara kaymalarına neden olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkan isyanlardan sonra Kürt talepleri durgunluk dönemine girmiş; çok partili rejime geçilmesiyle de Demokrat Parti çatısı altında bazı yerel liderler merkezi yönetime dâhil olarak bazı aşiretlerle ekonomik ilişkiler kurulmasını sağlanmış; ve böylece çatışma ortamının nispeten azaldığı görülmüştür. Bununla birlikte, dönem içerisinde uygulanan Türkleştirme politikaları belirli ölçüde başarılı olsa da yaşananları sözlü anılardan öğrenen Kürtçe konuşmadan Kürtlüklerinin farkına varan bir nesil ortaya çıkması, ve bu neslin Cezayir'in Fransa'ya karşı mücadelesinden ve Atatürk'ün Nutuk adlı eserindeki Kürtlük ve Kürt-Türk kardeşliği temalarından etkilenmesiyle kendi kültürlerine ve tarihlerine dair eserler yayınlamalarıyla Kürt milliyetçiliğinin yeniden gelişmesinde önemli rol oynamıştır.³⁷⁰

1961 Anayasasıyla birlikte özgürlük ortamı sayesinde yeni ifade olanakları doğmuş ve cumhuriyet tarihinin tabu olarak görülen Doğu Sorunu ekseninde Kürt sorunu tartışmaları açılmış, Kürt milliyetçiliğine dair makaleler ve kitaplar yayınlanmaya başlanmıştır. Genel olarak kültürel talepler, Kürtçenin radyo, basın ve eğitim dili olarak kabulü, anayasal hak ve özgürlüklerin sağlanması, doğu bölgelerine iktisadi yatırımların gerçekleşmesi talepleri dile getirilmiş, aynı zamanda bazı Kürt aydınlar bölgesel siyasi talepler ve federasyon fikirlerini de ileri sürmüşlerdir. Bu taleplerin karşılanmaması Kürt aydınlarının kendilerini Marksist- Leninist çizgide milliyetçilik ötesi emperyalizme karşı savaşıyan ezilen bir halk olarak görmelerine neden olmuş, ancak Kürtlüğün komünizmle birlikte tehdit olarak algılanmasıyla Türk solu gibi bastırılmasından ötürü yasa dışı faaliyetlere doğru bir kayış yaşanmıştır.³⁷¹

Her ne kadar tek tip bir Kürt hareketinden bahsetmek zor olsa da siyasal ve demokratik ifade alanlarının kısıtlı olması, ordunun baskıcı tutumu, iktisadi birleşmenin sağlanamaması, ve Kürt kimliğine ait her türlü temanın yasaklanmış olmasıyla Kürt

370 Hamit Bozarslan, "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi 1898-2000", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik, (2002), s. 850-853

371 A.g.e. s. 854-857

milliyetçiliğinin şiddete yönelmesine sebep olduğu görülmüştür. 1978 yılında şiddeti bir araç olarak kullanan PKK (Kürdistan İşçileri Partisi), Kürt halkını bir sömürge olarak değerlendirek halkı ulusal kurtuluşu için silahlı mücadeleye çağırmıştır.³⁷²

12 Eylül 1980 askeri darbesinin gerçekleşmesi ve bu darbe ile birlikte kabul edilen 1982 Anayasası temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan baskıcı bir rejimi beraberinde getirmiş; ve aynı zamanda Kürtlük ile ilgili her türlü ögenin yasaklamasıyla Kürt hareketini yoğun oranda yasa dışı faaliyetlere yönelttiği görülmüştür. Yasa dışı faaliyetler ve silahlı eylemlerle politika yapıldığı bir dönemde de, askeri operasyonlar, sıkıyönetim uygulamaları, suçluların cezalandırılması, iç çatışmalar ve köylerin boşaltılmasıyla insanlarından yaşadıkları yerlerden edilmesi sonrası birçok kişinin evsiz kalması sonucunu doğurmuş, ve genel olarak uygulamalar karşısında bölgedeki sivil halk mağdur duruma düşmüştür. Buna ek olarak, otuz yıl boyunca süren düşük yoğunluklu savaş nedeniyle büyük ekonomik kaybın yanı sıra birçok askeri ve sivil kayıp yaşanmıştır.

PKK'nın şiddet eylemleri aracılığıyla hedefine ulaşmak istemesi bölge için bir çözüm getirmemiş, tam tersi çoğulcu toplum yapısına ve farklılıklara tahammülü olmayan bir Türk milliyetçiliğinin daha da güçlenmesi olarak Kürt kökenli vatandaşların eşit vatandaşlık çerçevesinde temel hak ve özgürlükler kazanmasına engel olmuştur. Aynı şekilde devletin baskıcı tutumu da Kürt azınlıkların toplumsal mücadelelerinin şiddetlenmesine neden olmuştur. Terör eylemlerinin artması her türlü etnik ve kültürel talebin devletin bölünmez bütünlüğüne tehdit olarak algılanmasına ve resmi yaklaşım olarak Kürt sorununun çözümü sürekli askeri tedbirler açısından bakılmasına ve şiddeti daha da artmasına neden olmuştur. Şiddetin önüne geçilememesi Türk ve Kürt milliyetçiliğinin diyalektik bir şekilde karşılıklı şekillenmesine ve durumun daha da agresifleşmesine neden olarak çözüm yollarının tıkadığı bir noktaya gelmiştir.³⁷³

iii. AB süreci

Avrupa Türkiye arasındaki tarihsel ilişkilere baktığımızda, 1959 yılında

372 Hamit Bozarslan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi 1898-2000”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik, (2002), s. 858-859

373 Baskın Oran, “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik, (2002), s. 871-879

Yunanistan'ın AB ye başvurusundan sonra Türkiye'de 31 Temmuz 1959'da Avrupa Topluluğu (AT) başvurusunu gerçekleştirmiş ve 1963 yılında Ankara Antlaşmasıyla Türkiye AT arasında Ortaklık Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Gerilen dış politik ilişkilerle birlikte 1978'de Bülent Ecevit AT ile ilişkileri askıya almış ve 80 askeri darbesinin ardından demokrasinin işleyişinin tamamıyla durdurmasıyla 1983 yılında AT tarafından Türkiye'deki demokrasinin Avrupa standartlarının çok gerisinde olduğunu belirtilmiş ve ilişkileri askıya almıştır. 1980 darbesiyle birlikte, farklılıkların hak talepleri ve direnişlerine karşı özgürlüklerin daha da kısıtlandığı ve toplumda “militan ve cemaatçi” anlayışın yeniden vurgulandığı “Türk-İslam sentezi” siyaseti devreye sokulmuştur.³⁷⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında gayrimüslim vatandaşlar açısından olmasa da, Müslüman vatandaşlar açısından kısmen cumhuriyetçi vatandaşlık tanımı birleştirici bir rol oynadığı görülmüş, ve 80 sonrası tekrardan aynı anlayışla “Türk-İslam Sentezi” olgusu işlenmeye başlanmıştır. Ancak 1980'lerden sonra yaşanan hızlı küreselleşme, temel hak ve özgürlükler, ve insan hakları alanındaki evrensel gelişmelerle birlikte dini kimlikler, Kürt sorunu ve sivil toplum örgütleri ortaya çıkarak “bireysel ve gruba dayanan özerklik, çoğulculuk ve demokrasi” taleplerinde bulunulması mevcut vatandaşlık tanımına meydan okunması anlamına gelmiş; ve böylece de cumhuriyetçi vatandaşlık modelinin zayıflamasına neden olmuştur.³⁷⁵

Kesintiye uğrayan AB süreci, Türkiye'nin 1987de yaptığı AB ye katılım başvurusu reddedilse de, 1995'te AB ile Gümrük Birliği Antlaşması imzalanmış; Türkiye 1997 Lüksemburg'da aday olarak gösterilmese de 1999 Helsinki Zirvesi'nde AB'ye aday olarak gösterilmiş; ve 2002 AB Kopenhag Zirvesi ile belirtilen kriterleri yerine getirmesi suretiyle tam üyelik hakkı elde etme hakkı kazanılmıştır. AB'yle gelişen ilişkilerle birlikte bireyci liberal vatandaşlık anlayışın ve demokratikleşme arzusun kamuoyuna hakim olmaya başlaması güçlü devlet geleneği ve cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışı üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde AB vatandaşlığı statüsünün ortaya çıkması hedef olarak ulaşılması gereken bir ideal olarak

374 Deniz Vardar, “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu” Küreselleşme, Avrupahlaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), s. 99

375 Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, “Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu”, Küreselleşme, Avrupahlaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009)

yerini de almasıyla devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi düzenleyen cumhuriyetçi vatandaşlık tanımına bir alternatif olarak yerini almıştır.³⁷⁶

Keyman ve İçduygu'ya göre durumun düzelmesi için sadece devlet mekanizmalarına dair değişim ve dönüşümler yaşanmamalı; aynı zamanda, “güçlü devlet gelenekleri”, “ulusal kalkınmacılık”, “organik toplum görüşü”, ve “cumhuriyetçi vatandaşlık modeli” gibi devlet-toplum ilişkilerini belirleyen öğelerin komple yeniden değerlendirilmesi, ve de Türkiye vatandaşlığını, sadece üyelik anlamında değil, çok kültürlü, farklılıkları içinde barındıran, ve anayasal çerçevede hakların tanındığı bir şekilde yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.³⁷⁷

Bu doğrultuda, AB süreci Türkiye'nin vatandaşlık ve demokratikleşme sorununun çözülmesi için çok önemli bir yer teşkil etmektedir. AB-Türkiye ilişkilerinde vatandaşlık-demokrasi sorunları önemli bir konu olduğundan bu değişimin sağlanabilmesinde AB, Türkiye için sürekli bir itici güç konumundadır. AB kriterlerinin sağlanmasıyla Türkiye'deki cumhuriyetçi vatandaşlık kavramının kapsamı ve içeriğini değiştirilmesi, hem devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşmesi hem de vatandaşlık anlayışının bireysel hak ve özgürlükleri koruyan liberal doğrultuda bir dönüşüm gerçekleştirilebilir. Türkiye’de vatandaşlık anlayışını yeni Avrupa'daki milliyetçilik sonrası değerlerle uyumlu, demokratik ve anayasal vatandaşlık anlayışı doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.³⁷⁸

Türkiye'de Lozan Antlaşmasında her ne kadar azınlık olarak sayılmasalar da Kürt asıllı Türk Vatandaşları ülkede en büyük etnik azınlık konumundadırlar. homojen ulus devlet hayalinde en ciddi engellerden biri olarak devletin bütünlüğüne tehdit olarak görülmelerinden ötürü bir çok talepleri kısa bir süre öncesine kadar sürekli bastırılmış; yaşanan silahlı eylemler, düşük yoğunluklu savaş ve çatışmalar nedeniyle bazı bölgeler yakın bir zamana kadar sıkıyönetim ile idare edilmiş; ve ayrıca %10luk seçim barajı ile politik sisteme dahil olamama, siyasi partilerin kapatılması, kültürel haklar, malların güvenliği gibi bir çok vatandaşlık haklarından tam olarak yararlanmamışlardır. Örneğin,

376 Deniz Vardar, “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), s. 100

377 Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, “Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu”, Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009)

378 Deniz Vardar, “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu” Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009) s. 85-107

yeni doğan çocuklara Kürtçe ve ya Ermenice isim konulmasına "Türk örf adet ve geleneklerine uygun olmadığı gerekçesiyle" reddedilmesi³⁷⁹; mahallelere, sokaklara, parklara, Kürtçe isim konulması isteklerine, 'ayrımcılık ve bölücülüğe yol açabilecek nitelikte olduğu'³⁸⁰ gerekçesiyle kabul görülmemiştir. Bu gibi durumlar, farklılıklara karşı ne kadar tahammülsüz bir bakış açısının Türkiye'de yerleşik olduğunu göstermektedir. Asıl dönüşmesi gereken de beklide farklılıklara karşı tahammülsüzlüğün azaltılması yönündeki değişimdir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde, 1999 yılında aday olarak kabul edilmesinden sonra yapılan anayasa reformları ve uyum paketleri ile insan hakları, temel hak ve özgürlüklerle birlikte azınlıklara mensup bireylerin haklarının da geliştirildiği görülmektedir. Böylece, ifade ve düşünce özgürlüğü, dilin sözlü veya başka araçlarla kullanımı, dilin öğretimi, kültürlerin korunması ve geliştirilmesi, ve dinsel haklar açısından büyük adımlar atıldığı görülmektedir.

Bu doğrultuda yapılan Anayasa reformlarına baktığımızda, 1971 senesinde anayasa değişikliğiyle gelen, 81 anayasasında kaldırılan hak ve özgürlüklerin özü tanımı, 2001 yılında yapılan Anayasanın 13. Maddesindeki değişikliklerle yeniden kullanılarak "temel hak ve hürriyetlerin, özlerine dokunulmaksızın yalnızca anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlandırılabilir." şeklinde değiştirilmiştir. Ancak, sınırlamalar açısından "Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik cumhuriyetin gereklerine ve ölçülük ilkesine aykırı"³⁸¹ belirtilerek "anayasanın ruhu" gibi belirsiz bir kavram kullanılmıştır.

Anayasanın 14. maddesinin ilk halinde ise, "temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusu devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozma"; "Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek"; "dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak ve ya kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzeni kurmak"; "bu yasaklara aykırı hareket eden veya bu yolda teşvik veya tahrik edenler" şeklindeki

379 "Ermenilere de İsim Yasak" 20 Eylül 2002,

<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=9576>

380 "Kürtçe park ismi tartışması", <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/341397.asp> ve "DTP'li başkanın Kürtçe isim ısrarı", Hürriyet 30 Kasım 2007, <http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=7788654>

381 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 296

içerik “vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini kötüye kullanma”³⁸² adı altında belirtilmiştir. 14. madde, 3.10.2001 tarihinde değişikliğe uğramıştır. Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler”³⁸³ şeklinde değiştirilmiş ve kısmen yumuşatılmıştır.

Ayrıca 2001 yılında yapılan reformlarda Anayasanın 26. maddesi, “Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti” başlığı altındaki sınırlama sebeplerinden “düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz” şeklindeki bölüm çıkarılarak “düşünce ve anlatım özgürlüğünün sınırları” genişletilmiş, ve “vatandaşların günlük yaşamlarında farklı dil, lehçe ve ağızları kullanmasına herhangi bir engel bulunmadığı” bu şekilde kabul görmüştür. Ayrıca, Anayasanın “Basın Hürriyeti” maddesindeki (M.28) “Kanunla yasaklanmış olan herhangi, bir dilde yayım yapılamaz” bölümü değiştirilerek “farklı dil, lehçe ve ağızlarda yayım” yapılabilmesinin önü açılmıştır. Buna ek olarak “Dernek Kurma Hürriyeti” (M.33), “Siyasi Partilerin uyacakları esaslar” (M.69) parti ve dernek kurmadaki haklar genişletilmiştir.³⁸⁴

“Savaş, seferberlik ve sıkı yönetim, olağan üstü haller sırasında temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen ya da tamamen durdurulabileceği”, gerekirse de 82 anayasanın ilkelerine karşı çıkılarak öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabileceğinin vurgulandığı³⁸⁵ olağan üstü baskıcı olan 15. madde, 2004 senesinde değiştirilerek “Savaş, seferberlik, sıkıyönetim, veya olağan üstü hallerde, milletler arası hukuktan doğan hükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir”³⁸⁶ şeklinde yumuşatılmıştır. Burada uluslararası hukuku ihlal etmemek kaydıyla kısıtlamaların gidileceğinin belirtilmesi, normal şartlar altında AB uyum ve reform paketleriyle kararlaştırılan insan hakları ve temel hak ve özgürlükler çizgisindeki ilkelerin hayata geçirilmesinin gerekliliğini daha anlamlı kılmakta ve kısıtlamalar

382 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 376

383 A.g.e., s. 296

384 Baskın Oran, Türkiye’de Azınlıklar Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2008), s. 118-119

385 Taha Parla, Türkiye’de Anayasalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 47-48

386 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 296

gerektiği takdirde de bu ilkelerin ihlal edilmemesi anayasa değişikliğiyle kabul edilmiştir. Bu değişiklik, aynı zamanda gene milletler arası hukukun bir parçası olan Lozan Antlaşmasının maddelerinde azınlıklarla ilgili hükümlere dikkat edilmesini ve uygulanmasını işaret eden bir niteliğe dönüştürmüştür.³⁸⁷

2004 yılında yapılan diğer bir anayasa değişikliğinde ise “basın araçlarının korunması”(M.30) yönündeki madde ifade özgürlüğüne yönelik geliştirilerek “Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olark kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt veya müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz” şeklinde değiştirilmiştir.³⁸⁸

Anayasa reformlarının yanı sıra 2002 yılından bu yana 7 adet AB reform paketi hazırlanmıştır. İlk olarak, 6 Şubat 2002 tarihinde TCK'nın 321. maddesi değiştirilerek açıklamaların “kin ve düşmanlığa alenen tahrik” ve “açık ve yakın bir tehlike” yaratan nitelikte olmadığı sürece ifade özgürlüğü kapsamına alınması sağlanmış; “halkın bir kesimini sosyal sınıf, ırk, din, mezhep, cinsiyet veya bölge farklılığına dayanarak alenen aşağılama” maddesi eklenerek azınlıklara yönelik “aşağılayıcı ifadelerin” cezalandırılabilmesinin önü açılmıştır. 26 Mart 2002 Tarihli ikinci uyum paketiyle, “Dernekler Kanunu” değiştirilerek farklı dil ve kültürlerin korunmasına yönelik derneklerin kurulmasının, kanunla yasaklanmış dillerde pankart hazırlama ve konuşma yapılmasının önü açılmış, toplantı ve gösteri yürüyüşündeki yasaklar kaldırılmıştır. 3 Ağustos 2002 tarihli üçüncü uyum paketinde ise, “Yabancı Dilde Eğitim ve Öğretim Yasası” farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi yönündeki sınırlamaların kaldırılması TCK' 301. maddesinin değiştirilmesi, ve “Vakıflar Kanunundaki “gayrimüslim vakıflarla ilgili mal edinmeleri ve tasarrufları altında bulunmakla birlikte tapuda üzerilerinde gözükmeyen gayri menkullerin tapuya tescil ettirilmesi” yönünde değişiklikler yapılmıştır. 19 Haziran 2003 tarihindeki altıncı uyum paketinde, ifade özgürlüğünün genişletilmesi, terör tanımında “şiddet veya zor kullanma unsuru ön koşul” olarak kabul edilmesi, “özel radyo ve televizyon kanallarında çeşitli dil ve lehçelerde yayın” yapılabilmesi, “her türlü din ve inanıştan ibadet yerlerinin yapılmasına olanak tanınması”, ve Nüfus Kanunundaki çocuklara isim konmasındaki kısıtlamaların

387 Baskın Oran, Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2008), s. 120-121

388 A.g.e., s. 121

kaldırılması gibi değişlikler yapılmıştır. 30 Temmuz 2003 tarihindeki yedinci uyum paketinde de TCK 301. maddesine “eleştiri amacıyla yapılan düşünce açıklamaları” cümlesi eklenerek ifade özgürlüğün genişletilmesi, TCK 301'deki Türklüğü ve Devlet organların aşağılamanın cezasının indirilmesi, “geleneksel olarak kullanılan dil ve lehçeleri öğrence”nin kolaylaştırılması, Dernekler Kanunundaki değişlikle tüzel kişilerin de dernek kurabilmeleri yönünde düzenlemelerde bulunulmuřtur³⁸⁹

2002 Seçimlerinden bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), 1991 yılında Süleyman Demirel'in “Kürt Realitesi” tanımından sonra, “Kürt sorunu” tanımlaması, bölgenin sosyal ekonomik kalkınmasına yönelik vaatleri, Demokratik Toplum Partisi'nin kapatılmasına yönelik çekinceli tutumu ve farklı gruplara yönelik kültürel açılımlarda bulunması, demokratikleşme ve çok kültürlülük adına adımlar olarak gösterilse de toplumsal olarak farklılıklara karşı anlayışın yumuşamasında somut gelişimler görülememektedir. Çoğulcu toplum yapısı ve kültürel haklar, temel hak ve özgürlükler, insan hakları gibi kavramlar öne çıkarılmasına rağmen Türk Ceza Kanunu TCK' da tüm eleştirilere karşın “Devletin Egemenlik Alametlerine ve Organlarının Saygınlığına Karşı Suçlar” kapsamında 301. madde (önceden TCK.159) yeterli ölçüde yeniden düzenlenememiştir. 301. Madde³⁹⁰, Türklüğe hakaret adı altında her türlü eleştirisel düşüncenin yasaklanması ve düşünce özgürlüğünün kısıtlamaya yönelik bir yasadır. Bununla birlikte, anayasa'da sıkça belirtilen “vatanın ve milletin bölünmezliği” vurgusunda olduğu gibi güçlü devlet anlayışından temellenen TCK'nın “Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar” kapsamında 305. maddesi³⁹¹ tekrardan bu duruma vurgu yaparak ”Temel milli yararlar karşı hareket” şeklinde tekrardan belirtilmiş ve ortada hiç bir fiziksel eylem ve başkalarının özgürlüklerini kısıtlamasa bile her türlü eleştiri ve görüşün önü tıkanmıştır. Böylece, en temel vatandaşlık haklarından bir tanesi olan ifade ve düşünce özgürlüklerini engelleyen bir kanundur. Bu yasa ile düşüncelerini açıklayan birçok yazar, araştırmacı, gazeteci yargılanmış, tutuklanmış, yargılama sürecinde bazı çevrelerin açık hedefi haline gelmiş ve gazeteci Hrant Dink cinayetine kadar uzanan bir etki yaratmış; cinayetin soruşturulması sırasında da hukuk devletiyle bağdaşmayacak

389 Baskın Oran, Türkiye'de Azınlıklar Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2008), s. 121-123

390 Türk Ceza Kanunu, 301. Madde, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>

391 Türk Ceza Kanunu, 305. Madde, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>

olaylar yaşanmaya devam ederek adalet anlayışını zedelemektedir.

Yapılan anayasa reformları ve AB uyum paketlerine rağmen uygulama bakımından sorunlar halen devam etmektedir. Türkiye'nin azınlıkları sadece Lozan'daki çerçeve ile tanınması, Türkçe dışında eğitim ve yayın, vakıflar yasası, dini azınlıkların yasal statüleri, mülkiyet hakları, din adamı yetiştirme ve eğitim konularındaki kısıtlamalar, ruhban okulu meselesi, İnsan Hakları sözleşmelerinin tüm adaylar tarafından onaylanmasına rağmen Türkiye'nin kısmi onaylaması, sivil asker ilişkisi gibi konuların AB Komisyonları Raporlarında dikkati çekilmiştir.³⁹²

Ayrıca, 2007'de yayımlanan Freedom House'un raporunun Türkiye bölümünde bir takım eleştiriler değiştirilen bazı reformların uygulamasında eksiklikler olduğunu teyit eder niteliktedir. Bu rapordaki değerlendirmede, Türkiye'nin güneydoğusunda 15 yıldır devam eden ve yaklaşık 35 bin kişinin öldüğü gerilla savaşının süre geldiğini ve nüfuslu 12- 15 milyon arası olarak en büyük etnik azınlık olan Kürtlerin kendi dilleri, kültürleri ve ifade özgürlüğü konularında yasaklamalarla karşılaştıkları belirtilmiştir.³⁹³ Aynı zamanda bu raporda bir takım tavsiyeler de yer almıştır. Anayasa'ya aykırı bir programı olan partinin kapatılabileceği vurgulanırken, sadece görüşlerini belirterek değil şiddeti provoke eden söylemlere sahip partilere kısıtlamalar uygulanması, ve kapatmanın en son çare olarak görülmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca, yüzde 10'luk seçim barajının kaldırılması, basın suçları için hapis cezasının kaldırılması, ceza uygulamalarının hiçbir şüpheye meal vermeden açık şekilde ifade edilmesi, TCK'nın 301. maddesinin kaldırılması, bütün insan hakları ihlallerinin kovuşturulması ve sivil makamlar tarafından yargılanması, ve de çok kültürlülük anlayışının benimsenerek her türlü etnik, kültürel ve dini gruba eşit muamele yapılması gibi daha bir çok görüş bildirilmiştir.³⁹⁴

Raporlarda belirtilen farklı etnik, kültürel ve dini grupların hak ve özgürlüklerinin önündeki kısıtlamalar kısmen de olsa kaldırılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda AB uyum paketleriyle öngörüldüğü gibi, Kürtçe özel dil kurslarının açılması, TRT'den ilk başta günde 45 dakikalık Kürtçe yayın yapılması ve sonra Kürtçe yayım

392 Deniz Vardar, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu" Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 103-105

393 Belma Akçura, Devletin Kürt Raporu, (Ayraç Kitapevi Yayınları, 2008), s. 367

394 A.g.e., s. 368

yapan TRT-6 kanalının kurulmuştur. Bu tipte adımlar ilerideki dönemlerde diğer azınlıkların kültürel talepleri önündeki engellerin kaldırılarak çok kültürlü ve çoğulcu bir toplum yolunda önemli bir yer teşkil etmektedir.

Seçim yasasındaki %10luk baraj sistemine rağmen, 2007 seçimlerinden sonra Demokratik Toplum Partisi'nin bir şekilde meclise girmesi diyalog ortamını doğurarak Kürt vatandaşların taleplerinin açıklanması yönünde çok önemli bir aracı görevi görmeye başlamış ve DTP Kürt sorununun barışçıl ve silahsız yollardan bir çözüm istediklerini belirtmiştir. Yapılan bu açıklamalardaki çözüm isteği ancak azınlık ve insan hakları çerçevesinde çoğulcu ve çok kültürlü bir anlayışın benimsendiği bir yönetim anlayışı ile gerçekleşebilir. Ancak, kamuoyunda DTP'nin PKK ile bağı olduğu düşüncesi hakim olmakta ve Kürtler dahil bütün azınlıkların taleplerine şüpheci bakılmasının devam etmesine neden olmaktadır.

Demokratik Toplum Partisi'nin kamuoyunda devam eden partilerinin PKK ile bağı olduğu düşüncesine karşı kamuoyunu ikna edememesi, iktidar ve diğer muhalefet partilerinin de barışçıl sürece doğru adım atmalarını engellediği görülmektedir. Hem diğer politik partiler, hem de DTP kendi seçmen kitlesinin bazı kesimlerinden gelebilecek tepkilerden ötürü bazı somut adımları tam olarak atamaktadır. DTP Van İl Başkan Vekili Veysi Dilekçi “PKK bu ülkenin bir gerçeğidir, bunu kabul etmek zorundayız. Bizim PKK ile organik değil, duygusal bağımız var. Çünkü bu ülkede PKK'nın militanlığını yapan insanların aileleri yaşamaktadır. Elbette bu annenin, babanın kardeşin bir siyasi tercihi olacaktır. O siyasi tercihleri DTP ise, bu insanlar DTP'yi tercih ediyorsa, bu PKK ile bir bağımız olduğu anlamına gelmiyor. Şunu ifade ediyoruz. PKK bu ülkenin bir gerçeğidir, kabul etmek zorundayız. PKK'nın militanları da bu ülkenin evlatlarıdır. Devlet de bunu için bir çözüm gerçekleştirmek zorundadır. Bu gerek ile partimiz baskı altında tutulup, tecrit edilmektedir.”³⁹⁵ şeklinde görüşlerini belirtmiştir.

Başbakan Erdoğan ise DTP başkanı Ahmet Türk'ün görüşme talebine karşı, “Türk'e randevu vermeyi düşündüğüm günün ertesinde Diyarbakır'da 10 askerimiz şehit oldu” şeklinde açıklama yaparak talebi reddettiğini ve “DTP'yle zaman zaman görüşme oluyor. Ben kendimi hazırladığım anda ne olduğunu anlattım, hazırlıyorum

395 “DTP'li Dilekçi : PKK ile duygusal bağımız var”, Hürriyet, 16 Nisan 2007

ama buna fırsat verilmiyor. Kalksınlar onlar da PKK bir terör örgütüdür desinler, bunu dedikleri an birçok şeyin önü açılacak. Onlar da söylemleriyle sürece destek olmalılar”³⁹⁶ şeklinde yaklaşmaktadır.

Günümüzde çoğulcu devlet yapısının daha çok önem kazandığı bir dönemde, AB standartlarında temel hak ve özgürlükler ve insan haklarına daha saygılı bir devlet yapısına ulaşılması gerekmektedir. Ancak bu yapıya doğru geçişte gelebilecek tepkilere hazırlıklı olunmalı, belki de yavaş adımlar atmalı, ve de süreç içerisinde kesinlikle her türlü şiddet olayının mutlaka önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu yoldaki en önemli nokta, süreç içerisinde devletin sivil, askeri ve yargı olmak üzere tüm kurumlarıyla tamamıyla hukuk devleti içinde bütün vatandaşlarına eşit mesafede durduğunu hissettirmesi, ve mümkün olduğu kadar adalet anlayışı çerçevesinde hiçbir kesimi kayırmacı bir tutum takınmaması gerekmektedir.

iv. Türkiye'de Çoğulcu Toplum Anlayışı Mümkün müdür?

Türkiye de Lozan antlaşmasıyla tanımlanan gayrimüslimlere yönelik haklar uygulanmamış ve diğer farklı dini, etnik ve kültürel grupların varlığı kısa bir dönem öncesine kadar sürekli görmezden gelinmiştir. Bu gruplar farklılıkların tanınması yolu ile topluma katılmak isteseler de topluma katılımında sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu durumun nedenlerinden bir tanesi Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasından Sevr Antlaşmasına kadar yaşanan dağılma sürecinin getirdiği tarihsel deneyimler etkili olmuştur. Bu şekilde bir parçalanma korkusu Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam ederek merkeziyetçi ve tekçi bir toplum yapı oluşturmuştur. Ancak azınlıklara inkara yönelik bir Türk vatandaşlığı tanımı ve uygulanması toplumsal sorunların sonunu getirmemiştir. Böylece, farklı etnik ve ulusal kimliklerin inkarı vatandaşlar arasında dayanışma ve ortak amaç duygusunun eksikliğini doğurmuştur ve bu eksikliğin tamamlanması farklı ulusal kimliklere boyun eğdirilmesinden ziyade uzlaştırılmasından geçmektedir.³⁹⁷

Merkezi devletin homojen ulus yaratmada azınlıkların asimilasyonu ön gören politikanın geliştiği en tipik örneklerden biri olan Fransa, bu tarza politikaların başarılı olamayacağını gösteren bir örnektir. Fransa'nın kurulmasından itibaren azınlık dil ve

396 “10 şehit olmasa Türk’e randevu verecektim” Taraf, 09. Haziran.2009

397 Will Kymlicka, Çok Kültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi (Ayrıntı Yayınları, 1998), s. 286

kültürlerini yok sayan politikası pek işe yaramamış; günümüzde Oksitance, Brötonca, Baskça, Korsça konuşan Fransız vatandaşları varlıklarını devam ettirirlerken dünyadaki demokrasi, azınlık ve insan hakları alanında gelişmelere paralel olarak, azınlık grupların kimlik, dil ve kültür talepleri karşısında Fransa bu talepleri tanıma yolunda düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır.³⁹⁸ Bu tip düzenlemeler yapılırken, Fransa uluslararası antlaşmalarla azınlıklara birtakım haklar vermektense, temel hak ve özgürlükleri bütün vatandaşlarına negatif hak şeklinde yayma politikası ile azınlıkları tanımama konusunu böylece aşma yöntemini uygulamaktadır.³⁹⁹ Ayrıca, azınlık sorunları karşısında dil ve kültür özerkliği sağlayan Fransa gibi ülkelerin yanında İspanya ve İngiltere çözüm olarak toprağa bağlı özerklik – Eyalet sistemi uygulamasına gitmiş; İsviçre, Belçika, Kanada gibi ülkeler de federasyon uygulaması çözümünde birleşmişlerdir.⁴⁰⁰

Ayşe Kadioğlu'na göre, ulus devlete üyelik temelindeki vatandaşlık kavramının farklı toplumsal grupların taleplerine cevap vermekte yetersiz kalarak, demokratikleşme çabaları karşısında cumhuriyetçi vatandaşlık tanımının sorun yarattığını savunmaktadır. Bu yolda atılacak ilk adımlardan bir tanesi anayasadaki vatandaşlık tanımının yeniden gözden geçirilmesi olmalı ve ırk temelli tariflerden uzak bir vatandaşlık kavramı vatandaşlık pratiklerini geliştirmede ve demokratikleşme sürecinde önemli bir adım olacaktır.⁴⁰¹

Türkiye'nin en önemli vatandaşlık sorunlarından biri olan Kürt sorununa çözüme yönelik öncelikle ulus devlet ve vatandaşlık anlayışının sonuçlarının getirdiği tarihsel arka planıyla yüzleşilmeli; ardından da Fuat Keyman'ın belirttiği gibi “etnik terim” içinde çözüm aranmamalı onun yerine etnik talepleri vatandaşlık hakları içinde eklemleyecek adımlar atılması sağlanarak kimlik ve vatandaşlık arasındaki ikiliğin ortadan kaldırılması bir çözüm yolu olabilir. Bu doğrultuda, sadece yasal siyasal ulus devlete üyelik değil aynı zamanda grup haklarının tanınması gerekmekte, kimlik

398 Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi* (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 61

399 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (İletişim Yayınları, 2008), s. 82*

400 Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi* (İstanbul: Küyerel Yayınları, 2000), s. 62

401 Ayşe Kadioğlu, “Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience”, *Citizenship Studies*, Vol.11, No. 3, (2007), s. 283-299

talepleriyle eşit vatandaşlık hakları arasındaki benzerlikleri görmenin etnik milliyetçi hak iddiaları azaltarak, çoğulcu toplum anlayışında herkesi kapsayıcı vatandaşlık amacıyla birleşilebilmesini sağlayabilir. Böylece, çok kültürlü ve anayasal hakları gelişmiş yeni bir vatandaşlık kavramı yaratılarak siyasal ve sosyal eşitlik, kapsayıcı bir siyasal kültür ve toplumsal uzlaşa sağlanabilir.⁴⁰²

Sonuç Olarak, Türkiye'de çoğulcu yapının mümkün olması için, yukarıda anlatılanlarla birlikte, bütün farklılıkları kapsayan ve bir etnik terimden uzak vatandaşlık tanımı üretilmesi ve bu tanımın ileride kendisini devam ettirerek yeniden üretmesi için, mevcut ulusal tanımların evrensel insan hakları temelinde tarihsel olarak bir yapı sökümlü çabasına girişilmesi gerekmektedir. Bu çaba ile ulusal kimliklerin beraberinde getirdiği tarihsel olgu ve karakteristiklerin ve ötekilere dair ikili karşıtlıklarının nasıl kurgulandığını anlamamıza yardımcı olabilir. Böylece, ulusal kimlikler gerçek veya olduğuna inanılan kahramanları içinde barındıran, tarihin belli bölümlerini unutturan, belirli bölümlerini gururla anan, kutsallaştırılmış bir tasarının ürünü olduğunu, ve ulusal kimliği oluşturan bu söylemsel özellikler belirli çıkarlara göre belirli bir zamanda şekillendiklerini anlayabiliriz. Belirli çıkarları en iyi şekilde koruduğunu düşünen yönetim anlayışı artık bir çıkmaza girmiş ise de yeni çözüm arayışına girilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin en verimli şekilde işlemesi için, ayırım gözetmeksizin vatandaşlarının refahının, temel hak ve özgürlüklerinin sağlandığı demokratik ve çoğulcu bir toplum anlayışı benimsenmelidir. Ancak, Türkiye'de çok kültürlü bir toplum anlayışının oturması geçmiş dönemlerde yaşananlarla yüzleşmeden ve toplumun farklı kesimleri arasında toplumsal uzlaşayı sağlamadan gerçekleştirmek çok zordur. Bu yolla sağlanacak güçlü bir ortak aidiyet toplumun geleceği açısından çok önemlidir.

SONUÇ

Genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu millet sisteminin işleyişinde, milletlerin kendi iç yönetim haklarına dokunulmaması ve bu sayede gerçekleşen gruplar arası karşılıklı uzlaşma ve karşılıklı müdahalenin sınırlanması temeline dayanan bir sistem sayesinde çeşitli dini, etnik ve kültürel grupların bir arada yaşadığı bir yapı oluşmuştur.

402 Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, "Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu", Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009)

Ancak, Tanzimat dönemi ile birlikte, Osmanlı yönetimin merkeziyetçi bir toplum anlayışla yaklaşması kendisine yeni sorumluluklar yükleyerek, milletlerin önceden serbest olduğu kendi iç yönetimlerine müdahale etmesi milletlerin kendi özgürlük alanlarının kısıtlandığı düşüncesini uyandırmasıyla ileriye yönelik bir tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur. Güçlü bir ortak aidiyete sahip bir Osmanlı Vatandaşlığı altında toplumun birleşmemesine neden olduğu görülmektedir. Bu süreç Osmanlı toplumunda önemli yere sahip Sırp, Bulgarlar, Rumlar, Araplar gibi daha birçok farklı etnik grubun İmparatorluktan kopuşuyla sonuçlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Kurtuluş Savaşı döneminde çoğunlukla Türk ve Kürt Müslümanlar ortak hareket etmişler ancak bu birliktelikte Cumhuriyet tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı geleneğinde din temelli olarak ele aldığı toplumu Gayrimüslimler gibi Müslüman tebaa içinde kendi öz yönetimlerine izin verilirken, merkezi ulusal cumhuriyetle birlikte yönetim anlayışı tek bir elde toplanarak “Türlere” geçmesi, farklı Müslüman gruplar için bu hakkın ortadan kalkması anlamına gelmiş ve farklılıklar arasında hoşnutsuzluğu arttırmıştır. Sınıfsız, çatışmasız, tek bütün bir Türk toplum söylemi merkeziyetçi bir yapı etrafında Türkleştirme uygulamaları ve “modernleşme” içinde bütün önemli toplumsal gelişimlere rağmen zamanla baskıcı bir rejim meydana getirmiştir.

Osmanlının son dönemlerinden beri, uluslararası toplumun Osmanlı Devleti üzerindeki baskı ve eleştirileri süregelmış ve azınlık vatandaşların hakları hep tartışılır olmuştur. Modern ulus devlet idealini benimseyen yönetim anlayışı her dış baskının azaldığı zamanda, herkesin kendi sorunlarıyla uğraştığı Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeni tehciri ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Trakya Olayları ve Varlık Vergisi, veya Türkiye Yunanistan arasındaki politik gerginlikleri bahane ederek uluslararası hukuktaki karşıtlık ilkesinin arkasına sığınarak azınlık vatandaşların haklarını kısıtlayan, azınlık karşıtı ve ötekini dışlayıcı uygulamalara gidilmiştir. Cumhuriyet dönemiyle gittikçe hızlanan Türkleştirme siyaseti çerçevesinde gerçekleşen ayrımcı uygulamalar sonrası etnik olarak Türk olmayan vatandaşların bu topraklardan ayrılmasıyla sonuçlanarak Türkiye nüfusu dini açıdan homojen bir yapıya dönüşmüştür.

Müslümanlar açısından bakılacak olunursa Balkanlardan gelen etnik Türk olmayan göçmenler açısından kısmen başarılı olduğu kabul edilebilmesiyle birlikte,

uzun süredir belirli bir coğrafyada yaşamakta olan en büyük azınlık grup Kürtler açısından Türkleştirme politikaları işe yaramadığı görülmektedir. Kürtlere yönelik inkar politikaları ile Kürt kimliği de unutturulamamış, tekçi anlayış siyasetini benimseyen merkezi yönetim tarafından “Türkleşmeyen” farklı etnik, kültürel ve dini gruplardan gelen hak talepleri görmezden gelinmiştir.

Ancak bu türde azınlık karşıtı politikaları bir çözüm olarak görmeye devam etmek ve desteklemek Osmanlı imparatorluğunun bakiyesi olan farklı etnik ve dini grupları hala içinde barındıran bir toplumda mevcut veya çıkabilecek yeni sorunları anlamayı ve bu sorunlara karşı düzgün çözüm yolları bulmayı imkansızlaştırmaktadır. Dönem boyunca çıkan savaşlar, trajediler, yıkımlar, zorunlu göçler hep farklı gruplar arasında ötekileştirme kurgusu ile beraber gelişmiş, bu deneyimlerden oluşan toplumsal hafıza yeni çatışma alanlarına sürüklemiş ve sürüklemeye devam etmiştir. Nitekim Cumhuriyet döneminden beri ilk olarak Şark Sorunu son dönemlerde de Kürt Sorununun şu ana kadar başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Bu nedenle bu özellikteki bir toplumda ötekini dışlayıcı ve baskıcı politikalardan medet ummanın yanıltıcı olduğunu göstermektedir.

Yapılan tüm Türkleştirme çalışmalarına rağmen Türkiye devleti sınırları içinde yaşayanlar etnik, kültürel ve dinsel bir mozaik olarak durmaktadır. Hiç kuşkusuz ki tek tip insan modeli yaratma amacı güden uygulamalar sonucunda farklı gruplar da kolektif kötü anılarla ve haksızlıklarla dolu bir hikayeyi belleklerinde taşırlarken, toplum genelinde bu yaşananlar üzerine hiç tartışmayıp daha da bastırmak ve unutmış gibi yaparak yaşamaya devam etmişlerdir. Bu durum olağan sorunları kronikleştirmekten öteye gidememektedir.

Bu nedenle çatışmadan uzlaştırmaya doğru geçen süre içinde atılacak adımların en başında geçmişte yaşanmış ve unutulmuş olan bütün politikaların Osmanlı döneminden günümüze kadar hatırlatılması ve tüm yönleri ile açıkça tartışmaya açılması gerekmektedir. Bunun sayesinde toplumsal uzlaşa ve diyalogla ortak aidiyet ve değerler bütünü şekillenmeye başlayabilir; temel hak ve özgürlüklerin ve insan haklarının benimsendiği çoğulcu bir toplumun temellerinin atılma şansı yakalanabilir. Ancak, birçok kişinin unuttuğu bazılarının da oldukça kötü anılar olarak hatırladıkları hakkında konuşmak tarihi tabuların getirdiği şiddetli bir savunma mekanizmasını

devreye sokarak konuların tartışabileceği alanı daraltarak demokratikleşmeyi ve toplumsal sorunların çözümünü yavaşlatabilir.

Türkiye'de insan haklarına dayalı temel hak ve özgürlüklerin sağlanması ve ortak vatandaşlık üzerine aidiyet sağlanması için resmi bakış açısının için, bireysel veya toplumsal kolektif hafızasındaki deneyimlerin hatırlandığı ve konuşulmaya başlandığı sürece özgür ve demokratik bir Türkiye'ye ulaşılabilir ve vatandaşların gönüllü olarak katılımı sağlanabilir. Eğer bu sağlanırsa, oluşturulmak istenen ortak kimlik içerisinde farklı gruplara ait bireyler kendi gündelik hayatlarından, kültürlerinden ve sosyal yaşamlarından bir şey bulabileceklerdir. Böylece, topluma uygun bir ortak aidiyeti sağlayan bir vatandaşlık kavramı hayata geçirilebilir ve toplumsal uzlaşa imkanı oluşturulabilir.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Akar, Rıdvan. *Varlık Vergisi Kanunu, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yayınları, 1992.

Akçam, Taner. Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, İmge Kitabevi, 2002.

Akçura, Belma. *Devletin Kürt Filmi*, Ayraç Kitabevi Yayınları, 2008.

Aktar, Ayhan. Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm, İletişim Yayınevi, 2006.

Aktar, Ayhan. Varlık Vergisi ve "Türkleştirme Politikaları", İletişim Yayınevi, 2008.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities, Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso (Koç Üniversitesi e-kütüphane)

Baban, Feyzi. "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009

Bali, Rıfat N. Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme. Serüveni (1923-1945), İletişim Yayınevi, 2005.

Bali, Rıfat N. *1934 Trakya Olayları*, İletişim Yayınevi, 2008.

Belli, Mihri. Türkiye - Yunanistan Nüfus Mübadelesi, Belge Yayınları, 2006.

Bozarslan, Hamit. "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi 1898-2000", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik*, 2002.

Dadrian, Vahakn N. *Ermeni Soykırımı Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, Belge Yayınları, 2008.

Dadrian, Vahakn, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit*, 200

de Certeau, Michel. *General Introduction, The Practice of Everyday Life*, Univ. of California Press, 1984.

Demir, Hülya. Akar, Rıdvan. *İstanbul'un Son Sürgünleri 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi*, İletişim Yayınları, 1993.

Dosdoğru, M. Hulusi *6/7 Eylül Olayları*, Bağlam Yayınları, 1993.

Dündar, Fuat. Modern Türkiye'nin Şifresi, *İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınevi, 2008.

Foucault, Michel. *The History Of Sexuality Volume:1 an Introduction*, Pantheon Books, 1978

Ekinici, Tarık Ziya. *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, 2000.

Güven, Dilek. 6 - 7 Eylül Olayları Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005

Habermas, Jurgen. “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009.

Harris, Jose. *Tönnies: Community and Civil Spciety, The Sociological Basis of Natural Law*. Cambridge University Press, 2005.

Işın, Engin F. Wood, Patricia K. *Citizenship and Identity*, Sage Publication, 1999

İçduygu Ahmet, Soner, B.Ali ., “Turkish Minority Regime: Between Difference and Equality”, *Middle Eastern Studies*, 42. 3. 2006, 447 – 468.

Isyar, Bora. . “*The Origins of Turkish Republican Citizenship: the birth of Race*”. *Nations and Nationalism* 11, 3, 2005, 343 – 360.

Jin, Jan . Mele, Christopher. *Community and Society, The Urban Sociology Reader*, Routledge, 2005.

Kadioğlu, Ayşe. “*Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience*”, *Citizenship Studies*, Vol.11, No. 3, 2007, 283-299.

Kasaba, Reşat. Bozdoğan, Sibel. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, 200

Karpat, Kemal H. Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

Kaya, Ayhan “*Yurttaşlık Azınlıklar ve Çokkültürlülük*” T.H. Marshall – Tom Bottomore, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Kaya, Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, 2005.

Keyman,Fuat. İçduygu, Ahmet. “*Vatandaşlık, Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu*”

Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Kili, Suna. Gözübüyük, Şeref. *Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Kuyubaş, Erol. *Asimilasyondan Tanınmaya. Uluslararası Alanda Azınlıklar Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, Asil Yayın, 2006.

Kymlicka, Will. *Çok Kültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, 1998.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, 2008.

Marshall, T. H., *Class, Citizenship, and Social Development*, Greenwood Pres, 1973

Oran, Baskın. “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 4: *Milliyetçilik*, 2002.

Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, 200

Ortaylı, İlber. “*Laik Hukuk ve Eğitimin Gelişmesi*”, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 151-178.

Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, 2007.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Cilt 1, 2, 3*, İletişim Yayınevi, 1994.

Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Şeker, Nesim. “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Milliyet Arayışları ya da Anasır Meselesi”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der: Jan Zürcher. İletişim Yayınları, 2007.

Tuncay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923 – 1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005

Turner, Bryan. Hamilton, Peter. *Citizenship: Critical Concept*, Vol. 1 Routledge, 1998.

Yeğen, Mesut. “*Citizenship and Erhnicity in Turkey*”, *Middle Eastern Studies*, 40, 6. 2004, 51-66.

Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler*

Sınırları (1919-1938), İletişim Yayınevi, 200

Zürcher, Erik Jan. Türkiye'de Etnik Çatışma, İletişim Yayınevi, 2005.

Vardar, Deniz. “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu”, *Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009

- Kırım Sürgün Kararnamesi,

http://www.surgun.org/surgun/tur/belge.asp?yazi=surgun_kararnamesi&dil=EN#

- “DTP'li Dilekçi : PKK ile duygusal bağımız var”, Hürriyet, 16 Nisan 2007

- “10 şehit olmasa Türk’e randevu verecektim” Taraf, 09 Haziran.2009

- Türk Ceza Kanunu, 301. Madde, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>

- Türk Ceza Kanunu, 305. Madde, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>

-“Kürtçe park ismi tartışması”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/341397.asp> , 16 Eylül 2005

-“DTP'li başkanın Kürtçe isim ısrarı”,

<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=7788654>, Hürriyet, 30 Kasım 2007

-Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi, 1 Şubat 1995, Strasbourg

-Lozan Antlaşması Metinleri